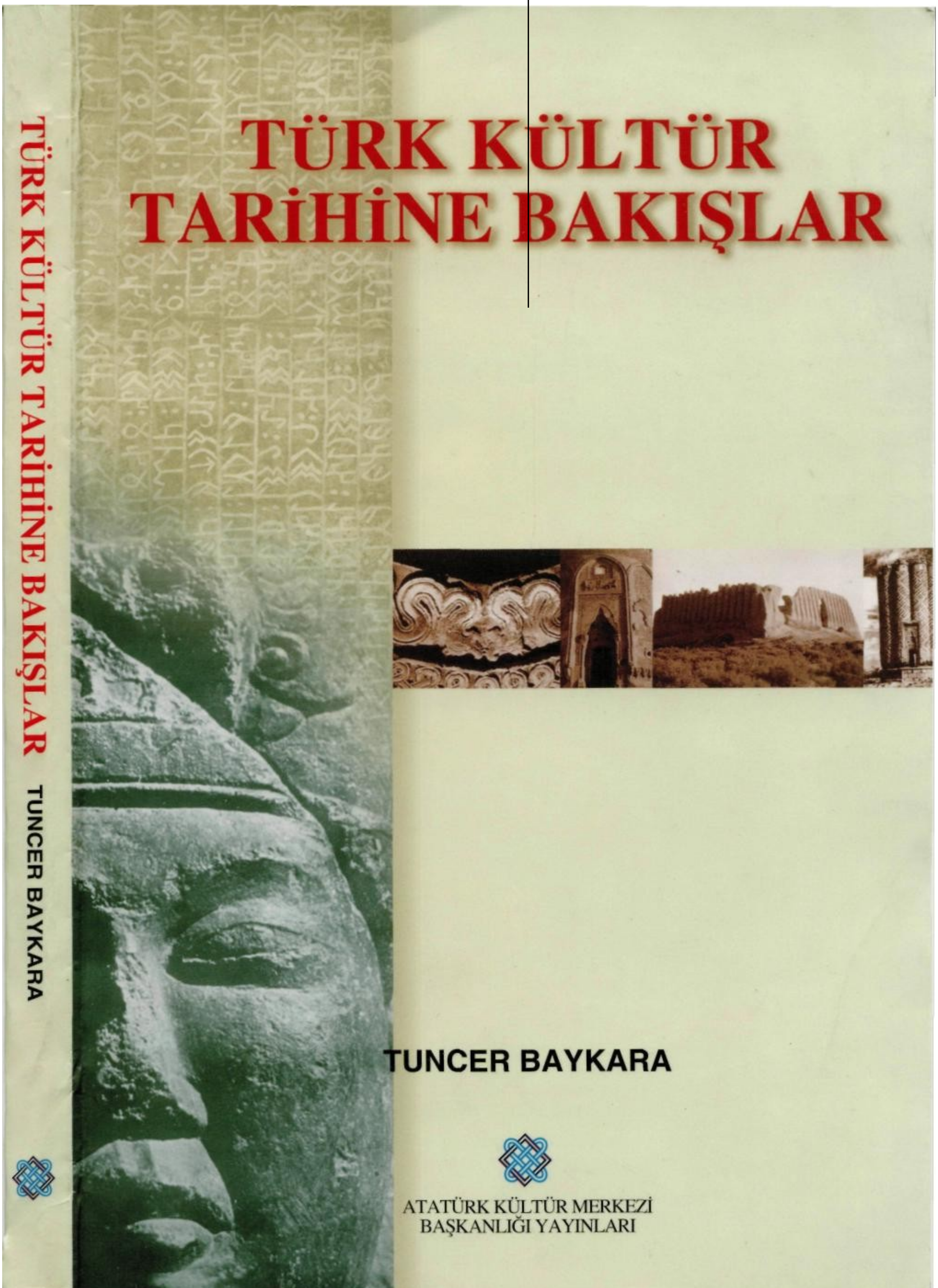

Baykara, Tuncer

Türk kültür tarihine bakışlar / Tuncer Baykara. - Ankara: A.Y.K. Atatürk Kültür Merkezi, 2001

234s.; 23cm. - (Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını sayı:252)

ISBN 975-16-1402-3
I. TÜRK HALKLARI-TOPLUMS AL HAYAT VE ADETLER-TARİHÇE
II. KÜLTÜR-TARÎHÇE

1 E.a. 2.Seri 306.0956

ATATÜRK YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ BAŞKANLIĞI

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE BAKIŞLAR

TUNCER BAYKARA

Atatürk Yüksek Kurumu **Atatürk Kültür Merkezi Yayım: 252**

Tuncer Baykara Türk Kültür Tarihine Bakışlar > Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2001

Birinci Baskı: Ankara

ISBN: 975-16-1402-3
ILESAM: 2001.06.Y.0143-246

Kapak ve sayfa tasarımı
Sinan CAN

Baskı
Can Reklamevi Basın Yayın
Ofset Matbaacılık Ltd.Şti.

Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı
G.M.K. Bulvan 133,06570 Maltepe-Ankara
Tel: (0.312) 231 23 48 - 232 22 57
Belgegeçer: 232 43 21

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Elinizdeki eser bir ümidin, bir hevesin veya bir vicdan borcunun eseridir. Başkalannın bunu nasıl karşılayacağını bilemem. Fakat bu kitabı yazmak, benim için bir vicdan borcu idi.

Türklerin **Türk'ü** yeterince tanımamaları, benim bu kitabı yazmama vesile olmuştur. Türk, üreticidir, Türk banşçıdır, durmaksızın savaşan ve komşulanyla hep kavgalı olan bir millet değildir. İşte böylesine temel duygular sebebiyle, bunun yazılması gerekti.

Bir hoca olarak, 32 seneden beri derslerimde talebelerime, kendilerine ulaşan bütün bilgileri tahkik ederek kullanmalanm isterdim ve istiyorum. Elbette bu kitapta verilen bütün bilgiler de sizler, yani okuyucular tarafmdan tahkik edilecektir. Ancak ondan sonra sizlerin inanmalannı bekleyebilirim. Aslında inanmalannı değil, inanmayarak konuyu veya konulan kendilerinin daha geniş ve enine boyuna incelemelerini beklerim.

Bu çalışmanın bir büyük amacı da budur. Yani insanlara araştırma konulannın yolunu açmak. Hepsinden önemlisi bunlann öylesine büyük veya dev konular olmadığını, rahatlıkla araştınlıp incelenebileceğini göstermektir. Ama ben diyorum ki meydan sizin ey araştıncılar. Araştınn, bulun ve Türk'ün geçmişini daha iyi aydınlatın.

Bu eserde, özellikle dipnotu kullanılmadı. Ama kimi yerlerde kaynağı belirtmeden de edemedim. Bu kadarcık hayatı lütfen hoşgörün.

Türk kültürü ateşini içimde yakan hocalanma minnet borçluyum. Bir kısmı doğrudan hocalık yapan, bir kısmı ise benim hocam olarak saydığım insanlar, bilim adamları veya benim bilgi kaynaklanın saymakla bitmez. Ama bir Zeki Velidi Togan'ı, bir Emel Esin'i, bir İbrahim Kafesoğlu'nu, bir Abdülkadir İnan'ı, bir Bahaeddin ögel'i ve Muammer Kemal Özergin'i anmadan geçemeyeceğim.

Teşekkürlerim bu kitabı yayınlayanlara. Ve bana bu imkânı verenlere.

Prof. Dr. Tuncer BAYKARA
1.10.1999, Bornova - İZMİR

GİRİŞ

A. TÜRK KÜLTÜRÜNÜN TARİHİ

Kitabımızın adı *Türk Kültür Tarihine Bakışlar* olduğundan, burada bazı temel kavramlar hakkında kısaca bilgi vermemiz gerekmektedir. İleride Türk üzerinde zaten yeterince durulduğundan,öncelikle **kültü** r'ün bilinmesinde fayda vardır.

K ü l t ü r : Günümüz Türkçesinin en önemli kavramlarından birisi *kültür* dür. Kültürün önemli oluşu, sadece günümüze has bir olay olmayıp, XX. Yüzyılın tamamında bu kavramın, gerek bu adla gerekse "hars" olarak etkisi her zaman büyük olmuştur.

K ü l t ü r aslında, üretme, yetiştirme, ekip-biçme anlamında Lâtince asıllı bir kavramdır. Nitekim bu anlamıyla da günümüz Türkçesinde apayrı yerlerde kullanılmaktadır. "Bahçe Kültürleri Bölümü" veya " Bakteri Kültürü" denmesi gibi. Nitekim Türk ve Japon Deniz Kültürlerinin anlaşılması da bu açıdan oldukça farklı olmuştur.

Kültür, geçmiş dönemde adına i r f a n denilen bir mânâyı yüklenmiştir, ilim ve irfan ikilisi, bilgi (sonradan edinilen, öğrenilen bilgiler) ile zihnin muhakeme kabiliyeti, geçmiş tecrübeler ile yoğrulmuş "irfan"ı ayrı kabul eder. "İlim başka irfan başka" dendiği gibi, "arif ile "âlim"de farklıdır. Buradaki "arif'i veya irfan sahibini, günümüzün deyişi ile kültür insanı ile karşılamak gerekir diye düşünüyoruz. Bunda şunu demek istiyoruz; kültür yeni bir kavram ise de, kaybolmak üzere olan irfanın bıraktığı boşluğu doldurmaktadır. Bir başka ifade ile irfanın kaybolması ile.yeri doldurulabilecek deyişle bir boşluk bulmuştur.

Kültür için en iyi tanım "bir halkın tarzı, yaşayışıdır" demek gerekir. Hatta çok farklı olan kültür tanımlan arasında boğulup gitmeden, kültürün bu anlamını esas kabul edelim, diyoruz.

Bu arada kültür ile medeniyet kavramları arasındaki ilişkiye de temas etmek gerekir. Ülkemizde Ziya Gökalp (1876-1924) , Mümtaz Turhan (1908-1972) ve Erol Güngör'lerin etkisiyle, bu iki kavram arasında çok büyük farklılıklar vardır zannedilir. Bir başka deyiş ile, arada bir fark olması, ülkemizin

menfaatine kabul edilir. Böylece millî kabul edilen "kültür"e sanlarak, milletler arası kabul edilen "medeniyef'e daha kolay , ve sağlam şekilde uyulabilir diye düşünülmüş olabilir. Oysa, kavramın kökeninde bunlar arasında hiçbir fark yoktur.

"Medeniyet" kavramını, XVIII. Yüzyılın ikinci yansında, yepyeni bir anlam yükleyerek doğuran Batı, 1870'lerde ortaya çıkan kaosu veya kendileri açısından yorumsuzluğu giderebilmek amacıyla, bu senelerde, 1870'lerde *kültürü* ortaya atacaklardır. Böylece Batı'nın, Fransız etkili "civilisation"u, eski yerini koruyabilecektir. Çünkü, Alman ordusu Fransız ordusunu yenmiştir ama, Fransız medeniyetini yenememiştir; yenilen sadece, Alman kültürüne karşı koyamayan Fransız kültürüdür. Bunun eksik bir yorum olduğu açıktır. Nitekim günümüzde, ne kadar kültüre "millî" dersek diyelim, özbe-öz Türkler, "vahşi Batı"mn çığlıklanyla, yani ABD kültüründen etkilenerek kendilerinden geçme denemeleri yapmaktadırlar.

Alman düşüncesinde kültür ile medeniyet eşit gibidir; Nitekim W.Haussig'in "Bizans Kültür Tarihi" Almancasının, "Bizans 'civilisation' Tarihi", İngilizcesinin adıdır. Bir Türk araştıncısının (E.Akurgal) çalışması, Almancasında "Urartu Kültürü", Türkçesinde ise "Urartu Medeniyeti" şeklinde olmuştur.

Bilinen şu ki, "Kültür" kavramının, kendisine ait gelişmesi Türk toplumunun dışında oluşmuştur. Dolayısıyla, bazı bilginlerin kendi ülkeleri veya toplumlan için uygun bulduklan tanımların Türk toplumu için de aynen geçerli olması beklenemez. Kültürün belirli anlam yüklenmesinin temelinde Fransa'nın 1870'deki yenilgisi yatar; Fransa, kendi sosyal gelişmeleri ve felsefesi için bu iki kavramı ayırmıştır; İngiltere de ayırmak eğilimindedir. Ancak Almanlar ve onlann etkilediği Ruslar bu iki kavramı ayırmadan yana değillerdir.

Türklere gelince, yukanda da kısaca belirttiğimiz üzere Z.Gökalp ile başlayan gelişmeler ayırmadan yanadır. Nitekim bu görüşü M. Turhan ile E.Güngör de devam ettirmişlerdir. Fakat Atatürk'ün sezebildiği kadanyla bu kavramlann özünde bir aynlık olmasa gerekir. Bu türden farklı görüşler, aynı zamanda Türk kültürünün de önemli bir meselesidir.

Bizce birisi asıl, öteki O'nun neticesi olan "bilim" ile "teknoloji"yi ayıramayanlar, bu kavranılan ayırmak isterler. Oysa hem M. Turhan, hem de E. Güngör "bilim"in, esas olup, teknolojinin teferruat olduğunu bilen insanlardır. Bu sebepledir ki, Türklerde bilim hayranlığı olmalıydı.teknoloji değil. Böylece bilim demek olan kültürün, teknoloji demek gibi kabul edilen medeniyet ile ilişkileri ve aralarındaki bağ apayrı bir görünüşte olmalıdır.

K ü 1t ü r, bir halkın hayat tarzıdır;ama o halkı yönetenlerin, o hayatta yeni oluşan kolaylıklardan istifa ettirmeleri de onlann evrensel görevidir. Bu insanın

özünde dahi vardır. Bu açıdan, geçmiş dönemde var kabul edilen "medeniyet düşmanlığı"nı, yeni bir yorumla ele almak gerekir.

Türk halkının günümüzdeki varolma kavgasında "din"i bir engel olarak kabul etmek, asıl büyük iktisadî çekişmeyi ve kavgayı görmemek demektir. XIX. Yüzyılda, Osmanlı ülkesini tam anlamıyla bir açıkpazar yapmak isteyenlere karşı koymayı, bir dinî tepki, Müslümanlık eseri gibi yorumlayıp, yoğun ekonomik menfaat beklentisini gözardı etmek demektir. Hatta bundan daha alt bir beklenti olarak Hristiyanhğm başarısı da söz konusu olabilir.

Atatürk, o eşsiz dehasıyla, XIX. Yüzyıl reform denemelerinin altında yatanlan çok iyi sezmişti. (Malik Aksel, *İstanbul'un Ortası'ndan* naklen T.Baykara, *Türk İnkılap Tarihi,* İzmir 1996, s.204-205: Eski Türk evi-yeni Türk evi) O, modernleşmenin altında yatanın,bir Pazar ve para çıkan kavgası olduğunu bilmişti. Onlann, para perdesini gizledikleri siyasî düzenlerini parçalamış ve geri çevirmiş, kendi yağıyla kavrularak, onlann beklentilerini geri çevirmişti. Şimdilerde O'nun "Devletçilik" girişimlerini eleştirenlere, gerçek durumu bilmediklerinden dolayı, sadece acımak gerek.

K ü l t ü r , Türkiye insanının ortak kabul ettiği bir kavramdır. Oysa bazı Türkler "Millî" derken, aynı kavramı başka bir kısım Türkler "Ulusal" olarak ifade ediyorlardı. Fakat her iki kümenin de birleştikleri kavram, kültü r'dür. Bununla birlikte, Türkiye Türkçesindeki " kültür ", Rusça ve Rus sahasındaki gelişmelerin ötesinde kalan öteki Türklerin algılayışından biraz farklıdır. Nitekim orada "kültür" denince, Almancanm medeniyet ile eş anlamlı kavramı söz konusudur. Onlarda, kültür, bir medeniyet, bir güzel davranış gibi kabul edilir. Bu açıdan Türkiye Türkleri ile onlann etkisinde kalan eski Osmanlı ülkelerindeki Türkler dışındakilerin kültüre bakışlan biraz farklıdır.

Bizim kabul ettiğimiz k ü 11 ü r, bir halkın hayat tarzı, yaşama biçimidir. Bu türden bir tanım, doğrudan bir tarih olarak kabul edilebilir. Nitekim bu satırlann yazannın tarih anlayışı, bu yöndedir. Ama bir toplumun kültürü ve O'nun tarihî geçmişi denince, doğrudan hayatı, günün çeşitli zamanlanndaki eylem ve tasavvurlan, söz konusu edeceğiz.

Burada daha açık bir gerçeğe temas etmek isterim: Bir insanın, ortalama olarak, bir gündeki faaliyetlerinin tamamı, 24 saatteki bütün iş, ve düşüncelerini **kültür** olarak kabul edeceğiz. Bu 24 saatin yaklaşık üçde biri (8 saat) uykuya, üçte biri (8 saat) işe, geçinme ve ekonomik faaliyete, geri kalan üçte bir (8 saat) ise, boş zaman faaliyeti olarak dinlenme, eğlence, dinî hayata aynlmıştır. Bu itibarla, genellikle kültürel faaliyet olarak kabul edilen boş zaman faaliyetleri değil, ötekiler de söz konusu edilecektir. Meselâ uyku (tabiatıyla uyunan yer ve özellikleri) ve hele geçim de doğrudan k ü l t ü r içinde yer alacaktır.

Böylece, bir tabiat varlığı olarak öteki insanlardan fizik olarak farksız olan Türk insanının, kendisine mahsus özelliklerini belirleyebiliriz. Bu özellikler bize kalırsa Türk'ü doğrudan tanımlar ki **Türk Kültürü** de bu demektir.

I !

İnsanlık tarihinde, belirli bir etkinliğe sahip olan ülkeler, kendilerini daha öne çıkaracak bilgileri "Bilim" diye sunarlar. Dolayısıyla bu türden "Bilimlik" gerçekleri ihtiyatla karşılamak gerekir. Adı ne olursa olsun, "insan"ın var olma ve yaşama kavgası, çok çeşitli yönleriyle belirir. Türk insanı da kendi yaşama ve varolma kavgasında, insanlığın bilgi ve kültür hazinesine çok şeyler eklemiştir. Fakat onların bu türden katkıları, bilinen yakın yüzyıllarda olmadığından, pek görülmez ve dikkati de çekmez. Oysa XVI. Yüzyıla kadar yaratıcılık, Asya ve özellikle Önasya'da olup, ancak XVII. Yüzyıldan sonra Batı'ya ve Avrupa'ya kayacaktır. Bilindiği gibi, yaratıcılık günümüzde artık Pasifik Okyanusu etrafındadır.

Bu çalışmada, Türk'ün yaşayışı, insanlığın hayatından ayrılmaksızın, O'nun evrensel esaslan içinde ele alınacaktır.

B. TÜRK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMALARININ TARİHİ

I. Dünyada "kültür" kavramı, nihayet XDC. Yüzyılın son çeyreğinin eseri olduğundan, dünyada olduğu gibi, ülkemizde de k ü 11 ü r ile ilgili araştırmalar yenidir. Hemen belirtelim ki kültür kavramının içinde yer alan unsurlar, insanın kendisi kadar eskidir. Bu açıdan, kültür kavramı yeni olmakla birlikte, kültürün konusu içine giren özellikler, insanın kendisi kadar eskidir.

Türk insanının geçmişindeki durumunu inceleyen araştırmalar eskiden beri vardır. Bu genelde tarih içinde yer almakta idi. Bu arada destan ve efsanelerde, hayatı birçok yönleriyle veriyordu. Bunların bir esas içinde incelenmesi, ancak XX. Yüzyıl başlanndan itibaren mümkün olabilmiştir. Bu arada, doğrudan *kültür* kavramıyla bağlantısı olan bir başka kavram, medeniyet ile incelemeler de bu arada sayılabilir. Medeniyet, XIX. Yüzyılda sadece Batı Dünyası'nı, İngiltere ve Fransa'yı ilgilendiren bir kavram sayıldığından, Batılı araştırmacılar tarafından "Türk Medeniyeti"nin incelenmesi de söz konusu değildir.

XX. Yüzyıl başlarındaki kavram gelişmeleri, Ziya Gökalp'in de etkisiyle, kültürü karşılamak üzere hars kavramının ortaya atılmasına yol açmıştır. Z.Gökalp için önceleri bir ara Halk Medeniyeti demeyi düşünmüş ise de, sonradan hars'da karar kılmıştır. O, Fransız sosyoloji biliminin etkisinde kalarak, medeniyet ile kültür ayırımından yana olmuştur. Çünkü Fransızlar, "Civilasiton"un kendilerine göre aslî sahib ve taşıyıcıları olarak bu kavrama toz kondurmuyorlardı. Onlara göre, 1870-71 felâketi, apayrı bir olaydı ve "medeniyef'den nasibsiz, fakat bir başka unsura, "kültür"e sahip Almanların bu gerçeğini ayrı görmek gerekiyordu.

Ülkemizde, Z. Gökalp'in de etkisiyle, kültür ve medeniyet ayrı kabul edilmiştir. Oysa Atatürk bunun bir olması gerektiğini sezmiş idi. Türk halkının gelişme ve yenileşmesinin gerçekleşmesini isteyen bir kısım Türk sosyal bilimcileri de, bu ayırımdan yana idiler. Böylece, teknik konulara hasredilmiş

"Medeniyet" alınabilecek, fakat manevî ve moral sahaları kapsayan kültür için *Türk* özelliklerinin söz konusu olması mümkün olabilecekti.

Türk insanı, böylece kendi k ü l t ü r değerlerinin olabileceğini düşünmüş bulunuyordu. Bunun için de Ziya Gökalp'den başlıyarak hars, fakat sonra da doğrudan kültür araştırmaları da başladı. İlk çalışmalar ve denemeler, manevî alanı kapsamakta, dil, inanç, edebiyat gibi konular kültür sayılmakta idi. N. Topçu, M. Kaplan, H. Yavuz ve başkalarının yazdıkları hep bu alandadır. Ancak Mümtaz Turhan, "Kültür Değişmeleri" adlı eserinde, kendisi Z. Gökalp'in düşüncesinden yana olmakla birlikte, kültürün teknik âletleri kullanma demek olan "medeniyet" ile çeliştiğini de göstermiş oldu.

Zeki Velidi Togan (1890-1970), bir tarihçi olarak kültür konularına en çok ağırlık verenlerin başında gelir. O'nun, hayatının son senelerinde, 1965 sonrasındaki büyük gayreti, bir **Türk Kültürü El-Kitabı** hazırlamak yolunda olmuştur. Bunun için büyük gayret göstermiş, plânlar yapmış, dünyanın birçok bilim adamı ile haberleşerek, Emel Esin, Z.F. Fındıkoğlu ve H. İnalcık ile çalışmaya koyulmuştur. Ancak gayretleri, tam bir sonuca varamamıştır.

Emel Esin (1914-1987) Türk Kültürü araştırmalarının bir başka ismidir. O'nun çalışmaları, 1960 sonrasında, Zeki Velidi Togan'in etkisiyle başlamıştı. Togan'ın 1970'deki vefatından sonra, **Türk Kültürü El-Kitabı** çalışmalannı bir süre daha yürütmüştür. Bu arada birçok ciltleri de yayınlanmıştır. Kendisi de Türk kültürünün erken dönemlerine ait Türkçe ve İngilizce eserler neşretmiştir.

Mümtaz Turhan (1899-1967), Türk Kültürünün son yüzyılındaki değişmelerinin en önemli araştırıcısıdır. O'nun, fikir hayatı olarak da etkisi, talebesi Erol Güngör vasıtasıyla daha artmıştır. Mümtaz Turhan'ın **Kültür Değişmeleri** adlı eseri, 1920 ile 1930'lann Anadolu'sundaki değişmeleri inceler ve bazı gerçekleri anlatır. Sonraki yıllarda benzeri pek çok araştırmaya temel olmuştur. Bunlar sınırlı doktora çalışmaları olsalar da önemlidirler. *Garplılaşmanın Neresindeyiz* adlı küçük hacimli eseri, son yüzyılların bir dikkate değer yorumu gibidir.

Erol Güngör (1938-1984) Türk Kültürünün çalışkan araştırıcısı, genç denebilecek bir yaşta vefat etmiştir. O, Gökalp-Turhan çizgisinin devamcısıdır; fakat çağının bilgilerini de gözönüne almış, çok yazan bir insandır.

Bahaeddin ögel, (1924-1989). Türk Kültürünün bir başka seçkin araştırıcısıdır. Çin incelemelerinden tarihe geçmiş, fakat inceleme konuları itibariyle, Türk Kültürüne yatkın olmuştur, ögel, özellikle **Türk Kültürüne Giriş,** adlı, son ciltleri ölümünden sonra yayınlanan eserleriyle önemli bir hizmet görmüştür. O daha önceleri de **Türk Kültürünün Gelişme Çağları** diye kUçUk bir eser yayınlanmış idi. Ögel, kültürü, bir tür maddî eşya kullanımı olarak kabul etmekle, kültür anlayışının ufkunu genişletmiştir.

İbrahim Kafesoğlu (1914-1984), *Bozkır Kültürü* adıyla başlattığı çalışmalarını, *Türk Millî Kültürü* adlı eseriyle sonuçlandırdı. Hocam

II

Kafesoğlu'nun kültür anlayışında "tarih" ve özellikle siyasî tarih ağırlıklı bir yer tutar. Kafesoğlu, tarihçiliğinde sosyal ve iktisadî konulara ancak son yıllannda yönelebilmiştir.

Ülkemizin önde gelen fikir ve bilim adamlarının da Kültür ile ilgili kitapları vardır. Mehmed Kaplan, Nureddin Topçu, Hilmi Yavuz ve daha başka kişilerin adlan sayılabilir. Bunlarda kültür asıl olarak bir fikir ve düşünce, biraz da edebî dünya olarak kabul edilmiştir.

II. 1923 sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nin adında Türk kavramı açıkça yer aldıktan sonra, dikkate değer gelişmeler olmuştur, öncelikle, Batı'nın *Turcologie* adını verdiği kavramın karşılığı olarak kurulan **Türkiyat Enstitüsü** 1924 yılında, Köprülüzâde M.Fuat Beyin idaresinde çalışmalanna başlamıştır. Türkiyat Enstitüsü, ilmî yayınlan ile döneminde seçkin bir isim yapmıştır. Enstitü, halen de İstanbul Üniversitesi'ne bağlı olarak çalışmalanna devam etmektedir. Bu arada 1990'larda, yeni Üniversitelerde de Türkiyat Enstitüleri kurulmuştur. (Marmara,Hacettepe, Konya Selçuk Üniversitelerinde).

Cumhuriyet idaresinde, Bakanlar Kurulu'na bağlı olarak kurulan Kültür Bakanlığı, bir dönem için (1935-39) Millî Eğitim Bakanlığı'nın görevini üstlenmiştir. Kültür kavramı, Atatürk döneminde, etkili bir yere sahiptir.

1972'de Millî Eğitim Bakanlığı'ndan ayn olarak bir Kültür Bakanlığı kurulmuştur. Bakanlık bugüne kadar Bakanlar Kurulu'nda yerini korumaktadır.

Ankara'da 1962 senesinde **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü** adında, Dernekler Kanunu hükümlerine göre çalışan bir kuruluş ortaya çıkmıştır. Bunun amacı, Türk kavramını geniş olarak ele alarak, dünya üzerindeki Türklerin ortak özelliklerini ortaya koymaktır. Enstitü, aylık olarak *Türk Kültürü* Dergisi çıkartmakta, ilmî olarak da *Türk Kültürü Araştırmaları* yılda bir kere yayınlanmaktadır. Yabancı dildeki yazılann bulunduğu *Cultura Turcica* da Enstitüsü'nün yayın organıdır.

1983 yılında, Atatürk'ün kurduğu Türk Dil ve Türk Tarih Kurumlan, yeniden düzenlenirken, Atatürk Yüksek Kurumuna bağlı olarak bir de **Atatürk Kültür Merkezi** kurulmuştur. İlk Başkanlığını Aydın Sayılı (1913-1993)'nın yaptığı Atatürk Kültür Merkezi, (Başkanı Prof. Dr. Sadık Tural) çıkardığı *Erdem, Bilge* ve *Arış* Dergileri ve öteki yayımlan ile önemli bir hizmeti görmektedir.

III. 1983 sonrasında, Türk Yüksek Öğretimi'nde Türk Kültürü veya Türk Kültür Tarihi dersleri konmuştur. Bunun üzerine, Türk Kültürü ile ilgili ders kitapları veya talebe için çıkanlmış notlar da artmaya başlamıştır. Bunlar arasında, vaktiyle, 1978-79 yıllannda, bir süre Kültür Bakanlığı'nda, Bakan Doç. Dr. A. Taner Kışlalı'nın müsteşan olarak görev yapan Prof. Dr. Ş. Turan'ınki de vardır. Türk Kültür Tarihi; "Kültür" konusunda önce teorik, sonra ise Japon Kültürü'nden başlayarak bazı eserler kaleme alan Prof. Dr. Bozkurt Güvenç, *Türk Kimliği* eseriyle dikkati çeker.

I. BÖLÜM

TÜRK İNSANI

A. TÜRK İNSANI

1. Türk Kavramı, Kelime Anlamı, Yaygınlığı.

a.Türk adı:

Türk, günümüzde belirli karakteristikler(=özellikler) gösteren insanların ortak ismidir.

Türk, ilk olarak M.S.VI. Yüzyılda ortaya çıkmış olan bir kelimedir. Kelimenin kendi içinde de daha bu yıllarda bir gelişmenin içinde olduğu sanılıyor. Çinliler bu yıllarda bu adı Tü-küe biçiminde yazdıklarından, törük-türük den geçerek **Türk** şeklini almış olduğu kabul edilmektedir. Kendi yazıt kaynağı, yüzyıl kadar sonra bu ismi Türk şekliyle belirlemektedirler. Şu halde Çince'deki "Tü-küe" şekli, Türk'ün bilinen en eski yazılışıdır. Bununla birlikte, daha eski tarihlere ait Lâtin yazarlarından Plinus'daki Tyrcae, Hind destanlanndaki Turuşka imlâları da Türk'ü hatırlatmaktadır. Hatta Çin kaynaklannda, Hsiungnu'lann ataları olarak Milâddan Önceki bin yılİannda bir **Tik** (veya Di) kavminden söz etmektedirler. Bu muhtemel örneklere rağmen, Türk, hem kendi yazı düzeni, hem de komşulann yazdıktan ile kesinlikle, VI. Yüzyılda tespit edilebilmektedir.

Çinlilerin yazdığı "Tü-küe" imlâsının Türkçedeki tam karşılığının ne olacağı eskiden beri incelenmiştir. **Türküt** (P.Pelliot) ve ***Türkü*** (R.Clauson) teklifleri yanında, Göktürk yazıtlannda da geçen Türük imlâsı daha doğru olmalıdır. Türük ise Törük'ün daha gelişmiş şekli olup, sonraki dönemde tek heceli Türk şeklini alacaktır. Törük>Türük şeklinde türemek fiilinden, "türemiş, var olmuş" anlamı seziliyorsa da, Türk doğrudan kelime olarak, Uygur çağında güç, kuvvet, kudret anlamındadır. Bu arada Türk'ün "töreli, düzenli,nizamlı" mânâsı da ileri sürülüyor. Kaşgarlı Mahmud'un yaşadığı dönemde, yani XI. Yüzyılda ise "Türk", olgunluk, Kemal demekmiş.

Türk günümüzde, aynı dili konuşan, ortak geçmişlerinde belirli özellikler kazanmış insanlann da ortak adıdır. Türk,hemen her devirde, daha altta ayn isimler alabilen küçük kitlelerin üzerinde birleştirici büyük bir hüviyet de kazanmıştır. Zira günümüzde sadece Türkiye'de değil, dünyanın birçok başka yöresinde, ayn dili konuşan, aynı karakteristikleri gösteren ve bu eserde ayrıntılı olarak söz konusu edeceğimiz aynı kültüre sahip insanlar vardır. Türk; böylece

Azerî, Türkmen, Özbek, Kazak, Kırgız, Uygur, Tatar, Saka ve benzeri isimlerin üzerinde genel ve birleştirici bir ad olmaktadır.

İnsanların, **Türk** oldukları zamanı tespit edip belirlemek bir hayli zordur. Aslında bu zaman, çağdaş bilimin ulaşamadığı çok erken devirlerde gerçekleşmiş olmalıdır. Herhalde bir kısım insanlar, Karadeniz kuzeyinden Baykal dolaylarına kadar uzanan geniş sahada, uzun yıllar bir arada oturmuşlar ve kaynaşmışlardır. Binlerce yıl süren bu ortak hayat sırasında, özellikle konuşulan dilde ortak sözcükler oluşturmuştur: Başlıca at, ot, et, it, ok gibi kelimelerden oluşan dille anlaşanlar Türkler olmuşlardır.

Sonradan kendilerine Türk diyeceğimiz bu büyük kitlenin, erken zamanlarında kendilerine ne ad verdikleri bilinmiyor. Ancak Doğudakilerin temasta bulunduğu Çinliler onlara Hsiung-nu, sonraki uzantılarına Avrupalıların verdiği adla Hun demişlerdir. Bu büyük coğrafyanın Batı yakasıyla temas eden Yunan ve Roma tarihçileri ise Skit ve Saka isimlerini vermektedirler. İç kısımlan, yani Aral Gölü veya Isıkgöl etrafındakilerin adlan ise komşulannca bilinmiyor. Onlara da ad vermek gerektiğinde, ya Skit, yahut da Çin kaynaklannın verdiği isimler kullanılmaktadır.

"Türk", tarihî kaynaklann yeterli açıklıkta bilgi vermediği bu ilk dönemde, doğrudan bir devletin adı olmamıştır. Fakat ortak özellikleri olan insanlann Hsiungnu(=Hun) devletinde bir araya geldikleri kesinlikle biliniyor. Milâddan Sonraki yüzyıllarda ise **Türk,** bu devletin esas kütlesi olacak boyun adıdır. Bu devletin içinde, Türk ile aynı özellikleri içerenlerin öteki zümrelerin ayn adlan vardır: Uygar,Dokuz-oğuz,Basmıl, Karluk, Kırgız vs gibi. **Türk** siyasî birlik (devlet) olarak değil, fakat bir kültürel büyük birliğin adı olarak, sonradan yükleneceği büyük birleştirici özelliği Milâd yıllannda kazanmış olmalıdır.

Sonraki yüzyıllarda (Vll.yüzyıl sonrasında) gözlemciler, Kafkaslardan, Hazar çevresinde ve Seyhun ötesindekilerin aynı dili konuşup, aynı özellikler gösterdiklerini belirlemişlerdir. Böylesine bir oluşum, yüzyıllar sürecek bir oluşumun sonucu gerçekleşmiş olmalıdır.

Türk adı, Göktürkler devrinde, devlet kurucusu boyun ismi kitlenin ismi olarak belirdi. Türk(=Göktürk) Devleti'nin Batı sınrlanndaki İslâm Kaynaklan, Türklerle ilgili daha geniş ve kesin bilgiler vermektedirler. Dolayısıyla Türk, daha İslâm halifeleri döneminde bir yaygın anlam kazanmıştır. Bu devirde Türk bir hayli geniş şekilde anılmakta, hatta, Doğu Avrupa kavimleri de Türk'ün yakın akrabalan olarak kabul edilmektedir. E.Esin'e göre bu keyfiyet Bilge Kağan'm "Türk Bodun"a hitabında belirir. Türk adı etrafındaki birlikte özellikle dil etkili olmuş, **Türk** hem aynı dili konuşan hem de ortak özellikler içerenlerin ortak adı olmuştur.

Türk adının kesin bir anlam kazandığı kaynaklann ortaya çıktığı (Divan-ü Lugât-it Türk) Karahanlı Devletinin adı doğrudan Türk ismini taşımamaktadır. "Türk"adını Batıya taşıyan Selçuklu Devleti'nin siyasî adı da farklıdır. Fakat komşulan onlan, hep Türk genel adı ile anmaktadırlar. Bu durum sonraki zamanlarda da devam edecektir.

Türk adı, XI. Yüzyıl sonlannda Batı Asya'ya taşındı. Türklerin oturduğu yer demek olarak "Turkia" adı, bir zaman sonra, şimdiki Türkiye topraklan için Avrupalılar tarafından kullanılır oldu. Bununla birlikte, küçük kavmî adlar da kullanılmıştır: Oğuz, Çiğil, Karluk, Artuklu, Saltuklu vs gibi.

Selçuklu siyasî gücünün içindeki etkin unsur Türk olmakla birlikte, kültürel unsur İranlı olduğundan, XIII.yüzyılın ikinci yarısında meseleler çıktı.Bununla birlikte Türk unsur, Türkiye Selçuklularını takip eden Beylikler halinde yeniden siyasî teşkilatını kurdu; XIV. ve hatta XV. Yüzyıl bu Beyliklerin, Hakanlık olmak üzere etkinleşmeye çabaladıklan devirdir. Bunlar arasında Osmanoğullan, XIV. Yüzyıl başlanndan itibaren yepyeni bir siyasî güç olarak çıktılar. Neticede Osmanlı Devleti, adında "Türk" olmamasına rağmen, Türkçenin resmî dil olduğu bir devlet olarak yaşadı. Bu devletin hemen bütün özellikleri Türk anlamının oluşumuna yenilikler kattı.

XIX. Yüzyılda, Osmanlı Devleti çöküş sürecine girince, kendilerini farklı görenler, birer-ikişer aynlınca, bazı insanların Devletinden aynlmak gibi bir düşünceleri olmadı. Bir büyük kitle, Devletine bağlı kalmaya devam etti. 1918'de, Birinci Cihan Harbi sonrasında girişilen Millî Mücadele'nin ardından devam eden Devletin eski adı ile bir bağı kalmadı. Bu sebeple, Devletin sahiplerinin kendilerini, yeni bir kavram içinde hissetmesi gerekiyordu. Bu yeni kavram, pekâlâ **Türk** olabilirdi ve olmuştur da. Böylece, 1920 sonrasında vaktiyle kendilerine hangi kıstaslarla Osmanlı dendiği ayn bir konu olan Osmanlı çocuklannın, artık "Türk" oldukları vurgulandı. Osmanlı Devleti'nin, XX. Yüzyılda Devletine sadık kalan mensuplannın **Türk** olduğuna inanıldı. Böylece "Türk"e, XX. Yüzyılda yepyeni bir anlam kazandı.

Türk'e bu türden yeni bir anlam verilmesini.bugün, büyük siyasî güçler ve onların belirlemelerini kesin bir gerçekmiş gibi kabul eden bir kısım Türkler de kabul edilemez bulmaktadırlar. Oysa "Türk", belirli bir dar etnik veya dinî küme olmaksızın, ortaya çıkan yeni gerçekler ışığında, olağan benimseme, bir kabullenme olmaktadır. Bu türden bir ad, üzerinde yaşadığımız coğrafya için en yararlısı, hatta en iyisi olacağını Atatürk kesin ve açık şekilde görmüş ve göstermiştir. Bu yalın ve kesin gerçek, dışardaki ve içerdeki 'bilgiç'(!)lere rağmen değişmeyecektir.

Günümüzde, Türkiye'deki durumu, tarihî geçmiş açıkça göstermektedir ki, Türklerin kopup geldikleri İç Asya'da bir büyük kitle olmuştur. İşte bu büyük kümeden arta kalanlar, ayn gelişmelerin etkisiyle, kendilerine farklı adlar vermiş

veya verdirilmiştir. **Kazaklar, Özbekler, Kırgızlar, Türkmenler, Tatarlar, Uygurlar, Başkurtlar, Altayhlar, Sakalar, Tuvalar, Hakaslar** vb. Bu isimler, vaktiyle kendilerine hâkim olan başka büyük siyasî güçlerin uygun bulduklan adlardır. Ancak hepsinin konuştuğu dilin aynı olduğunu, dil bilginleri kesinlikle tespit etmişlerdir. Bunların tamamına **Türk** değil ama, **Türk-dili (Türkçe konuşan)** halklar da denmektedir. Bu bütün isim sahipleri, adlanma konusunda, birçok yönden etkilenmek istenmektedirler. Tahmin edilebileceği gibi, Osmanlılar, eğer Batı Asya'da ve Doğu Avrupa'da aynı kültüre sahip büyük kitleyi bir siyasî birlik halinde toplayıp, bir yeni birleşim ve oluşumu gerçekleştirmemiş olsalardı, tıpkı, Kazaklar, Kırgızlar ve Özbekler gibi Osmanlı, Germiyanlı, Karamanlı, Saruhanlı gibi yeni milletler de çıkmış olabilirdi.

Vaktiyle Göktürk Devleti dediğimiz büyük siyasî gücün hâkim olduğu coğrafya içerisinde yaşayanlar da kendilerine, daha uzak coğrafyadaki kardeşlerinin verdikleri **Türk** adını pekâlâ kabullenebilir. Ancak bu hiçbir zorlama olmaksızın gerçekleşmeli, olağan bir kabullenme olmalıdır.

2. *Gerek zaman içerisinde, gerekse farklı coğrafyalardaki Türk'den başka birçok alt isim dikkati çekmektedir. Saka.Karahanlı, Türkeş, Avar, Bulgar, Hazar, vb. gibi. Bütün bunları kısaca şöyle tanımlayabiliriz.*

Oğuz: Oğuz Han'ın evlâdından gelen soyların bütünüdür;

Moğol: Oğuz Han'ın savaşarak Uzak Doğu'ya sürdüğü amca oğullarıdır.

Hun: Çinlilerin Hsiung-nu şeklinde yazdıkları devlet;Koyunlu(=Kon) demek olabilir.

Tatar: Göktürk çağında, Türk Devleti'nin bir kısım insanıdır.'Tatar", XIII-XIV. Yüzyıllarda Moğol demek olmayıp , Karahıtay ve Çengizlerle birlikte Doğu'dan yeni gelmiş Türkler demektir. Sonradan Doğu Avrupa ve Karadeniz kuzeyindeki Türklerin yaygın adı olmuştur.

Uygur: Oğuz'a uyanlara denmiştir; bir diğer adlan Dokuz-Oğuz idi.

Kırgız: Yenisey boylannda yaşayan Türkler; Uygur Devleti'nden sonra hâkim olan Türkler; Yurtlannda felâkete uğrayınca Batı'ya göç ederek, şimdiki yurtlanna yerleştiler.

Basmıl: Göktürk çağının bir Türk boyu; sonradan muhtemelen Türkmenlerin arasında eridi.

Kanglı: Evleri tekerlekli arabalan=kağnılannın üzerinde olan Türk boyu; Batı Asya'da etkindirler.

Kıpçak: Oğuz Destanı'na göre, bir ağaç kovuğunda doğan atanın evlâdı; Karadeniz kuzeyinde etkin oldular.

Kuman: Karadeniz kuzeyindeki Türklerden bir boy olup, Kıpçaklann öteki adı gibi de kabul edilir.

Çigil: Karahanlı Devleti'nin ana çekirdekleri sayılan bir boy; İran Edebiyatı'nda güzelleri ile ünlü bir Türk boyu; Anadolu'da olmuşlardır (Çigil-tepe)

Karlık: Hem Oğuz Destam'nda, hem de başka kaynaklarda bilinen Türk boyu; Karahanlılann esas kitlesi olabilir; sonradan Türkmenleri teşkil etmiş olabilir.

Yağma: Karahanlı çağının Türk boyu olup, Ortaçağ Edebiyatı'nda (Çigiller gibi) isim bırakmışlardır.

Türkmen: Türk ile yakın bağı olan bir adlandırma (etnik bileşim değil) olup;X. Yüzyıl içindeki gelişmelerin sonucunda ortaya çıkmıştır. Oğuzlar ile özdeş gibidir.

Özbek: Adını, Cengiz soyundan Özbek Han'dan alan Türkler; Çağatay ülkesinde, yani Türkistan'ın tam göbeğinde, XVI. Yüzyıl sonrasında yeni bir oluşumu gerçekleştirdiler.

Kazak: Başı boş, hür yaşayan bozkır insanı; Türk'ün en atak yaşayan kişilerinin oluşturduğu yeni bir siyasî birlik;

Saka: Genellikle Yakut Türkleri denilen Sibirya ucundaki insanın kendi öz adı; Bu isim, binlerce yıllık ad devamlılığının bir göstergesi olabilir.

Selçuklu: Selçuk Sübaşı'nm etrafında teşkilâtlanıp XI. Yüzyıl'da güçlü bir devlet kuran Türkler; Batı Asya'daki gelişmeleri etkileyip, birçok Türk boyunun bu yöreye akmasına imkan sağlamışlardır. Rum diyarı denilen Anadolu, bu sayede bir Türk ülkesi olmuştur. **Türk** kavramı daha yaygın olduğundan, *Selçuklu'mm* bir etnik anlamı olmamıştır.

Osmanlı: Anadolu'da, XIV. Yüzyıl başlannda bir Türkmen Beyliği olarak kurulup, tarihin önünde bir cihan devleti olan siyasî güç; Osman Beğ'in evlâdı başta olduğundan adına Osmanlı Devleti denmiştir; Türklüğün XV-XIX. Yüzyıllardaki en büyük siyasî gücü; Türkiye Türkleri bu devletin eseridir.

c Son yüzyıl gelişmeleri:

Yukarıda, Türk kavramı konusunda da kısmen belirttiğimiz gibi, son yüzyıldaki, gelişmeler iki yönlü olmuştur.

1. Batı'daki Türklüğün, Osmanlı Devleti'nin içinde yaşadığı gelişmelerden kısaca söz etmiş idik. Buna göre Osmanlı Devleti'nin hâkim unsuru Türk iken,

II

"imperium" düşüncesiyle bu geriye itilmiş, "Türk kavramı etkinliğini kaybetmiş idi. Osmanlıları ayakta tutan dinî fikirlerin gerilemesi ile Avrupalılar da "milliyetçi" düşünceyi etkilemek istediler. Böylece hem din hem de kavmiyet çekişmesi içine girecek, Osmanlı Devleti kaçınılmaz olarak zayıf düşecekti. Böylesine bir durum, yörede daha etkili olmak isteyen Avrupa'ya yarayacaktır.

Böylece, önceleri Fransız ve İngiliz fikriyatçılann etkilediği görüşler, zamanla Almanların da etkisiyle değişik gelişmelere yönlendirilmek istendi. İslâmiyetin Halifenin gücüyle birliğini devam ettirmek istemesine karşı, Arap milliyetçiliği uyandınldı; Avrupa sahasındaki savaşlann Müslümana reva gördüğü acı muamele, kısmen İslâmı, fakat yeni bir kavram Türk'ü etkilemiştir. Avrupa İslâmının, bir "Arap" esası olmayınca, **Türk** kavramı gündeme gelmiştir. Türk kavramı XIX. Yüzyıl sonlannda Osmanlı Dünyası'nda etkin olmaya başladı. Ancak İslâm kardeşliğinin bir kısım Araplann da etkisiyle yok olmasıyla, Türk kavramı canlandı.

Neticede, Osmanlı ülkesinin içindeki büyük kitlelerden Araplar, kendilerini ayınnca, geridekiler "peki ben neyim, ne olabilirim"? diye düşünmeye başladılar. Burada akla ilk gelen Türk olduğunu hatırlatmak oldu. Ancak Batı Türklüğü'nün gerçekleri, bir soy-sop veya ırkı esas alan anlayışı engelledi. Çünkü daha çok insanın kendisini böyle hissetmesi, **Türk** olduğunu kabullenmesi gerekiyordu. Nitekim XX. Yüzyıl başındakiler böyle davranmış ve eski Osmanlı Devleti'nin Devleti'ne sadık kalanları **Türk** diye anılır olmuş. 1923 sonrası gelişmeler, bu esasta oluşacaktır.

2. Öteki, Türk alemindeki gelişmeler, ise kendi iç fikirlerinin ve düşüncelerinin etkisiyle oluşmamıştır. Gerçi Osmanlı dünyasındaki gelişmelerin de, bilim görünüşü altında Avrupa tarafından etkilenmek istendiği bilinmektedir. Fakat, bir yandan zamanın cihan devleti İngiltere, ve O'nun Almanya'ya karşı ayakta tutmak istediği Rusya vardır. Bilim âleminde XIX. Yüzyıl sonlarında Göktürk kitabelerinin okunuşu, **Türk** kavramını yeniden gündeme getirmiştir. Ancak gerek İngiltere ve gerekse Rusya, hem İslama hem de Türkçe konuşanlara bakışlannda ortak bir hareket imkânı içindedirler.

Gerek İslâmiyetin içinde, gerekse başka bir kavramda, meselâ **Türk,** birleşebilecek büyük bir kitleyi, mümkün olduğunca küçük parçalara aymp birbirine düşman etmek olağan bir siyasî davranıştır. Gerçi bu davranışlann, Türklerin kendi iç siyasî hayatlannda kökenleri vardı.. Dolayısıyla Türkmen-Özbek, Özbek-Kazak, Kazak-Kırgız veya Kırgız-Özbek çekişmelerine Başkurt-Tatar çekişmeleri de eklenince, büyük siyasî güçlerin eline daha iyi bir imkân ortaya çıkmış bulunmaktadır.

1990'dan sonra, Sovyet Dünyası'nın dağılma sürecine girip yeni devletlerin ortaya çıkışı (1991) ile, Türklük âleminin üzerindeki büyük siyasî baskı ortadan kalktı. Tıpkı, Batı'daki Osmanlı münevverinin kendi iç alemindeki fikir

çekişmesi-tartışması gibi, şimdi Sovyet âleminin geride bıraktığı, (Türkiye Türklerine göre) Türkler arasında da iç gelişme devri başladı. Bu iç gelişme ve tartışmalarda, hiçbir siyasî baskı, Türkmen, Kazak, Özbek veya Kırgız insanını etkilemez. Elbette onlar, şimdilerde eski dönemin etkilerini üzerlerinden atamasalar da, zaman içinde kendi kararlarını kendileri vereceklerdir.

B. TÜRK'ÜN TEMEL ÖZELLİKLERİ

1. Türk Tipi, Türk'ün Fizikî Yapısı:

Türk deyince nasıl bir insan algılanır ve anlaşılır? Bu eskidenberi cevabı aranan, komşulannca bilinmesine rağmen, bugün kesin tanımında güçlük çektiğimiz bir gerçektir.

Türk

a. uzun boylu, yakışıklı, siyah saçlı, kara-gözlü, kara kaşlı,

b. çekik gözlü, çıkık elmacık kemikli, güleç yüzlü,

c. çelebi, efendi yoksa,

bodur, basık burunlu, pisbıyıklı, kirli; çipil yüzlü, bir insandır. Acaba bu hükümlerden hangisi, Türk'ü genel olarak içine almaktadır?

Türklerin tipini belirtmek için, arkeolojik olarak yeterli bilgi ve malzeme vardır. Hepsinden önemlisi, Göktürk çağının mezar taşlan, Taş-nineler en önemli kaynağımızdır. Bunlardan anlaşıldığına göre Göktürkler çok fazla çekik, yani şimdiki bildiklerimize göre mongoloid (Çinlilere benzer) tipte insan değillerdi. Bu mezar taşlanmn geniş coğrafyadaki örnekleri bize yeterli bilgi verir. Bir misal olmak üzere, Köl-tegin'in heykelini verebiliriz.Gerçi orada Köl-tegin, öteki heykellere göre biraz daha çekik gözlüdür.

Türklerin, komşulanna göre, biraz çekik gözlü oldukları muhakkaktır. Onların bu "badem gözlü" oluş özellikleri zaten herkesin, komşularının da dikkatini çekmiştir. XIII. Yüzyıla ait Selçuklu çinilerinde Alâeddin Keykubad veya bir başka Sultan resmi, bunu açıkça gösterir. Bununla birlikte, Batı Türklerinde zaman içinde, coğrafyanın da etkisiyle bu özellik gerilemişe benzemektedir. Coğrafi şartlann uygun bulduğu bazı yöreler insanlan, çekik gözlü özelliklerini sonraki zamanlarda da devam ettirmişlerdir.

Türk tipinin özelliklerinin yazıya geçirilmesi konusunda, kendilerinin, komşulannın veya düşmanlannın hayalleri ve dolayısı ile yazdıklan tamamen farklıdır. Bu açıdan, başkalannın bizi tanımasından önce, bizim kendimizi tanımlamamız yerinde olacaktır. Eskiden beri Türk tarihçileri veya bilim adamları, kendi zevklerine ve hayallerine göre Türk'ü tarif etmişlerdir. Bu arada,

II

meselâ XX. Yüzyıl başlarında, Asyalı değil, Avrupalı olmak eğilimi sebebiyle, tanımlar hep bu yolda olmuştur. Meselâ Atatürk sağ iken, tariflerde Atatürk (=Mustafa Kemal Paşa) esas alınır idi.

Türklerle Hind-Avrupalıların Menşe Birliği adlı bir kitap da yazmış olan îsmail Hamdi Danişmend daha ayrıntılı bir tarif veriyor: *{Türklük Meseleleri,* s.269-70)

Boy	: ortadan yukarı, takriben, 1,70-75.
Renk	: Pembe-beyaz.
Saç	: Uzun, dalgalı, ekseriye kumral.
Sakal ve bıyık	: gür, sık, uzun, dalgalı ve ekseriyetle saçlar gibi kumral.
Göz	: ekseriyetle mavi, yeşil, elâ gibi açık renkler; iri ve güzel.
Kaş	: muntazam ve kavisli,
Alın	: açık ve geniş
Burun	: düz ve bayağı tümsekli
Yüz	: uzunca.
	: geniş.
Boyun	: uzun.

Umumi tenasüb : çok güzel olduğundan güzelliğin en parlak timsali sayılmıştır. Ortaçağ İran Edebiyatı'nda "Türk", güzelliği ile ünlü idi.

Bazı kayıtlar, Türk erkeğinin 1.70 boy ve 65 kg. ağırlığında olduğu ifade etmektedir. Türk insanının boyunun, zamanla uzadığı da kesinlikle biliniyor. Meselâ, Atatürk, Harp Okulu'na girişinde "uzun boylu" olarak tanımlanmıştır; oysa bilinen boyu 1,74'tür. Nitekim 1930'larda, askere alınan Türk erkekleri üzerindeki bir çalışma, boy ortalamasının 1.65 civarında olduğunu açıkça gösteriyor. Tarihî kayıtlarda da Kıpçaklann sansın olduğu belirtilmiştir.

Üniversitelerin Tıp Fakültelerinin Morfoloji bölümlerindeki çalışmaların gazetelere yansıyan yönleri ile, Türk tipinin ortak bir özelliği olmadığı anlaşılmaktadır. Ege Üniversitesi'nde yapılan bir araştırmada (E. Cireli, *Hürriyet,* 4 Mayıs 1992) şunlar kaydedilmiştir:

Boy : erkeklerde 1.74-75; kadınlarda 1.60-68.

Deri : beyaz %39, Buğday: 37, esmer %22.

Göz : Ege, Marmara, Akdeniz bölgelerinde %58 mavi, yeşil, ela; İç, Doğu, Güney-doğu ve Karadeniz'de %68 siyah, kahverengi ve elâ.

Kaş: Kalın kaş %48, ince %4S, karışık %7. İnce kaş: Ak ve Kara Deniz ile Marmara ve Ege'de. %60-65. İç, Doğu ve Güney-Doğu'da kalın kaş %50'yi buluyor.

Burun : Ege, Marmara doğusu, Akdeniz'de kemersiz, düz, helenistik tipe yakın; Karadeniz ve çevresinde kemerli, diğer bölgelerde her iki tip karışık."

Sonuç olarak **Türk,** belirli ve kesin bir fizik özelliğe sahip değildir, önemli olan, insanın kendisini "Türk" saymasıdır.

2. Türk'ün Konuştuğu Dil: *Türkçe*

a. Türk dili, Türkçe

Türk dilinin, kaç bin yıl önce konuşulmaya başlandığı, kesinlikle bilinmez. Fakat en azından beş bin yıl önce yani, M.Ö.3000'lerde şekillenmiş olduğu tahmin edilebilir. TUrkçenin ilk ve temel kelimeleri at, et, **it, ot,** ok, ay, aş, el, er, ev, **iç, in,** is, **un** gibi tek heceliler olmalıdır. Hele "at", hem bir kelime hem de hayvan olarak, bilinen, tanınan ilk varlıklardan, en eski Türkçe kelimelerden birisidir.

Böylece, Türkçe ile birlikte, Türk hayatının eski devirleri için de bazı bilgiler edinebiliyoruz, "İt", köpeğin yararlı bir hayvan olma özelliğini ortaya koyuyor; *"in"* yani mağara, hayatın ilk safhasında önemli bir yerdir. "Ot" yani ateşin çıkardığı is, iz 1ar bırakmaktadır. Et de en eski yiyecek olmalıdır. El, al, ak, ay. Bu arada su, muhtemelen üç harfli bir kelimenin kısaltılmışı olmalıdır.

Bunun bir sonraki kademesi, sessizle başlayıp, sessiz biten tek hecelilerdir (kaz, tuz, buz, kız vb.). Bu zamanda ise artık Türk dilinin temeli kurulmuştur.

Türkçe, **Türk** insanının anlaşma vasıtası olarak, "Türk" özelliklerinin de temelini oluşturacaktır. Türkçe sayesinde, Türk özelliklerini bilecek, buna göre bazı değerlendirmeler yapabileceğiz.

Türkçenin kendi içindeki gelişmesi ise, ayrı bir gerçektir.

Bir dönemde "r" etkin bulunmalıdır. Sonradan bunların yerini "z" almıştır. "Oğur" ve "Oğuz" bu iki özelliğe yansıtan isimlerdir. Dilbilim uzmanlarının, kısmen farklı olan görüşlerinden aşağıdaki bilgileri tercih etmemiz yanlış olmasa gerektir.

En eski Türkçe=Moğolca

Eski Türkçe, Proto-türkçe, (En eskilerden M.S. IV. Yüzyıl'a kadar)

Göktürk Devri Türkçesi V-VIII yüzyıllar

Uygarca, ?

Kırgızca ?

II

Karahanlı Devri Türkçesi=Karahanlıca?, yani **Orta Türkçe.** Hemen belirtelim ki bunlar Türkçeden ayrı ve bağımsız bir dil olmayıp, sadece o zamanki Türkçenin daha iyi belirlenmesi için ifade edilir. Türkçe XI. Yüzyıldan itibaren, Selçukluların Batıya kaymaları ile yeni bir gelişmeye sahne olacaktır. Batı'ya giden Oğuz çoğunluğu, orada, Anadolu Türkçesini ve sonraki Beylikler ve Osmanlı devriyle günümüz Türkçesine ulaşan şekli geliştireceklerdir.

Asya'nın geri kalan kısımlarında, iki esaslı gelişim vardır: Merkezî Asya'da, sonradan Çağatay'ın hâkim olması ile Çağatayca adını alacak, Hakanlı Türkçesinin devamı vardır. Bu Türkçe XIX. Yüzyıla kadar münevverler arasında etkindir.

XIX. Yüzyıl sonlarında kısmen ağızların etkisiyle, Kazak, Kırgız, Özbek dilleri tebellür etmeye başladı. Bununla birlikte, bunların asıl birer dil gibi kabul edilmeleri, Sovyet devrinin, siyasî programlarıyla mümkün olabildi. İkinci yön, kenardaki Türk boylarının dillerinin gelişimidir. Saka, Tuva, Hakas veya küçük Türk zümrelerinin dilleri, zaman içindeki gelişmelerden daha az etkilendiler.

Kuzeydeki Türklerin dilleri de ayrı bir gelişme gösterdi: Tatarca veya Başkurtça da XX. Yüzyılda kendi şekillerini kazanacaklardır. Osmanlı dönemindeki birliğin Cumhuriyet devrinde de devam eden siyaseti olmasa idi, Anadolu veya Rumeli sahasının farklı ağızlarının da, siyasî ayrımlarının hızlandırılması için birer dil yapılması tehlikesi vardır.

Günümüzde, kesinlikle bilinmektedir ki, Kazak, Kırgız veya Özbek ile Türkiye Türklerinin konuştuğu dil özde aynıdır. Bu aynılık tabiatıyla daha uzaklardaki Türkler için de, meselâ Altay, Tuva, Hakas vs. Türkleri için de geçerlidir. Batı'daki Türklerin, Farsça, Arapça, Grekçe hatta Balkan dillerinin de etkisiyle alıştığı yaygınlıkla kullandığı kelimeler bir hayli çoktur. Bunların asıl Türkçeleriyle değişmesi durumunda, bütün Türk Dünyası'nda ortak kelimelerin çok daha büyük nisbetlere ulaşması kaçınılmaz. Nitekim, ne kadar engel olunmaya çalışılırsa çalışılsın, Türk âlemi bu yolun üzerinde bulunmaktadır.

b. Alfabeler

Türklerin kendi yarattıkları ilk alfabe, taş ve tahtaya kazımaya elverişli, köşeli hatlı Göktürk harfleridir. Bu harfler muhtemelen işaret esaslı, damgalardan doğmuş olup, şimdilik M.Ö. V. Yüzyıla kadar izleri takip edilebilmektedir (Esik-kurganı yazıtı). Meselâ k, y ve **b** harfleri, ok, yay ve ev (=eb) biçiminde idi. Bu alfabe, zaman içinde ilerleyerek, Türkçenin gelişmesiyle birlikte, M.S. V. ve sonraki senelerinde önemli eserler yaratabilmiştir. Birçok anıt, taş yazıt ve az sayıda kağıt üzerindeki izleri kalan bu alfabeyi, 15.12.1893 de W.Thomsen, 1 Ağustos 732 tarihinde dikilen Köl-Tigin anıtı sayesinde çözmüştür. Bu alfabede 38 harf olup, 4 ü sesli=ünlüdür.

U y g u r lar devrinde, kağıt üzerinde fırça ile yazmaya elverişli yuvarlak hatlı Soğd alfabesi yayıldı. Uzunca bir süre her iki alfabe yanyana kullanılmış ise de, X-XI. Yüzyıldan sonra Göktürk alfabesi silinmiştir. En erken örneği 581 tarihli Bugut kitabesinde Soğdça metinde görülen ve alfabe, Karabalgasun anıtında da kullanılmıştır. Uygur devleti zamanında yaygınlaştığından adına Uygur alfabesi de denilen bu alfabe, Cengiz devletinde, Moğolca'ya da tatbik edilmiştir. Bu alfabe sonraki yüzyıllarda da kullanılmıştır.

Arap alfabesi, X-XI. Yüzyıllarda, İslâmiyetin etkisiyle yayılmaya başlandı. Bu defa, Soğd esaslı Uygur alfabesi ile Arap alfabesi yanyana yüzyıllarca kullanılmıştır. Bu arada Soğdlar da zaten Uygurların içinde erimiş idiler. Soğd esaslı Uygur harfleri, artık XII. Yüzyıldan sonra millî bir alfabe kabul ediliyordu. Bu alfabeyi, Batıda'ki Osmanlı Türkleri dahi, XV. Yüzyıl sonlarına kadar kullanmışlardır. Otluk-beli zaferinden sonra Fatih S. Mehmed, Uygur alfabesiyle bir fetihname kaleme aldırmış idi (878 yılan yılı = 39. VIII. 1473).

Arap Alfabesi, Türklerin İslâmiyete girmeleri ile birlikte, VIII. Yüzyıl sonlarından itibaren dar çevrelerde kullanılmıştır. O'nun asıl yaygınlık göstermesi, XI. Yüzyıldan sonradır. Arap Alfabesi, yüzyıllarca Türkçenin en yaygın alfabesi olmuştur. Ç ve ş için, Farsça'dan harfler alınmıştır. Arap Alfabesi, özellikle Osmanlılar zamanında çok büyük bir gelişme göstermiş, bu tür yazı, âdeta bir sanat, hüsn-ü hat şeklini de almıştır.

Türkler başka alfabeler de kullanmışlardır:

Mani Alfabesi, dar bir alanda kullanılmıştır; Mani dinî, Uygurların 762'de bir süre için resmî devlet dinî olmuştur.

B r a h m i Alfabesi, Sanskritçe esaslı olup, dar bir alanda kullanılmıştır.

S ü r y a n i Alfabesini, Hristiyan olan Öngüt Türkleri kullanmışlardır;

Grek Alfabesini, Türkçe konuşan Anadolu Rumları kullanmışlardır. Karamanlıca adıyla anılan Türkçe bu alfabe ile yazılmıştır.

E r m e n i Alfabesi de aynı şekilde Türkçe konuşan Ermeniler tarafından kullanılmıştır.

İ b r a n i Alfabesini, Yahudi Türklerin çocukları olan Karaim Türkleri kullandılar.

Kiril Alfabesini, önceleri Rusya işgal ve idaresine geçen Türkler kullanmışlardır. Daha sonra Sovyet ihtilalinden sonra bu alfabe, dil olmak üzere ayn ayn belirlenmiş ve yeni şekiller de konmuştur. Kiril alfabesi, 1990'da Sovyetlerin dağılmasından sonra da bir süre kullanılmaya devam edecektir.

II

L a t i n Alfabesi, Türkler arasında XIX. Yüzyıl ikinci yansında kullanılmak istenmiştir. Bununla birlikte, Arap Alfabesinin Türkçeye uymayan özelliklerinin ıslah edilmesi için Osmanlı zamanında girişimler olmuş, hatta Birinci Cihan harbi (1914-1918) içinde Enver Paşa, ayrı harfleri (bitişik olmayıp bağımsız ve her sesi ayrı veren) esas alan yenilik de yapmıştı. Kısa bir süre etkili olan bu girişim 1923 sonrasındaki Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Harf İnkilâbını hazırlayan etkenlerden birisidir.

1926'larda Sovyet ülkesindeki bazı Türk ülkeleri Lâtin Alfabesini kabul etmişlerdir. 1928'de Türkiye Cumhuriyeti de bu alfabeyi kabul etti. Bir zaman için, eski yazıya karşı sert tedbirler alınmış, birçok kültürel eser bundan etkilenmişse de, sonradan bu alfabenin etkisiyle, okuma yazmada önemli gelişmeler sağlanmış, kültür hayatı da canlanmıştır.

Bugün de Türk âleminin Lâtin esaslı alfabede birleşmesi bekleniyor.

Türkçe, komşu dillerden etkilenmiş, fakat kendisi de başka dilleri etkilemiştir. Çince ve öteki dillerden birçok kelime Türkçeye girmiş olmakla birlikte Türkçeden de öteki dillere geçen kelimeler çoktur. Çince başta olmak üzere (bez, boru) Arapça, Farsça ve pekçok dildeki Türkçe kelime sayısı oldukça fazladır.

c. Türk adları

Türkçenin etkisi, Türk insanının ve yaşadığı yerin adlanmasında en açık ve güzel örneklerini verir.

1. Türk kişi adları:

a. Güçlü Hayvanlar: Arslan, Kaplan, Pars, Tana.

b. Kuşlar: Doğan, Tuğrul, Şahin.

c. Dilek: Yaşar, Satılmış, Dursun.

d. Boylar: Bayındır.

e. Tabiattan: Kaya, Taş, Demir, Polat, Altım, Gümüş, Ay, Kün.

f. Kutsal Kitaplardan: Muhammed (=Mehmed) Süleyman vs.

g. Olay: Gur-sançdı.

h. Diğerleri.

Osmanlı döneminde, dede ile torun aynı adı almıştır. Çoğunlukla dede sağ iken torun O'nun adını almaz; vefatında adı verilir.

Adlann başına, bir tanıtma eki gelebilir: Çolak, Deli, San, Kara, Salla-baş vs. gibi.

Çocuğun adı, iki türlü verilir:

a. Babasının veya ailesinin verdiği ad; bu erkek çocuğun kendisini ispat etmesine kadar sürer. Bu bazen bir toy sonrasında, kulağına ezan okunarak verilir.

b. Genellikle 12-16 yaşında, kendisini ispatlayınca kadar aldığı ad; Dede Korkut da Bamsı Beyrek'in ad alması gibi. Bazen ilk durumdakilere Atsız (isimsiz) da denilir.

K ı z çocuklarının adlan çoğunlukla tabiattan alınmıştır: Alımla, Banıçiçek, Döndü.

2. Coğrafî adlar=Toponomi:

Türk'ün yer adı vermesi, yaşadığı hemen her yerde kendisini açıkça gösterir. Bu yer adlan, zaten Türk'ün yaşadığı her yerde aynıdır. Bu adlan şöyle belirleyebiliriz:

1. Ova, yazı, öz, düz, kır ve çukurlar.
2. Sırt, yamaç, eniş, yokuş, yaka ve yüz 1er.
3. Höyük, sivri, kaya, tepe, dağ.
4. Bel, boğaz, geçit, art, gedik belen ve derbent.
5. Diğerleri.

Adlandırmanın genel esasları:

a. Yer adlannda en çok, renk unsuru vardır; renk aynı zamanda yön ile de ilgilidir:

Kara, kuzeyi, kızıl, güneyi, ak batıyı ve gök de doğuyu gösterir.

Ak, Ak-su, dere, göl, deniz, dağ, tepe; akça=ağça da aynen.

Kara-su, deniz, göl, dağ, tepe,; kara+ca;

Gök-su, deniz, dağ, tepe, göl ve; gök+çe

Boz-yaka, tepe

Kızıl-deniz, dere, tepe, göl

Ala-dağ, göl

Sarı-bayır

Yeşil-tepe

II

b. Fizikî özellik: Toprak, kum, kaya, taş veya madenler: altun, gümüş, kurşun vs.

Kara-toprak; Kızıl-kum; Ak-kaya, Sarı-taş; Altun-taş; Gümüşlük, Demirci

c. Sayı, bir diğer önemli unsurdur:

- Bir, tek, Yalnız-tam; Yalguz-ağaç
- İki, çifte, Çatal-çam, Çifte-merdiven
- Üç kuyu, tepe
- Tört-köl
- Beş-tepe
- Altı-
- Yedi-kuyu, Yedi-köl
- Sekiz-çeşme
- Dokuz-kavaklar

ve Kırk oldukça çok kullanılır: Kırk-pınar, Kırk-göz, Kırk-kilise

d. Tabiatın tanımı, benzetme bitki ve hayvan varlığı;

- Kara-çayır; Sarı-çiçek, Kara-ağaç, Kavaklı-dere; Atlık, Koylık, Su-sığırlık; At-başı, Deve-boynu, Koçungar-başı, Eçki-başı, Börü-başı, Koç-başı, İt-burnu, Kurt-kulağı, İt-dişi,

e. Olay, Hâtıra: Şehre-küstü; Sorma-gir; Sırp-sındığı, At-atlağan, Palan-döken, Kuskun-kıran, Geyik-oynadığı, Nal-döken, Deve-bağırdan, Karga-sekmez, Giden-gelmez,

f. Zıtlıklar: Yukan-aşağı, büyük-küçük,

g. Diğerleri: Günler; Çarşanba, Perşenbe; Düşenbe; Ev, Ak-dam, Kara-ağıl, kurgan, kale, hisar adlan: Magı-kurgan; ak-kale; Kara-hisar; iskân yeri: köy, yayla, kışla vs.

Meslekler;

S **u isimleri:**

a. Pınarlar, bulaklar: Ak, kara, kırk-pınar; göze, bulak; sıtma-pınan, çatal-çeşme.

b. Sular, çaylar, dereler: ak, kara, gök, derin, sarı, ince, ırmak;

şelâle=çağlayan: çağlıdan=su atladı. **su-geçitleri:** it-

geçidi, koyun-geçidi, deve-geçidi.

c. *Durgun sular: kuyular, kuduk: üç, serenli, derin-kuyu,

* Göller, renk, derin, titreyen, bulanık, duru, aygır, balık, yeşil, ışık,

* Denizler: Ak, kara, kızıl, gökçe-

- Adalar: İkizce, büyük-küçük, sivri, kız-adası.
- Burunlar: Kara-burun, Kum-burnu, Deve boynu.
- Koylar, körfezler: Ak, Kızıl, Gök-liman, Karağaç.

3. Takvim ve Zaman Ölçüsü:

1. Güneş esaslı 12 Hayvanlı Takvim:

Gün, yani güneşe bağlı zaman birimi, en eski ve temel zaman ölçüsüdür. Çünkü, Güneş, muntazaman doğar, batar ve böylece gün birimi, Türk insanının da temel ölçüsü olarak ortaya çıkmıştır. Ağaçlardaki çiçeklerin açması veya çemenlerin yeşermesi, geniş anlamıyla zamanı, yıl=seneyi belirleyen bir başka temel unsurdur. Böylece yeşil=yaşıldan "yaş" kavramı ortaya çıkmıştır. Ancak yaş da, yeşillenmeyi görme esas olduğundan, genellikle dolu dolu yaşanan bir sene esas alınır.

Şu halde olduğu gibi, Türklerin de en eski takviminin güneş yılı esaslı olduğu anlaşılıyor. Yıllan sıralarken, bunların her birisine bir hayvan ismi verilmiştir. Türkler bunu kendi millî takvimleri olarak da benimsemişlerdir. Kaşgarh Mahmud bu takvimin ortaya çıkışını Türk Hakanına bağlamaktadır. Bununla ilgili bazı efsaneler Türkler (meselâ Kırgızlar) arasında hâlen de yaşamaktadır. Ancak İç ve Uzak Asya kavimlerinin hemen hepsinin bu takvimi bilmekte ve halen de kullanmaktadırlar.

Sıçan ile başlayan Oniki hayvanlı takvimde yıllar şöyle devam eder: sığır, pars, tavşan, ejder, yılan, at=koyun, biçin=maymun, tavuk, it, tonguz=domuz. Ejderin yerini "balüY'da alabilir. Yıl isimleri on iki yılda bir devretmesine bir "müçel" denilir. Bu arada 60 lı, (yani 5x12) esası olan bir sekili de varsa da bunun hesaplanması yeterince bilinmektedir. 60 sayısı, hem çift, hem tek sayılara bölünebildiğinden, üçe bölünemeyen yüz (100)'e göre üstün bir tarafı olduğundan, erken bin yıllarda kullanılmıştır.

Bir güneş yılında, gökyüzündeki ay yaklaşık 12 defa şekil değiştirdiğinden, büyük zaman biriminin içinde 12 **ay** vardır denilir. Ayların adı, sıra ile verilmektedir: Birinci ay, beşinci-ay vb. gibi. Son iki ay ise "aralık" ve "küçükay" diye bilinir. Türk takviminde yılın başı, ocak ayı sonlarına rastlanırdı. Türkiye Türklerinde yaşayan bir hâtıra, karakışın 27 gününü belirtmektedir ki, 18

I

Ocak ayına rastlar. Sonraki zamanlarda, yılbaşı geceyle gündüze, yani 21 Mart=Nevruz'a getirilmiştir.

2. Mevsim esaslı takvim: Güneş esaslı takvimde, Türklerin yaşadığı coğrafyada iki zaman, güneşin en aşağıda ve en yukarıda olduğu zamanlar, çok kesin olarak bilinebilmektedir. Bu ikili zamanın tam ortası da, geceyle gündüzün eşit olduklan zamandır. Böylece dört zaman, ve aralanndaki mevsimler kesinlikle güneşin hareketlerine göre bilinebilir:

K ı ş, güneşin en alt düzeyde oluşu ile, 22 Aralık'ta başlar.

Yaz, ilk geceyle gündüzün eşitliğinde, 21 Mart'da başlar.

Yay, güneşin en yukarıda olduğu 21 Haziran'da başlar.

Güz, ikinci geceyle gündüzün eşit olduğu 22 Eylül'de başlar.

Bu dört mevsim, ortalama 90 günlük süreleriyle Türk takviminde de bir başka temeli oluşturur. Çünkü yukarıdaki isimler, Türklerde mevsim adlan olarak kullanılır. Mevsim adlanndan, sadece Batı Türklerinde, XV. Yüzyıldan itibaren, "yay", öteki anlamıyla (ok-yay) kanştığından olsa gerek kaybolmuş, yerini "yaz" almış, yaz'ın bıraktığı boşluğu ise Farsça "bahar" doldurmuştur. Öteki Türklerde halen de bu isimler kullanılmaktadır. Her mevsim, kendi adıyla anılan üç aya bölünmüştür: İlk (ön), orta ve son (geriki) ay. Meselâ Kışın ön (ilk) ayı, Kışın orta ayı ve Kışın son (geriki) ayı gibi. Timur'un Kazakistan kitabesinde görülen bu esaslı takvimin ay isimleri yüzyıllar boyunca Türkler arasında yaşamıştır. Mevsimler 3 aya değil, kimi zaman 45'e günlük iki aya da bölünmüştür. Bununla birlikte 40+50 türünde de bölünme görülebiliyor (erbain-hamsin gibi).

3. Ay esaslı takvim:

Türkler, kısmen Çin'in kısmen de sonradan girecekleri İslâmiyetin etkisiyle, ay yılı esaslı takvimleri de kullanmışlardır. Ay yılı 354 gün, 8 saat 48 dakika, güneş yılı ise 365 gün, 5 saat 48 dakika 14 saniye olduğundan arada 10 gün, 21 saatlik bir fark vardır. Çin takvimi ay yılı esaslı olduğundan, üç senede bir, yılı 13 ay yaparak tabiat hadiseleriyle çakışmayı sağlıyorlardı.

Türk takviminin de yıl başı, komşu ülke ile birleşmek amacıyla bu yolu takip etmiş olmalıdır. Çünkü bilinen yıl başı, Ocak sonlannda olmakla birlikte, tarihî kayıtlarda kesin bir gün bilinemiyordu. Fakat böylesine dağınıklık, belirli bir dönemden sonra giderilmiş, yıl başı, 21 Mart aynı zamanda Türk millî takviminin, yani Oniki hayvanlı takvimde de yeni senenin başlangıcı sayılmıştır.

Günümüzde Türklerin bir kısmı eski hayvan takvimini kullanmaktadırlar. Önemli bir kısım öteki takvimlerin etkileriyle kendi takvimlerini oluşturmuşlardır. İslâm Devleti 17.VII.622 tarihinde başlayan ay esaslı takvimi **Hicrî takvim** kullandığından, Türkler Müslüman olduktan sonra bunu da benimsemişlerdir. Ay isimleri muharrem, safer, rebiyül-evvel, rebiyül-ahır, cemaziyel-evvel, cemaziyel-ahır, receb, şaban, ramazan, şevval, zilkade ve zilhicce olup, bazıları kişi ismi olarak kullanılmışlardır (Muharrem, Receb, Şaban ve Ramazan gibi). Bununla birlikte, Türk Devleti'nde, hicri takvimle yanyana, iktisadî gereklilikten sonra güneş-yılı esaslı takvim de kullanılmıştır.

4. Gün içindeki zamanın bilinmesi:

Türkler geçmişte günü, kün ve tün olarak ikiye ayırmışlardır. Gün, yani aydınlıkta, gündüz güneşin durumu, bu hususta en açık işarettir. Tün, yani gece içindeki zamanı, genellikle gökyüzündeki yıldızların hareketiyle bilmişlerdir. Türkler arasında yıldız isimlerinin ortak oluşu, bu türden bilgilerin çok erken zamanlarda edinilmiş olacağını gösterir. Manas'da

Tan ağarıp atkanda,

Terezi yıldız batkanda

ifadesi, Batı Türklerinin de çok iyi bildikleri "terezi"lerin zaman belirlemedeki önemini gösterir. Gökyüzündeki öteki yıldızlar (çoban yıldızı gibi) gece içindeki zamanı belirler.

Vakti bilmek ve belirlemekte horoz da işe yarıyordu.

Saat, muhtemelen bilinmesinden hemen sonra, erken zamanlardan itibaren Türkler arasında da, Türk esnafı arasında da yayılmıştır. Türk esnafı arasında saatçi ustalarının varlığını, XV. Yüzyıldan itibaren kesinlikle bilmekteyiz.

C. TÜRK'ÜN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

a. Destan ve Efsanelere göre:

Türk, tarih sahnesine, kendi öz adıyla nasıl ve ne zaman çıkmıştır? Bu sorunun genelinde, "insan"m ortaya çıkması ve ardından bu insanın belirli özellikler kazanması, yani Türk olması meselesi vardır. Bu eserin temel amacı, Türk'ün temel özelliklerinin belirlenmesi olduğundan, burada, Türk'ün, Türk olarak tarih sahnesine çıkışıyla ilgili bilinenleri hulâsa edeceğiz. Bu arada hemen belirtelim ki Türk'ün bilinmesinde en önemli kaynak, kendisi, yani bu insanların kendi geçmişlerinin ve kökenlerinin tasavvurlarıdır.

II

Türklerin kökenlerine dair bilinenler iki kümede görülebilir. Bilindiği üzere, insanların kendi kökenleriyle ilgili inanışlarına **mitoloji** denmektedir. Türklerin kendi içinde yaşayan veya bir dönemde artık yazıya geçirdikleri inanışları olmakla birlikte, komşularının, Türklere dair yazdıkları, daha erken tarihlerde yazıya geçirildiğinden bu bilgileri öne almak icab etmektedir.

Türklerin Komşularının Yazdıkları:

Türklerin komşuları arasında bazı milletler, çok eski zamanlardan kalma yazılı kaynaklara sahip olduklanndan, komşulanna dair güzel bilgiler saklamışlardır. Aslında, Türk tarihiyle ilgili bilgilerin, ilk zamanlar için büyük ölçüde komşulannın yazdıklanndan öğrenilmesi, apayn bir gerçektir. Komşularla kimi zaman savaş olmuş, hasım durumda kalmıştır. Ancak yine de onların yazdıklarında, özellikle Milâddan Önceki ilk zamanlar için dikkate değer bilgiler bulunmaktadır. Bunları, a. Çinlilerin, b. İranlıların ve Hintlilerin, c. Yunan, Roma ve Bizanslılann, d. Arap ve diğerlerinin yazdıklan olmak üzere, dört ana kümede toplayabiliriz:

a. *Çinliler:* Türklerin kökenine ve en eski zamanlanna dair en erken ve en çarpıcı bilgileri vermişlerdir. Çünkü onlar da kuzey ve batı komşulannı en iyi şekilde bilmeye çalışmışlardır. Çin, dünyada kendisini esas, komşulannı ise bu ana unsurun yardımcısı ve tabî kabul ediyordu. Komşulannın kökeni ise çoğu zaman birer hayvan, böcek, sürüngen vs.den getiriliyordu. Belki bu geleneğin etkisiyle, Türkler için de köken olarak, bir hayvanı, kurt'u uygun bulmuşlar veya Türkler arasında kurtla ilgili rivayetleri bildiklerinden, bunun Türklerin menşei için uygun olduğuna inanmışlardır.

Hemen ilâve edelim ki *kurt* (börü), bütün Türklerin değil, Türkler arasındaki bazı boylann kökeninde birkaç şekilde, anne ve baba olarak yer almaktadır.

Kurt'un anne oluşunda olay şöyledir: düşmanlan tarafından yok edilen Türk kavminin son ferdi kol ve bacaklan kesik halde göl kenannda bırakılmıştır. Burada kendisini dişi bir kurt bulmuş, kaçınlarak bir mağarada beslenmiştir: Kurttan olan on çocuğundan birisi A-şi-na olup, bu boy, Bayraklarının başına kurt şekli vermişlerdir. Bu boy, bir müddet sonra mağaradan çıkarlar ve olaylann sonucunda Göktürk Devleti kurulur. Bilindiği gibi, çocukları emziren dişi kurt, Roma Şehri'nin kuruluş efsanesinde de görülür.

Kurt'un baba olması, Kao-che'lerin (ki buna Hun da diyebiliriz) menşe efsanesinde bulunmaktadır. Bu efsane, Türk ülkelerinde yaygın olarak bulunan Kız-kulesi yer adının gerçeğine ışık tutmakta, kökenini açıklamaktadır. Çok güzel iki kızının ancak ilâhlarla evlenmeye lâyık olduğunu düşünen Han, kızlannı, ilâhlann gelip evlenmesi için, ülkesinin uzak bir yerine yaptırdığı

!

kulede, bırakır. Uzun bir süre gelen-giden olmaz; nihayet kulenin dibine yerleşen kurt, bir zaman sonra, "acaba bizim evleneceğimiz ilâh bu olabilir mi?" diye, kızlardan küçüğünün dikkatini çeker ve sonunda evlenirler. Burada kurt, hükümdar kızlarıyla evlenmiş ve çocukları Türkler olmuştur. Asya içlerinde, Hayvanlarla, imlâ köpeklerle ilgili efsaneler de İt-barak kavmi gibi, vardır.

b. *İranlıların* doğu ve kuzey komşularıyla ilgili olarak yazdıkları erken ve geç devirlerde efsanelerle karışmıştır. Hind kaynaklarında, haklarında bilgi sınırlı olan Turuşka adı verilen kavim, muhtemelen Türklerin ataları olmalıdır. Oldukça ayrıntılı bilgi İran millî destanı olan *Şehname,* İran ile Turan'ın yani İran âlemi ile Türk âleminin mücadelesinde bulunmaktadır. Firdevsi, Şehname'sinde, geçmiş bin yıllarla ilgili bilgileri efsane ile içice olarak vermiştir. Turan'ın, yani Türklerin başında olan Afrasiyab'ın, Alp-er Tonga'nın bir başka adı olduğunu Kaşgarlı Mahmud söylemektedir.

c. *Yunan, Roma ve Bizans* tarihçiliği, belirli bir tarih yazım geleneğini devam ettirmişlerdir. Onlar, kuzey ve kuzey-doğulannda yaşayanlardan başlıca kavim olarak eski Yunanlılann ilk temas ettiği Karadeniz kuzeyinin kavmi Saka=Skit'leri bilirler. Bu adı devam ettirerek doğudan gelen sonraki Türkler de hep "Skit" diye anılır; Aydınoğlu Gazi Umur Beğ'in askerleri "İskit" olduğu gibi, Timur da bir "Skit" kahramanıdır.

d. Tarihî devirlerde Türklerle temas edenlerin yazdıklan, imlâ Araplannkiler, artık doğrudan doğruya yalın tarih olarak kabul edilebilir (Bkz., Ramazan Şeşen'in eserleri). Bu kaynaklarda çok dikkate değer bilgiler olup, Türkler böylece Ortaçağlardaki olay ve oluşumlarda kendi büyüklüklerine uygun şekilde yer alacaklardır.

Türklerin İslâmiyeti kabul etmeleri ile, kökenlerini, kutsal kitaplann yazdıklanna uygun bir izah yolunu tutmuşlardır. Buna göre Türkler, Nuh Peygamberin tufandan sonra geride kalan oğullanndan Yafes'in soyundan gelmektedirler. Böylece Türkler, Yafes yolu ile Hz.Adem'e kadar inebilen bir inanışı benimsemişlerdir. Bu yeni inanış, eski destanlan bile etkilemiştir. İslâmi devirde, XIII. Yüzyıl sonlannda yazıya geçirilip Farsça'ya çevrilen Oğuz Destanı'nda, Oğuz Han, "Allah" sözünü bile (Tann'yı değil) daha doğuştan bilen ve O'na inanan bir kimse olarak tasavvur edilir.

İslâmiyetin etkisiyle, eski inanışlar özellikle seçkin aydınlann zihninden silinmiş gibidir. Bununla birlikte, şuur altında, eski inanışlann kalmtılan bütün canlılığı ile yaşamaya devam etmiştir. Meselâ, ıssız bir yerde sağlam yekpare bir kule, kuleye benzer bir kaya, veya su, deniz veya göl içinde bir ada ve üzerinde yapı görünce, burasının vaktiyle Hun hükümdannın kızlan için inşâ ettirdiği yapı olduğunu hatırlayıp hep "Kız"h isimler vermişlerdir: Kız-kalesi (kulesi); Kızlar-kalesi, Kırk-kız kalesi gibi.

b. Türklerin, bizzat kendi inanışlarına göre nasıl yaratıldığı ve **Türk** diye tanımladığı ayrı bir sorundur. Türk adını almış olan Türk Hakanları, kendi menşelerini "Gök"de kabul etmişler, belki de öyle uygun görmüşlerdi. Yazıtlarda Bilge Kağan, kendisinden "Tanrı gibi, Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağan" şeklinde bahsetmektedir. Bu hususta en eski kaynak Göktürk kitabeleridir. Orada Bilge Kağan, insan-oğlunun yaratılışını şöyle anlatıyor:

"Üstte mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıkta ikisi arasında kişi oğlu yaratılmış. Kişi oğlunun üzerinde de atam Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş.". Türk'ün kökenini doğrudan insan olarak gösteren bu anlamlı inanışın açık bazı izlerini kitabelerde buluyorsak da ayrıntıları bilinmiyor. Geç devirlerde tesbit edilen ayrıntıları ise, başka etkileri taşımaktadır. Görülüyor ki genelde, Türkler kendileri için özel bir yaratılışı söz konusu etmemektedirler. Türkler "kişi oğlunun" yani insan-oğlunun genel yaratılışından ayrılmamışlardır.

Bununla birlikte, sıradan insanlardan olmak istemeyenler, kendilerine daha başka menşeler de aramışlardır. Belki kurt menşei bunlardan birisidir. Yöneticilerin ortaya çıkışını yansıtan mağaradan giyimli doğan çocuk rivayeti de bu arada zikredilebilir.

Oğuz Destanı, Türklerin kendi kökenlerine dair bilgileri saklayan bir eserdir. İslâmiyetle ilgisiz bir aslî Türkçe şekli yanında, İslâmî dönemde yazılan metninin Farsça çevirisi ile günümüze kadar gelmiştir. Destanlara göre ilk Türkler Ceyhun nehrinin ötesinde oturuyorlardı. Hem Oğuz destanı hem Şehname bunu açıkça gösteriyor. Ceyhun ötesinde Türklerin hâkim olması M.Ö. bin yılların eseridir.

Oğuz Han, dünyanın birçok yöresine sefer edip idaresine alan bir hükümdardır. Moğollar, Kanglı, Kıpçak, Karluk, Ağaçeriler sonra ayrılmışlardır. Uygurların da hakanı olan Oğuz'un asıl vatanı, şimdiki Kazakistan'nın güney tarafıdır.

Oğuz Handan sonra Irkıl Hoca, Oğuz Devleti'nin içindeki boyları bir esasa kavuşturmuştur. Oğuz'un üçü ışıktan gelen, üçü de göl içindeki adada bulduğu iki ayrı eşinden doğan altı oğlundan olan 24 torunu, 24 Oğuz boyunu gösteriyor. İlk üç oğul Bozoklan, ikinci eşden olan üç oğul da Üçoklan teşkil etmişlerdir. Bilinen tarihî devirlerdeki birçok sülâle, Oğuz boylanndadır. Selçuklular Kınık, Osmanlılar Kayılardan gelmekte idiler. Bu arada Kayılann, Göktürk çağına kadar inen, çok eski bir Türk boyu olduğu, kitabelerden anlaşılıyor. Aynı şekilde Akkoyunlular Bayındır, Nadir Şah da Afşar boyundan idiler. Oğuz Destanı'nda adı geçmiş olan boyların, bir kısmı, sonradan düzenlenen Oğuz heyetinin dışında kalmışlardır. Kayılar gibi Peçeneklerin de önemli bir kısmı Oğuzlardan ayrı sayılmışlardır.

Oğuz Destanı'nın oluşumu, M.Ö. yıllardan başlayıp, XI. Yüzyıla kadar sürmektedir. Destanlardaki öteki bilgilerin yorumu ise çok ayrıdır. Bunu Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan, Hüseyin Namık Orkun ve Faruk Sümer gibi araştırmacılar yapmışlardır.

X. Yüzyıldan sonra oluşan daha yeni destanlar da vardır. Ancak bunlardaki bilgiler daha ayrı esaslarda oluşmuştur *(Manas Destanı* gibi). Bunları, doğrudan Türk siyasî tarihîni öğrenmek için değil, Türk hayatının çeşitli yönlerini bilmek amacıyla kaynak olarak kullanmak mümkündür.

b. Arkeolojik Verilere Göre:

Arkeolojik verilere göre, Türklerin ilk zamanlan ilk bakışta çok açık değildir. Zira bilinen tarihî devirlerde Türklerin oturduğu hemen bütün alanlar, yazılı kaynakların olmadığı devirlerde, komşu kavimlerle meskûn gösterilir. Bunun bir büyük sebebi, araştırma yapanların, belirli bir siyasî amaca yönelik yorumlarıdır. Gerçi buluntular ve elde edilen malzeme tasvir edilip, resimlendirilmektedir.

Türklere, Asya'nın kültürel sahalarında yer ayırmamak peşin hükmü sebebiyle, tarihî araştırmalarda arkeolojik devirlerde Türklerin eserinden söz etmek, belirli bir Göktürk devri dışında yoktur. Bilinenlere göre Türklerin hâkim olduğu bozkır sahasında, M.Ö. ikinci bin ortalannda Aryaniler, yani Avrupalılar oturmaktadırlar. Dolayısıyla, Türkler veya Türkçe konuşan kavimler buralara, sonradan gelmiş olmalıdırlar.

Gerçekte, Aral, hatta Hazar Denizi'nden Baykal Gölü'ne kadar olan sahadaki arkeolojik kültürlerin, sonraki zamanlarda var olduğu kesin olan Türklerle çok yakın bir ilişkisi olmalıdır. Meselâ, Kazakistan içlerindeki buluntular, taş devrinden itibaren takip edilebilmektedir. Bronz çağ, demir çağı buluntulanndan göçebelik dönemine geçilmektedir. Aynı şekilde Yenisey boylarında da pek çok kazılar yapılmıştır. Buralarda, belirli coğrafî yörelere göre adlandırılan büyük kültürler vardır. M.Ö. 1300-800 yıllan arasında "Karasuk" kültürü vardır. Bu yöreyi inceleyen Kiselev'e göre, gerek Karasuk, gerekse takib eden "Tağar" kültürleri, yöredeki İranî (Aryani) unsura aittir. Ancak Tagar kültürünü, doğrudan eski bir Türk kültür çağı olarak ele alanlar da vardır.

Arkeologların deyişine göre, Türkler nihayet, V. Yüzyıl sonlanna doğru Altayların bir vadisinden çıkmışlardır. Bütün bu sahalardaki eserler Türk'e pek mal edilemez. 1960'lı yıllarda, Kazakistan'da Almatı doğusundaki Esik-kurganındaki bir mezarda, altın elbiseli prensin mezanndaki eşya üzerindeki bazı şekiller Göktürk harflerinin en eski şekilleri olması ihtimali vardır. Bu husus genel bir kabul görürse, Türklerle ilgili birçok bilgi, çok daha eskilere gidecektir.

II

Nitekim Rus ilim adamlan arasında, Göktürk alfabesinin V. Yüzyıla kadar indiğini kabul edenler de vardır (D. Vasiliev).

Arkeologların kazı sonucu ortaya koydukları buluntuları Türk gözüyle yorumlarsak, Türklerin atalarının Asya içlerinde en eski zamanlardan beri oturmuş olması kadar tabiî bir şey olamaz. E. Esin, B. Ögel gibi Türk bilim adamları Sovyet arkeolojik neşriyatını takip ederek bazı neticelere ulaşmış idiler. Günümüzde ise bu konuyu takip etmek daha kolaylaşmıştır.

Emel Esin'e göre Tagar kültürünü yaratanlar Töliş Türkleri olup, bunlar yan göçebe, yani mevsimlik bir hayat yaşamakta idiler.

Yukarıda da belirttiğimiz sahada, M.ö. bin yıllarda, hayvan üslûbunu esas alan bir sanat vardır. Hayvan mücadelelerini esas alan bu sanat tarzı, Saka=Skitlere mahsus olarak kabul edilmektedir. Hayvanları çok eskiden ehlileştiren, hayvanlarla haşır-neşir olanlardan birisinin Türkler olduğu da unutulmamalıdır. Türkler hem hayvanlarını, hem de onların koşum takımlarını eğerlerini severek yapıyorlardı. Bu bakımdan bu sanatın yapıcılarının ve taşıyıcılarının da Türkler olması tabiîdir.

Burada bahis konusu edilecek son arkeolojik özellik, Türklere has taş-nine (yanlış adıyla balbal) geleneğidir. Mezar taşı olarak, mevtanın heykelini dikmek özelliğine en erken Skitlerde rastlanır. Türkler, mezarlarının doğu girişine yatanın bir heykelini dikerlerdi. Bunlar içinde dikkat ve itina ile oyulmuşları vardır. Bunlar, hiçbir zaman sıradan eser olmayıp, ayrı ayrı kişilere ait olduklarından farklı özellikler taşırlar. Böylece, batıdaki Etil nehri boylarından, Baykal ötelerine kadar yüzlerce kadın ve erkek mezar taşı bulunmuştur. Heykel gibi mezar taşı geleneği, sonraki bin yıllarda, XVII-XIX. Yüzyıllarda Osmanlı Türklerinin ülkesinde de devam edecektir.

Oğuzların kışlık merkezi olduğu tarihî kaynaklarda açıkça belirtilen Yenikent'deki arkeolojik kazılarının neticesine kısaca temas edelim. S.P. Tolstov, bu iskân yerinde XI. Yüzyıl kültürü ve Milad yıllarının kültürü arasında hiçbir fark olmadığını, kesinlikle göstermiştir. Demek ki Skit kültürü denilen gerçek ile, Oğuz Yabgularının zamanındaki insanlar ve hayatları, tamamen birbirinin devamıdır.

c. Netice: Türklerin geçmişi, belki doğrudan Türk olarak değil, fakat VI. Yüzyıldaki Türk'lerin ataları olarak çok daha eski bin yıllara kadar gitmektedirler. Türkler artık daha iyi bilinen dönemlerde de, insanlığın belli başlı insan kümelerinden birisi sayılmışlardır. **Türk,** miladdan önceki yıllarda, kısmen efsanelere karışmış olarak, kısmen de Yunan-Roma kaynaklarının açık bilgi vermeksizin yazdıklarında Skit=Saka olarak vardır: Çinliler ise aynı kütlenin doğu kanadını Hsiung-nu olarak bilmişlerdir ki bu kütleden kopup Avrupa'ya kadar ulaşanlara Hun adı verildiğinden, hepsine **Hun** diyebiliriz.

Önasya esaslı kutsal kitaplardaki bilgiler de Türk'ü, Nuh Peygamberin oğlu Yasefin neslinden gösterir. Nuh'un öteki oğullan Ham ile Sam da başka milletlerin atalandır.

En kesin bilineni, belirli dili, alfabesi ve teşkilâtı olan insanlann, **Türk** adı altında, VI. Yüzyılda bir devlet kurmuş olduklandır. Böylece, bu kavram, Türk'ün gerçek tarihînin tam orta noktasında, çok eskiler ile sonraki devir arasında âdeta bir köprü görevini yüklemiştir.

Uygurlar, Dokuz-Oğuzlar, Kırgızlar veya Karluklar, o devir yazıtlannda açıkça Türk diye anılmasalar dahi, Türk ile aynı özellikleri taşımışlardır. Dolayısıyla onlan da, büyük ve geniş anlamıyla Türk içine almanın yanlış sayılmaması gerekir.

Türk Kültürünün gayretli araştırıcısı Emel Esin, Türk hayatının erken devirlerini, son yazdığı makalelerinden birisinde şöyle hulâsa etmektedir:

"Türk kültürü, Kuzey Eurasia kıtasının geniş ufuklarında doğmuştu. Türkler hakkında en eski kaynaklar, Çin tarihleri, Miladdan önceki üçüncü asırda yaşayan tarih sahnesinde Türk olarak belirecek birkaç boy üzerinde bilgi vermektedir (Basmıllar, Kırgızlar, Uygurlar ve Çinlilerin Tingling=T'ieh-le gibi adlar ile andıkları Kağnı sahibi kabileler, yani Kanglılar). Bu Türk boyları Çin'in kuzeyinden batıya doğru, Aral Denizi'ne kadar uzanan bir kuşak boyunca kurulmuş devletler olarak tanıtılmaktadır. Böylece erken Türkler, Kuzey Eurasia kıtasında yaygın, muhtelif ırklardan (europid ve mongoloid) boylar çevresinden idiler Çevrenin doğusu hakkında araştırmalar şunu göstermektedir: aslen ana etrafında teşekkül eden küçük çapta ekinci toplumlar, Miladdan önceki ikinci bin yılın sonunda, bir istilâ sonrasında, muhtelemen Ari kavimlerin ilerlemesi neticesinde hayat tarzlarını değiştirmişlerdi.

Bu insanlar, geçimlerini çobanlık ve av ile sağlamaya başlamışlardı. Soğuk mevsimi, eskisi gibi, hücumlara karşı tahkim edilmiş surlu kışlaklarda geçiriyor ve muhtemelen kuvvetli, gerçekçi ve heyecanlı, hamasi üslûpdaki sanat eserlerini meydana getiriyorlardı. Surlar içindeki kışlalarda, otağların yanında, benzer şekilde inşâ edilmiş sıvalı ağaçtan evler de vardı. Kırgız Türkleri, miladdan önceki son asırda, Çin tarzında köşk de yapmışlardı. Baharda sürüleri yayla ve otlaklara götürüp çadır (göçürülebilir ev) altında yaşıyorlardı .Günümüz araştırıcıları mevsim göçleri yapılan hayat tarzına yarı-göçebelik demektir. Mevsim göçleri sırasında, sürülerin birbirine karışmaması için her boy, sürülerine kendi damgasını vuruyordu. Sanat eserlerindeki damgalar, kuzey Asya kültürünün bir alâmeti oldu.

II

Mevsim göçlerinde karşılaşılan güçlükler ve boylar arasında çatışmalar, erkek savaşçı kişiliğinin, Türkçe tabiri ile er ve ***alp*** *şahsiyetinin ön plâna geçmesine yol açmıştı. Erler ve alpler, alpagutlar, bağaturlar arasında kurulan kademeli bağlar, orduları çekirdeği olacaktır. Alpler şölenlerde mertebeye göre sıralanıyor ve içki kadehi ile, savaş tanrısı timsali kılıcı şahit tutarak büyüklerine bağlılık andı içiyorlardı. Er ve diplerin mezarlarında ve heykellerinde görülen alâmetleri kılıç veya kama asılı kemer ile kadeh idi.*

Toplumdaki değişiklik, kadınların hayatında çok fark yapmadı. Kadınlar yine ailenin bakımı ile, "evci" olarak kalmakta, ilâveten göç esnasındaki güçlüklere ve çatışmalara bile karşı koyabilmekte idiler. Ana tanrıça tasavvurunun, ana etrafındaki önceki aile düzeninin hatırası olduğu sanılır.

Kuzey Eurasia mezarlarında bulunan eşya, yarı-göçebeliğe uygun olarak taşınabilir cinsdendir. Eski Türkçe adı ile "kerekü" veya otağ diyeceğimiz, Kuzey Eurasia'nın üstüvani şekilde ve künbedli çadırının, işlemeli keçe örtüleri ile keçe, yahut yün yaygıları bulunuyordu. Halılar merasim eşyası da sayılıyordu. Atlı boyların kıyafetleri çakşır ve keçe çizme, kaftan, kepenek, kürk hem soğuktan hem güneşten koruyacak börkler, asırlar boyunca değişmeyecekti. Birer sanat eseri olan madenî ve kemikten küçük levhalar, giyimde olduğu gibi, at takımlarında da kullanılıyordu. Boy beği mertebesinde olmayan erkekler, kadınlardan daha sade kıyafette idiler. Fakat onların da küpeleri, gerdanlıkları olabilirdi.

Tarihî Türk devrinin en erken safhasından beri işlemeli yaka ve kol ağızlarına dikilebilen şeridler, mertebe işareti olarak gözükmektedir. Sanat eserlerinde, kadın tasvirleri, uzun elbiseler ve tac gibi başlıklardan seçilebilmektedir. Kuzey Asya atlı boylarının mezarlarının bir hususiyeti de çok sayıda ve gelişmiş silâh cinsleri ve zırhlar ile tulgalardır. Atlı boylar dört nala gidişte hem öne, hem arkaya ok atmak mahareti ile ün salmışlardı. Türklerde böyle üstün okçuların alâmeti, başa taklan çift şahin kanadı idi" ("Türk Kütür Tarihî, İç Asyadaki Erken Safhalar", *Erdem, 1/2, Mayıs 1985, s.409-428).*

D. TÜRK'ÜN KISACA SİYASÎ TARİHİ

Yukarıda, Türk'ün menşeinin efsanevî devirlerini kısaca görmüştük. Burada, Türk'ün sonraki bin ve yüzyıllardaki hayatını, sadece ana çizgileriyle

ortaya koymaya çalışacağız. Burada, aynntıya girilmeden Türk tarihinin kısa bir siyasî tarihî, birlik esasında ele alınacaktır.

I. Anayurtta en eski dönem:

I. Saka, Skit = Alp Er Tunga

2.Hun

a. Kuzey b. Güney c. Beylikler d. Avrupa=Atilla 3.

Tieh-le=Kanklılar, Avarlar=Juan-juan; Ak-hunlar

II. tç Asya'da geniş Türk siyasî birliği ve **devamı**

l. Göktürkler: 550-745

a. Doğu b. Batı Türk Yabguluğu: 585-658 sıralan; Toharistan Yabguluğu: 600-758*

2. Uygurlar: Ötüken ili: 745-840; Kansu: 840-1016; Doğu Türkistan: 840-1337.

3. Kırgız Hakanlık ve Beylikleri: 840-1220.

4. Beğlikler: Nayman, Kereyit.

5. Türgiş Hakanlan: 658-766.

6. Kartuk Yabgulan: 745-840.

7. Yabguluklar: Oğuz Yabgulan (VIII-XI.Yüzyıllar), Kimek, Yağma ve Çiğü.

III. Uzak Batı; Erken devirler:

1. Hazar Hakanlığı: 625-1015 sıraları.

2. Bulgarlar.

3. Peçenek, Uz ve kumanlar: Kıpçaklar.

IV. Merkezî Asya ve tslâmiyetin zaferi:

l. Karahanhlar: Hakanlı Devleti: 840-926 G. Müslim; 926M210 Müslüman.

2. Selçuklu, Harezmşah ve Karahıtay.

3. Cengiz Evlâdının Tarihî: Çocı, Çağatay ve İlhanlılar.

II

V. **Osmanlılar;** kuruluş ve gelişmeleri.

VI. tç ve **Batı** Asya **ile Doğu Avrupa'daki gelişmeler:**

I. Çin Tarihçiliğinin dikkatli kayıtları sayesinde, Çin'in kuzeyinde ve hatta batısında yaşamış olan Türkleri aynntılı olarak takip edebiliyoruz. Burada ilk büyük siyasî teşkilat, Hsiung-nu = Hun'lardır. Mao-dun (Mete) onlann ilk büyük şahsiyetidir. Çin ile ilişkilerinde bir büyük devletin olağan dış siyasetini gütmüştür. Sonra halefleri bu siyaseti, ticarî ilişkiler esasında devam ettirmişlerdir. Hsiung-nu'lann hayatı, Çin yıllıklan sayesinde, aynntılı olarak bilinir.

Asya Hun Devleti, Milad sulannda ikiye aynlmış kabul edilir; Çin ile ilişkilerin sertleşmesi üzerine zayıf düşmüşlerdir. Kuzey-Güney olarak yanlmalanndan sonra, Beylikler halinde yaşamaya devam ederler.

Bir dönem sonra, hemen aynı sahada Türk özellikleri güçlü siyasî teşekküller ortaya çıkmıştır:

Toba=Tabgaç

A k - H u nlar.

Juan-juanlar da, A v a r olsalar, olmasalar yine Türkle ilişkili bir devlettir. "Ar" son eski Türk adlanmasında önemlidir: Avar, Macar, Bulgar, Hazar gibi.

II. Göktürk Devletinin Kuruluşu, Türk tarihî için apayn bir önem taşır. **Türk,** bir bakıma Bumin Kağan'ın kurduğu bu devlet ile cihan sahnesinde, yerini almıştır. İşlemesini çok iyi bildikleri demir sayesinde, silâh bakımından, komşulanna göre üstün duruma geçmiş olmalıdırlar. Çin ile önce ekonomik, sonra da siyasî ilişkiler kurmuşlardır. Devlet, Batı'da İran ve daha uzaklarda Bizans ile diplomatik ilişki kurmuştur. İstemi Yabgu bir başka önemli şahsiyettir.

630'lu yıllarda Çin, Devletin doğu kanadı üzerine, siyasî ve askerî bakımdan iyice üstün duruma geçmiş, Türklerin istiklâli yok sayılınca, 675 lerden sonra askerî isyan artmış, 680'lerde İlteriş Kağan ve İl-bilge Hatun devleti yeniden güçlü kılmışlardır. Ancak öteki Türk boylan ile çatışma ve çekişmeler eksik olmamıştır.

İlteriş'in oğlu bilge Kağan ve yeğeninin yazdırdığı kitabeler sayesinde, Devletin tarihini açık olarak biliyoruz. Vezir Tonyukuk da bir yazıt bırakmıştır. Fakat, öteki boylann şiddetli direnişi sonrasında, güçlü bir asker olan Köl-tegin'in çabası sonuçsuz kalmıştır. Bu iki kardeşin ölümünden çok geçmeden

Göktürk idaresi, Uygur ve müttefiklerince yıkıldı. Ozmış Kağan öldürülünce, kutsal merkez Ötüken'de idare Uygurlara geçti. Ancak Basmıl ve Karluklar çok geçmeden ittifaktan ayrıldılar.

Uy g u r l a r : 745-840.

Göktürk Devleti'nin Doğudaki mirasçıları, 745 sonrasında Uygur, Basmıl ve Karluk ittifakıdır. Uygur'lar 745 sonrasında devleti, aynı esaslarda devam ettirmek istediler. Dinî propaganda ile 762'de Mani dinî kabul edilince Uygurlar savaşçılıklarını yitirmiş kabul edilirler. Çin ile ilişkiler, An-lu-şan isyanı sebebiyle olumlu yönde gelişti.

840 tarihinde, kuzeyden gelen Kırgızlar, Uygurları yenerek Uygur Kağan'ın altın otağına sahip oldular. Kırgızların gelişi sebebiyle, birçok Türk boyu, daha Batı'ya kaymak zorunda kaldı. Uygurlar Kansu yöresine ve Doğu Türkistan'a çekilerek orada varlıklarını devam ettirdiler. Daha sonra bunlar, Müslüman olan Karahanlılarla mücadele edeceklerdir.

K ı r g ı z l a r : 840-960.

Yenisey boylannda yaşayan Kırgızlar, Türk Devleti'nin merkezine sahip olarak bir süre yönetimde kaldılar. Fakat bu zaman içinde daha doğudaki Moğol kökenli boyların baskısıyla, güçsüzleştiler. Hatta büyük mücadeleler sonrasında, uzaklara göçmek zorunda kaldılar.

H a z a r Hakanlığı Göktürk Devleti'nin Batı'daki mirasçıları kabul edilebilir. Hazarlar, 620 senelerinden itibaren bir siyasî güç olarak ortaya çıkmış, batı kanadının idaresinde söz sahibi olmuşlardır. Karadeniz ve Hazar denizi arasındaki sahalarında 400 yıl kadar etkili olmuşlardır. İdareci zümre, Yahudi dinîni kabul etmişse de halka atalar dinînde kalmışlardı.

Bizans ile dostluk fakat İslâmlarla sert ilişkiler içinde olan Hazarlar, Doğu Avrupa'daki yerleri sebebiyle, kuzey-güney ticaretini de düzenlemişlerdir. Etil nehri üzerindeki merkezleri, nehrin iki yakasında Han-Bahk ile Hatun-balık isimlerini taşımakta idi. Hazarlar, hem kuzeyden gelen Rus hem de doğudan gelen Peçenek ve Kumanlann saldırısı ile zayıflamış, nihayet Kumanlann arasında erişmişlerdir. Daha Batıya kayan bir kısım Hazar artıkları, günümüzdeki Yahudi Karaim Türklerini teşkil edeceklerdir.

III. tç Asya'daki Gelişmeler:

Karahanlı Devleti; Hakanlılar:

İç Asya'da, Göktürk Devleti'nin güçsüzleşmesi ve yıkılmasından sonra, birçok devlet kendisini göstermiştir. 751 yılındaki Atlık savaşında, Türklerin Çin yerine Islâmlara yönelmesi, Türklerin hayatında yepyeni bir oluşuma işaret

II

etmektedir. Bu arada **Türkiş** Devleti'nin VIII. Yüzyıl sonlarında sona ermesi ile yepyeni bir oluşum başlamıştır. Gerçi sonraki dönemde **Karluk** Devleti etkili olmuş kabul edilir. Fakat İç Asya'daki boylar, yeni bir oluşumun içinde yer alacaklardır. Karluklar başta olmak üzere Çiğil, Yağma ve başkaları, önceleri kavmi özelliklerini çok belirgin taşımakla birlikte, zaman içinde, Doğu'dan geldiği anlaşılan A-şi-na ailesinden inen Hakanların idaresinde birleşmişlerdir. Bu sebeple yeni siyasî güce Hakanlıklar Devleti de denmektedir.

Karahanlılar Devleti'nin kuruluşu, Ötüken'deki Uygur Hakanlığı'nın sona erişi ile yakından ilgili olsa gerektir. Manevî nüfuzları ile İç Asyaya hâkim olan Karahanlılar, buradaki Türkleri bir büyük siyasî teşkilatın içinde eritmişler, adeta onları Türk'lükte birleştirmişlerdir. X. Yüzyıl ortalarına doğru da büyük ölçüde Müslümanlığı kabul etmeleri ile Türk tarihî ve kültürü yepyeni ufuklara yol almıştır.

Karahanlılar, İslâmiyeti kabullerinden sonra, Türkistan'a hâkim oldular (999). Bu arada doğudan gelen saldırıları durdurmuşlardır. Fakat Karahanlılar, Türkistan şehirlerine çok uzun süreler hâkim olamadılar. Gazneliler ve sonraki Karahıtaylar Karahanlı gücünü geriletti ve son izlerini de Çengizliler kaldırdılar.

Karahanlılar, İç Asya Türk geleneklerinin İslâmiyetle kaynaşmasının en güzel örneğidir. Ötüken'den ayrılışlarını unutarak, İç Asya'da İslâmiyetle Türklüğü kaynaştıran yeni gelişmeleri oluşturmuşlardır. Selçuk Subaşı önderliğindeki hareketin siyasî bakımdan olmasa da insan unsuru bakımından en büyük destekçileri Karahanlılar idi. Türkiye Türklerinin insan olarak kökenlerinin Fergana ve Türkistan olduğu bilinmektedir.

Gazneliler-Harezmşahlar:

Gazneliler (977-1186) X. Yüzyıl sonlarında Samanoğulları içinden ortaya çıkan bir Türk idaresidir. Samanoğulları ise, Türk kölelerden oluşan ordusu ile yaşıyordu. Onların da Türk asıllı olması muhtemeldir.

Gazneliler, Alp-Tekin oğlu Sultan Mahmud idaresinde en güçlü devrini yaşamıştır. Afganistan başta olmak üzere, Kuzey Hindistan ve Horasan'ı idarelerine almışlar, Karahanlılar ile çekişmişlerdi. Mahmud, büyüyen Selçuklu gücünü görmüş, durdurmak istemiş, kendi devri için başarılı olmuştu. Fakat oğlu Mesud zamanında Selçuklular 1040 Dandanakan savaşını kazandıktan sonra, Gazneliler uzun yaşayamadı.

Harezmşahlar, Harezm bölgesine hâkim olan Türk idarecileridir. Bir süre mahallî yöneticilerin etkin olduğu Harezm bölgesini, 1017'de Gazneli yönetici Altun-taş idare etmeye başlamıştır. Selçuklular, oraya Anuştigin'i tayin etmişlerdir ki, nesli bir sülâle oluşturacaktır. Bu aileden gelen Alâeddin Atsız

zamanında güçlenmişler, önce Selçuklulara tabi iken, 1141 Katvan Savaşı'nı kazanan Karahıtaylar onları büyük ölçüde serbest bırakmıştır. Harezmşahlar XIII. Yüzyıl başlarında Türkistan'ın önemli bir kısmına hâkim olmuş, hatta Bağdad'a yönelmişlerdir. Büyük güçleri sebebiyle, Doğu'dan gelen bir ticaret kervanına saldırıyı fazla önemseyip gereken cezayı vermemeleri felâketleri olmuştur. Çünkü Cengiz Han, bu facianın sorumlularının cezalandırılmasını istemiş, olumlu cevap alamayınca üzerlerine yürümüştür. Neticede, 1219-22 yıllarındaki büyük mücadele sonrasında, Celaleddin Harezmşah Batı'ya çekilmiş ve kahramanca direnmişse de Harezmşah Devleti yıkılmıştır.

Cengiz Han Evlâdı ve Temür Beğ:

C e n g i z Han, aslında Kıyat-Börçeginlerden, Kayıların Börü-tegin ailesinden, Temuçin adlı bir Moğol Beyi olup, eski geleneklerini devam ettiren Türk boylarının güçlü hatıraları arasında çıkmıştır. Hristiyanlığı kabul eden Ötüken yöresi Türk boylarına karşı (Nayman, Kereyit vb.) mücadelesinde, İslamlardan destek aramıştır. O'nun devletinde Türklerin ve özellikle Uygurların payı büyüktür.

1206'da Cengiz adıyla Hakan olduktan sonra 1215 de Çin'in kuzeyine ve Pekin'e hâkim olmuştur. Batıdaki Harezmşahlar ile yakın ilişki kurmak isterken, gönderdiği kervanın yağma edilerek tüccarların katledilmesi (1218) üzerine, Harezmşahlardan suçluların cezalandırılmasını istemiş, kabul edilmeyince sefer açmıştır. Bu seferi ile Asya'nın bütününe hâkim olacak büyük bir hareket başlatmıştır. 1277 senesinde öldüğünde, ateşlediği savaş güçleri, sonraki yıllarda gösterdiği hedeflere yürümeye ve onları birer birer ele geçirmeyi başarmışlardır.

Dört oğlu da sonraki yıl ve yüzyıllarda etkili olmuştur: Coçı ve evlâdı, Batı Sibirya ve Kıpçak bozkırı sahasına tayin olunmuştur. Evlâdı, Altınordu ve sonrası hanlıkları devam ettirdiler; Hatta Şıban adlı oğlunun nesli de Türkistan'a giderek Özbeklerin oluşumunda etkili olmuştur.

İkinci oğlu, Çağatay'ın yurdu, Türkistan sahası olmuştur. Soyundan gelen Kebek (1318-1326) önemlidir ki, Karşı O'nun oturması için bir saray olarak yaptırılmıştır. Fakat çok geçmeden O'nun ülkesinde Temür Beğ etkili olacaktır.

Yumuşak mizaçlı olan üçüncü oğlu Ögebey babasının ölümünden sonra, Kurultay tarafından ülkeyi idare etmek üzere Kağan seçilmişti. Fakat sonra, Coçı evlâdının da etkisiyle Kağanlık Toluy evlâdına geçecektir. En küçük oğlu Toluy, asıl Moğolistan'daki yurtta kalmıştır. O'nun oğlu Möngke Kağan olunca, bir kardeşi Hulagu'yu Batı Asya'yı düzene sokmak üzere göndermiştir. Bir başka kardeşi, Kubilay da, bütün Doğu Asya'ya hâkim olacaktır. Kısacası XIII. Yüzyılın ikinci yansında, Toluy evlâdı, ile Çengizliler güçlerinin zirvesinde olmuşlardır.

II

Cengiz evlâdından ilk önce Coçı nesli Müslüman olmuştu; sonra Çağatay ve İlhanlılar da Müslümanlığı seçtiler. Sadece Moğolistan'da kalanlar, Çin'in etkisiyle Budist olmuşlardır. İslâmiyeti seçenler, sonradan büyük ölçüde Türklerin içinde erimişlerdir. Anlaşıldığına göre zaten, Cengiz evlâdının ordusu içinde birçok Türk boyu da etkili durumda bulunuyordu.

Çengizli Sülâlesinin mensupları, Asya Türklerinin seçkin kişileri olmuşlardır. Birçoklarının nesilleri Han veya Sultan olarak günümüze kadar gelmekte olup, siyasî bakımdan etkilerini 1918-20'lere kadar sürmüşlerdir.

Temür, Türkçedeki demir anlamı ile, aslında Cengiz ile akraba bir sülalâden gelmektedir (1336-1405). O'nun nesli, daha erken bir zamanda Türkleşmiş bulunuyordu. Temür, XIV. Yüzyıldaki "Han"lann güçsüzleşen nüfuzlarına karşı, bir "Beğ" olarak ortaya çıkmıştır. Bir cihangir olacak derecede kuvvet sahibi olmuşsa da, kendisini *Han* saymamış, hep bir Beğ olarak kalmıştır. Fakat evlâdı, ayrı ve yeni bir sülâle teşkil etmek istemiş ise de, sadece Hindistan'da tutunabileceklerdir.

Temür, öncelikle Türkistan sahasını idaresine almış, bunun için Nakşibendi ile de çatışmıştır. Daha sonra Deşt-i Kıpçak sahası ile ilgilenmiş, Toktamış Han'a birçok defa yardım etmesine rağmen, ilişkileri kötü gitmiştir. Oraya birkaç kere yürümek zorunda kalmış, dolayısıyla bu durum, ülkenin harab olmasına yol açmıştır. Batı Asya olaylarında da doğuya doğru harekâtını ilerleten Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid ile de çatışmıştır. Temür, bir cihangir olarak en son Çin'i de fethetmek amacıyla yaptığı sefer sırasında Otrar civannda ölmüştür (1405).

Ölümüyle bir ara kargaşa içinde kalan devleti, oğlu Şahruh idaresinde (1405-1447) bir süre daha devam etti. Fakat torunu Uluğ Beğ ve ilme değer veren davranışlan ile, katı İslâmî inanış sahiplerini kırması sebebiyle, bazı tatsız olaylar geçmiş, Uluğ Beğ öldürülmüş (1449) idi. Bu sırada önemli bir bilim merkezi olarak dünyanın dört bir yandan bilginlerin toplandığı (Kadızade-i Rumi gibi) Semerkant'daki bilginler, bu defa Osmanlı ülkesine göçeceklerdir (Ali Kuşçu).

Temür evladı, bir zaman Türkistan sahasında etkili oldu. Son temsilcilerinden birisi Hüseyin Baykara (H. 1469-1506) olup, Özbeklerin ilerlemesine kesin bir çare bulamadı; iç çekişmeler de tam bir çözülüşü gösteriyordu. Özbek tazyiki sonucu Temürlüler (1370-1506) güneye, Hind'e doğru kayacaklardır.

Özbekler ve Sonrası:

Temür'ün XIV. Yüzyıl sonlarında Türkistan sahasında sağladığı siyasî ve sonrası kültürel birlik, XV. Yüzyılın ikinci yansında, güçsüzleşmeye başlamıştı.

İşte bu sırada, Doğu Avrupa sahasının daha dinç boylarından, vaktiyle Coçı ulusu hanı olan Özbek (1312-1340)'in adını alan Şeybanî (=Şaybak) Han'ın güçleri Türkistan'a doğru harekete geçmişlerdir. Şaybak Han (ölm.1510) ve Özbekleri, Temürlülerin gittikçe gerileyen güçlerinden, halk arasında kaybolan itibarlarından yararlanarak birer-ikişer Türkistan şehirlerine hâkim olmaya başladılar. Babür, genç yaşında onlara karşı direnmeye çalışmışsa da, sonunda başarılı olamayıp güneye geçmeye mecbur kalmıştır. Babür, bundan sonra Kuzey Hindistan'a hâkim olarak, "Mughal" diye anılan Babürlü idaresini kuracaktır (1526-1858).

Özbekler, XVI. Yüzyıl başlarında Şah İsmail ve halefleriyle çatışmışlar, hatta Şaybak Han bu mücadelede ölmüşse de, varlıklarını yeni oluşumlarda devam ettirmişlerdir. XIX. Yüzyılda da birçok yörelerde kendilerine ait özellikleri ortaya koymuşlardır. Nihayet XX. Yüzyılda, hem yöredeki Türklerin hem de Türkistan şehirlerinin insanlan arasında, yeni bir ad, Özbek adıyla etkili olmuşlardır.

Özbeklerin son temsilcilerinden birisi Buhara Hanlığıdır; Bu hanlık, Çarlık zamanında da (1868 sonrası) devam ederek, 1920'ye kadar yaşamış idi.

Yakın Zamanlar Gelişmeleri:

Avrasya kıtasındaki gelişmeler, XVIII. Yüzyıldaki Kalmuk fırtınasıyla da etkilenmişti. Fakat asıl gelişmeler XIX. Yüzyıl sonlarında belirdi. İngiltere Hindistan'a hâkim olmuş, fakat Afganistan varlığını sürdürmüştü. Ruslar da XVI. Yüzyılda Kazan'ı aldıktan sonra, adım adım doğu ve güneye ilerlemişlerdi. Bu sırada Çinliler de doğudan ilerleyip, batıya yönelmişlerdir. Ruslar, XIX. Yüzyılın son çeyreğinde bütün Türkistan sahasına hâkim olup, Çinlilerle komşu olmuşlardır.

XX. Yüzyılın ilk çeyreği sonlarında, Rusyadaki ihtilal, yöredeki Türk halkı arasında bazı ümitlerin doğmasına yol açtı; Rusya sahasındaki insanların, "Müslüman" olarak birliklerinin devamını sağlamak için bazı girişimler düşünülmüş ise de, başarılı olamamıştır. İslâmiyetin birleştirici özelliğini, bu sahada ayrı ve yeni bir kavram alabilirdi. Ne yazık ki böyle bir kavramın ortaya atılıp başarılı olabilmesi, Rus ve İngiliz siyasetleri sebebiyle imkânsız idi.

Tatar-Başkurt çekişmesinin etkisiyle, millî özelliklerin öne çıkması üzerine, ihtilâlden sonra, bu idarelerin Muhtar Cumhuriyetler halinde ortaya çıktığı görülür. Fakat bu cumhuriyetlerin sınırlan olarak kalıcı ve devamlı sınırlar değil, çekişme konusu olabilecek sınırlar belirlenmiştir. Bu arada Başkurt-Tatar kütlesi, de Rusya içerisinde bırakılmıştır.

i

Türkistan, 1918 öncesinde bir büyük idarî mıntaka iken, sonrasında alt birimlere bölünmüştür. Bu arada Türkistan yerine, Orta Asya, coğrafya etkili bir terim olarak da ortaya çıktı.

1930 sonrası Cumhuriyetlerin gelişmesinde, iç dengeler büyük önem taşır; Komünizm fikriyatının etkisiyle, Türk ülkelerinde, milliyete o kadar olmasa da dine karşı büyük bir kırım yapıldı.. Milliyetin İslâmiyet ile içice gitmesinin bilinmesi sebebiyle, din, geriye itilmiştir. Bunun sonucunda, kavmiyetçilik (ayrı millet olma duyguları) artmış, İslâmın birleştirici özelliği kalkmış gibidir.

1990 sonrası gelişmelerde, Türkistan sahası Türkleri, kendi alt isimleriyle bağımsız devletler olarak ortaya çıktılar. 1991 içinde Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve bu arada Türk özelliklerini de içeren Tacikistan bağımsız birer devlet oldular. Türkiye Cumhuriyeti, bu kardeş devletleri hemen tanımıştır. Bu oluşumda, geçmişten devam eden milliyetçi fikirlerin olumlu katkısı vardır. Fakat, yüzyılı aşkın bir zamandır, buradaki Türklerin kuzey ve batıları ile olan iktisadî ve kültürel bağlılıkları etkilerini sürdürmeye devam etmektedir. Bununla birlikte, yeni Türk Devletleri, kendi iç gelişmelerini düzene koyduktan sonra, kültürel konularda çok daha rahat olacaklardır. Şu anda önemli olan, eski zaman düzeninin yerini alan başı-boşluğa ve gıda sıkıntısına engel olmak, insanlarına huzurlu ve sıhhatli bir hayat sağlamaktır.

Batı Türklüğü'nün Oluşumu:

Büyük Selçuklu Devleti:

X. Yüzyıl sonlarında, Aral Gölü dolaylarındaki Oğuz kitlesinin önde gelenlerinden Selçuk Subaşı, güneye İslâm sınırlarına göçtü; Yanında kendi boyu mensupları olmakla birlikte, zamanla etrafındakiler artmıştır. XI.Yüzyıl başlarında Selçuk Subaşı ve özellikle oğulları, dikkate değer bir siyasî güç çekirdeği olmuşlardır.

Karahanh-Samanlı ve Gaznelilerin ortasında, eski Oğuz diyarına da dönemeyecek olan Selçuklular, yaşamak ve varlıklarını devam ettirmek için güçlü bir teşkilât kurdular. Etraflarındaki insanlara karşı adil, hakşinas ve iyi davrandılar. Neticede gün geçtikçe güçlenip kuvvetlendiler ve Gazneliler için bir tehdit dahi oluşturdular.

Gazneli Mahmud, Selçuklu gücünü etkisiz kılmış ise de, tamamen yok edememişti. Oğlu Mesud'un yetersizliği sebebiyle, aradaki çekişme, çatışmaya döndü; Selçuk Sübaşı'nın torunları Tuğrul ve Çağrı Beğlerin idaresindeki Selçuklu kuvveti, Gazneli ordusunu 1040'da yenince, Selçuklular bir siyasî idare=Devlet sahibi de oldular.

Selçuk Evlâdı, Bağdat Halifesi ile de iyi ilişkiler içinde oldular; Batı Asya'daki gelişmeler, Selçuk evlâdının dikkatini bu yöne çekmiş idi. Bu arada aile içi hâkimiyet çekişmelerinde, ölen Kutalmış'ın evladı, 1071 Malazgirt Savaşı'nda yenilen Bizans ülkesindeki yeni fetih hareketine katılmış idi.

1071 Malazgirt Savaşı, Önasya'nın büyük gücü Bizans Devleti'ni etkisiz kılmış idi.. Selçuklu Sultanı Alpaslan, esir düşen Bizans imparatoruyla bir barış anlaşması imzalamış ise de, hem Bizans imparatorunun makamını kaybetmesi, hem de 1072'de Alpaslanın öldürülmesi, bu anlaşmayı geçersiz kılmıştı. Bundan sonra yerine geçen oğlu Melikşah.Türk Beylerinin, o zamanda adı Rum diyarı olan Anadolu'ya yönelmelerine izin verdi. Böylece, Türk tarihinde, neticelerinin böylesine önemli olacağı tahmin edilmeyen yepyeni bir safha başladı.

Rum diyarına, önce Beğler hâkim olmuşlardır: Saltuk, Mengücek, Artuk, Danişmend ve Çaka Beğler yanında, Selçuklu ailesinden Kutalmış Evlâdı da ülkedeki harekete katılmış, fethettikleri yerlerde kendi idarelerini kurmuşlardır.

Türkiye Selçuklu Devleti:

Rum diyarında etkili olan Kutalmış Evlâdı, önceleri, bu diyarda kalmaktan çok asıl Selçuklu ülkesinde hak aramak istediler; Gerçi bu arada I. Haçlı seferine, bütün güçleriyle direndiler. I. Kılıçarslan'ın Habur Nehri'nde ölümünden sonra, kaderlerinin bu yeni diyarda olduğunu anlayıp, buraya önem verdiler. Neticede halkın sevgisi bunlara yöneldi; öteki Beğler, birer-ikişer topraklarını Kutalmış evlâdına terketti.

Türkiye Selçuklu Devleti, her ne kadar 1092'lerde kurulmuş kabul edilirse, ülke topraklarının geneline hâkim olması, XII. Yüzyıl ortalarıdır. Özellikle 1176 Miryokefalon savaşı, bu yeni ülke toprağına kesin yerleşmenin tarihî oldu. II. Haçlı Seferini durdurmaya çabalayan Mesud'un oğlu II. Kılıçarslan, uzun saltanat süresi ile (1155-1192) Selçuklu devletini güçlendirdi; kendi idaresini Anadolu'nun hemen her yerinde etkili kıldı.

II. Kılıçarslan'ın evladı çoktu; En küçükleri Gıyaseddin Keyhusrev, Alaşehir'de 1211 de şehid düşmesine rağmen, yeni gelişim ve oluşumu etkiledi. Sonra evladı ve torunları ülkeyi adalet ve güvenle idare ettiler. Alaeddin Keykubad, (1220-1237) Türkiye Selçuklularının en güçlü şahsiyeti olarak bilinir. Bu yıllarda ülkedeki iktisadî hayat canlanmış, köyler ve şehirler kalabalıklaşmış idi. Keykubad, Önasyadaki öteki hükümdarlar ile de dostane ilişkiler kurmuştur.

II.Keyhusrev, 1243'de Moğollara karşı Kösedağ savaşını kaybetmesi ile Baycu Noyan ve sonra İlhanlılar ülkede etkin oldular; Selçuklu sultanları, güçlü yöneticilerin elinde oyuncak haline geldi. Ülkenin dış güvenliğini İlhanlı ordusu sağlayınca, Selçuklu ordusu da çözülüp kayboldu. Bu sırada, Beğler sahip olduklan kendi askerî birliklerinin sayesinde idarelerini pekiştirdiler. Gerçi

II

İlhanlı idaresi, doğrudan bir yeni siyasî oluşuma imkân vermese de, mahallî Beğlikler bir hayli güçlendi.

Beylikler ve **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu:**

XIV. Yüzyıl başlarında Anadolu sahasındaki beğlerden Aydın, Osman, Karesi, Saruhan, Menteşe, İsfendiyar, Karaman ve Germiyanoğulları çok ünlü idiler. Bunlar, kendilerini İlhanlı idaresi içinde sayıyorlardı. Kendi askerî varlıklannı, özellikle Bizans veya Denizlerde gaza yaparak kullanıyorlardı. Bunun sonucunda bazı Beylikler ötekilere göre daha nam kazandılar: Aydın-oğulları ile Osmanlılar gibi.

İlhanlı Devleti, Önasyadaki etkili varlığını XIV. Yüzyıl ortalarına kadar devam ettirdi; Geleneklere uygun olarak, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu için verilen 1299 tarihî sıralarında, İlhanlılann en namlı hükümdarlanndan, Gazan Han başta bulunuyordu. Ancak Osman ve oğlu Orhan Gaziler zamanında, Beylik adil ve yiğit idareciler sayesinde güçlenmişti. Bundan sonradır ki Osmanlı Beyliği, öteki beyliklerin arasında, **g a z i** özelliği ile temayüz etti. Faziletli ve kahraman Beğleri, öteki Türklerin de saygı ve sevgisini kazandı. Bununla birlikte, Yıldınm Bayezid'in Anadolu birliğini, Beğlere rağmen, kurmak istemesi, tepkiye yol açtı. Türkistan sahasından Batı'ya doğru ilerleyen Temür, böylece Beğlerin daveti ile Anadolu'ya gelip, Yıldınm ile savaştı ve Ankara Savaşı'nı (1402) kazandı.

Osmanlı Devleti (1299-1922):

Osmanlı Devleti, geleneklerine göre 1299 tarihinde kurulmuş görünür ise, güçlü bir Devlet olması, ancak XV. Yüzyıl başlarmdadır. Temür'e Ankara Savaşı'nda yenilmelerine rağmen, Devletin eski durumunu devam ettirmesi önemlidir. Temür de, bu Gazi Türk Devletinin devamına imkân tanıdı ve Osmanlı ailesini yerinde bıraktı. Temür'ün oğlu Şahruh'a tabi sayılabilecek Çelebi Mehmed, ağabeyleri ile savaşarak Osmanlı gücünü yeniden kurdu. Faziletli ve kahraman oğlu II. Murad Han ise, Devleti yıkmaya yönelik Haçlı saldırılannı durdurdu.

Osmanlılann bir cihan devleti olmalan, II. Murad Han'ın oğlu II.Mehmed Han'ın, 1453'de İstanbul'u fethinden sonradır. **Fatih** adını alan Sultan II. Mehmed zamanında devletin devam eden eski özellikleri değişmeye başlamıştı. XV. Yüzyıl sonları ile XVI. Yüzyıl başlannda, Osmanlı Devleti, Türk unsuruna dayalı bir millî devlet olmaktan çıkıp, çok unsurdan gelen insanların, İslâmiyeti kabul ederek yücelttikleri bir "i m p e r i u m" olmuştur. Osmanlı Devleti, yararlı

ve faydalı bütün özellikleri, Türk millî hususiyetlerinin içinde mezcederek kendi usûlünü ve yapısını XVII. Yüzyılda oluşturdu.

Osmanlı Devleti, XVI. Yüzyılda hem askerî, hem de siyasî bakımdan en güçlü çağında görünmesine rağmen, asıl Osmanlı özellikleri, ancak bu yüzyılın sonu ile XVII. Yüzyılda ortaya çıkmıştır. O zamana kadar Osmanlı ülkesinde, Türkiye Selçuklularının, hatta İlhanlıların etkisi açık olarak görünmekte idi. Fatih S. Mehmed'in 1473'de Otlukbeli Zaferi sonrasında Uygur harfleriyle bir fetihname kaleme aldırtması, İç Asya özelliklerinin etkisini açıkça gösterir. Ancak XVI. Yüzyıl sonlarında durum değişmiş, **Türk** özellikleri, hayatın içinde devam etmekle birlikte, bu ad, etkili olmaktan çıkmıştır.

Osmanlılar, XVII. Yüzyılda da, etkili durumlarını devam ettirdiler; 1774 sonrasında ise, askerî yenilgi almaya başlayınca durum değişti. XIX. Yüzyıl başlarında, Avrupanın yükselen gücünün etkisinde kalarak, bir kısım idarelerini yenilemek istediler. Bunda kısmen başanlı oldular; Fakat, önem verilmeyen iktisadî olumsuzluklar sonucu Türk unsuru zayıfladı. Ayrıca, Avrupa ne kadar destek olursa olsun, devletin siyasî zayıflığı arttı; Askerî bakımdan, yeni kurumlar, Türk Harp Okulu gibi henüz tam netice vermedi; Neticede 1877 Savaşı sonrasında büyük kayıplara uğrayan devleti, yöneticilerin bütün iyi niyetli çabalarına rağmen, tamamen güçlendirmek mümkün olmadı. Üstelik XX. Yüzyılda, 1908 sonrasında, daha da hızlı bir şekilde çöküşe geçti. 1914-18 savaşından sonra, bir kısım topraklan da aynldı.

XX. Yüzyıl Gelişmeleri:

Osmanlı Devletinin çöküş sürecine girmesi, Devlet içindeki unsurlann, aynlma isteklerini de ortaya koymuştur. Osmanlı Devletin iktisadî yapısının güçsüzleşmesi, bu aynlık fikirlerinin artmasına sebep oluyordu. Bu arada, Avrupa'nın her geçen gün artan güç ve etkisi, Osmanlı insanını da etkiliyordu. Osmanlı Devleti'nin mensuplan, Devletlerinin güçlenmesi için çareler ararken, bir kısım mensuplan, aynlmak istiyordu.

Osmanlı Devleti'nden aynlmak isteyenlerin yanında, bu devleti devam ettirmek isteyenler de vardı. Devletin devamı için, düşünenlerin olumlu sonuç almasını savaşlar engellemiş idi. 1911'de başlayan İtalya Savaşı'ndan sonra Balkan Harbi (1912-13) birçok kayıplara yol açmıştı. Fakat asıl büyük olay .birçok parlak ümitlerle girilen Birinci Cihan Harbi'nden yenilgi ile çıkılmca olmuştur. Ülkenin olağan insanlanm dahi karamsarlığa düşüren bir durum hasıl olmuştur. Oysa başta, Müslümanlann Halifesi, güç kazanacak, Rusya Çarlığı yıkılınca oradaki Türkler de bağımsızlıklarına kavuşacaklardı. Hatta, Müslüman-Türk olan Osmanlı Halifesinin idaresinde bir büyük Türk Devleti dahi kurulabilirdi.

II

Cihan Harbi'nin sonunda, hem halifelik, öngördüğü siyasetin başarısızlığı sebebiyle büyük yara almış, hem de Rusya yıkılmamıştı. Gerçi, Çarlığın sona erişi ile bazı ümitler çıkmış ise de yeni Sovyet İdaresi, eski Çarlık döneminin sınırlarını devam ettirdi.

Osmanlı Devleti'nin, yenik çıktığı savaştan sonra, imzalanacak Barış anlaşmasında Devletin güçlü olarak yaşaması için, Millî Mücadele gerçekleştirildi. Fakat Osmanlı Hanedanı, bu mücadelede, olumsuz tavır alınca, Osmanoğullarının tarihî ömrünü tamamladığı ortaya çıktı. Neticede, Devletin adı, asıl olan **Türk** unsuru sebebiyle **Türkiye Cumhuriyeti** olmuştur. Cumhuriyet idaresi kurulunca Millî Mücadelenin başarılı önderi Gazi Mustafa Kemal Paşa, ilk Cumhurbaşkanı seçildi; Türk kavramı yeni bir anlama kavuşturuldu ve Gazi Paşa, kendisine **Atatürk** soyadını aldı.

Türkiye Cumhuriyeti, ilk elli senede, kendisini güçlendirdi. Başlarda Sovyet İdaresi ile yakın ilişkiler kurulduysa da, İkinci Cihan Harbinde galip çıkan Sovyetler, Türkiye'den toprak taleb edince, Türk-Sovyet ilişkileri sertleşti. Bununla birlikte 1960'lardan itibaren yeniden yumuşama görüldü.

1990 sonrasındaki gelişmeler ise, daha değişik boyutludur. Türkiye Cumhuriyeti, güçlenmiş, Doğu Avrupa ile Batı Asya'nın en etkili devleti olmuştur. Ayrıca İç ve Batı Asya'da kurulan Türk devletleriyle, **Türklük,** büyük bir imkâna kavuşmuştur. Bugün, (yani bu satırlann yazıldığı 22.04.1996 ve yeniden düzenlendiği 20.03.1999 tarihinde) Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Azerbaycan Devletleri, Tacikistan ve Rusya idaresindeki Türk muhtar yönetimleri, **Türk** varlığının siyasî boyutlarını oluşturmaktadır. Kıbns'daki durum ise, muhakkak ki olumlu yönde devam etmektedir.

Söylediklerimizi şöyle hülâsa edebiliriz:

Türkler, İç Asya'da, çeşitli idareler altında binlerce yıl yaşamışlardır. Bu idarelerin ayrı birer "Devlet" sayılmaması gerekir. Böylesine devam eden hayatın, etrafına taşması, hem efsanevî devirlerde (Alp Er Tunga=Afrasiyab, Oğuz Han) hem de bilinen tarihî devirlerde görülmektedir (Cengiz, Temür).

X. Yüzyıl sonlarında, Selçuk Sübaşı'nm Oğuz Yabguluğu'ndan ayrılıp Cend'e gelişi ile, apayrı ve yeni bir oluşum başlamıştır. Selçuk Subaşı, etrafına toplanan çeşitli Türk boylarından insanlar ile yeni bir siyasî gücün çekirdeğini kurmuş, bu güç giderek gelişerek Selçuklu Devleti olmuştur. Selçuklu Devleti, 1040 sonrasında Batı Asya'nın en önemli siyasî gücüdür ve 1071 sonrasında Bizans'a da üstün gelmiştir. Bunun sonucu, zaten Karadeniz kuzeyine akan kalabalık Türk kitleleri, Rum diyarı diye anılan Anadolu sahasına yönelmişlerdir. Zamanla Anadolu sahasındaki idareler, Selçuk soyundan ailenin idaresinde

birleşmiştir. Türk kitlelerinin devam eden gelişleri ile kalabalıklaşan Anadolu sahasında, XIII. Yüzyıl sonlarında yeni siyasî güçler oluşmaya başlamıştır (Osman Gazi'ninki gibi).

XII. Yüzyılda Cengiz ve evlâdının Asya'daki büyük devletinin Batı kanadındaki oluşumlar, XIV. Yüzyılda yeni gelişmeleri hızlandırmış, Doğu Avrupada Coçı evladının devleti küçük idarelere ayrılırken, Osman evlâdı, bir merkezî büyük devlet olmuştur. Osmanlı Devleti, öteki Türk kitlelerinden İran ile ayrılmış olmasına rağmen, bir dünya devleti olmuştur. Dağınık idareler altında kalan öteki Türkler ise, komşulan olan büyük siyasî güçlere karşı direnememişlerdir. Rusya ile Çin, batı ve doğudan dağınık Türk idareleriyle mücadele edip, onları yönetmeye başlamışlardır.

XIX. Yüzyıl sonrasında, Osmanlı Devleti'ndeki gerilemeyi, öteki Türklerin kültürel uyanışları dengelemiş gibidir. Nihayet XX. Yüzyılda, Osmanlı Devleti, tarih sahnesinden çekilirken, bu devletin geride kalan insanları Türk adını yeniden yaşatarak, bir siyasî oluşumu, **Türkiye Cumhuriyeti'ni** gerçekleştirmişlerdir. Sovyetler Birliği 1990'da dağılınca, ayn kabile adlanyla da olsa Türkler kendi siyasî devletlerine sahip olmuşlardır.

Çin sahası (Uygur Türkleri) ile, Rusya içindeki bir kısım küçük Türk boylannda eski durum ne yazık ki hâlâ devam etmektedir. (Ama bu her zaman böyle olacak demek değildir.)

II

I

II. BÖLÜM TÜRK'ÜN YAŞADIĞI YER

A. MEKÂN=COĞRAFYA

1. Geniş Çevre:

a. Avrasya-İç Asya:

Türklerin bulundukları geniş coğrafya bugün Avrupa-Asya'nın kısaltılmışı olarak **Avrasya** da denmektedir. Bugün, Türk kavramına en çok sahip çıkan Türkiye, Türklerin yaşadığı yer olarak "Adriyatik Denizinden Çin Şeddine" deyimini kullanmaktadır.

Aslında Batıda Avrupa içlerinden, Doğuda Baykal Gölü'ne kadar olan saha, şimdiki doğu ve batı sınırlarıdır. Tarihî zamanlarda ise bu alan çok daha genişlemiş bulunuyordu. Türk'ün yaşadığı alanın kuzey-güney boyutlanna gelince, Sibirya içlerinden veya Moskova yakınlarından, yani Kazan ve Başkurt ülkesinden güneye, İran'ın güneyine kadar olan saha, Türklerin mekânı kabul edilebilir. Bu sahanın da tarihî zamanlardaki durumu, biraz daha değişiktir. Çünkü Türkler, daha güneydeki sahalara da gitmişlerdir.

Yukarda sözünü ettiğimiz geniş coğrafyanın kendi içinde, üç büyük coğrafyaya bölünebileceği görülüyor:

1. Ötüken'in merkez olduğu, bugünkü Orta ve Batı Moğolistan ile Altaylan, Tuva'yı, Hakas ülkesini ve Güney Sibirya'yı içine alan mıntaka; burası Türk'ün yaşadığı sahanın doğu kanadıdır.

2. Isık-gölü yaylak, Yenikend'i kışlak olarak alan mıntaka; Sırderya-Amuderya yöresi; bilinen deyimi ile Türkistan (Doğu ve Batı) bu sahadır. Bu mmtaka Türk'ün en eski ve en geniş oturduğu saha olup, Hazar dolaylanndan Altaylara kadar uzanır.

3. Tebriz-Konya, Kınm **ve** tsanbul'u esas alan mıntaka; Burasını, ilerde hep Batı Türklüğünün yaşadığı yerler olarak ele alacağız. Bu sahanın bir kesimi Türk'ün en eskilerdenberi oturduğu yerler olmakla birlikte, büyük bir coğrafyaya Türkler sonradan gelmişlerdir. Bir kısım yerlerden çekilmekle birlikte, bazı coğrafyayı, bin yıl civannda bir süredir tam olarak benimsemişlerdir.

Bu üç büyük coğrafyanın kendi içinde daha ayrı ve alt bir kümelenmesi olabilir. Gerçi, Doğu Avrupa, eski Deşt-i Kıpçak sahası, ilk bakışta bu üç büyük kümeye girmemektedir. Fakat Eski Bulgar ülkesini, Kırım'ın içinde olduğu üçüncü kesime değil, de ikinci kümeye sokabiliriz. Şimdiki Kazakistan sahası Türklerinin sıcak yaz mevsiminde, Urallara, hatta daha kuzeye kadar gittikleri bilinmektedir.

Türkler, ilk mıntakanın önemli bir kısmından çekilmiş olup, burada sadece eski hâtıraları, anılan ve yazıtları kalmıştır. Ancak bu kesimde, özellikle kuzeydeki mmtakalar, Tuva ve Hakas yöresi halen de Türklerin oturduğu yerlerdir.

Türk'ün yaşadığı mekânı ayrıntılı görmeden önce, bir de Gökyüzüne bakalım.

b. Gökyüzü:

Türk'ün geniş coğrafyasına, gökyüzünü de dahil etmek gerekir. Gerçi gök, görünüşte Türk için yer yüzü kadar yaşanmasına yararlı bir değer taşımaz. Ama yine de gökyüzü, Türk insanını çeşitli yönleriyle, meselâ inanç düzenini etkilendiğinden, ele alınabilir. Çünkü Türk, sadece yaşadığı yeri değil, onun üzerindeki semayı da kendisinin bilmiştir. Onun için Türk'ün kendisine mahsus bir Tann'sı, Gök Tann'sı var kabul edilmiştir. Bu kişi ölçeğinden, giderek bir büyük inanç düzenlemesine kadar genişleyip, büyümüş ve dal-budaklanmıştır.

Türk gökyüzündeki büyük (gün, ay) veya küçük (yıldızları) varlıklan en erken zamanlardan beri bilmiş ve adlandırmıştır. Bu sebeple olsa gerek. Türk aleminde gökle ilgili hemen bütün isimleri de ortaktır. En başta kün=güneş, etkili özellikleriyle her zaman kendisine belirli bir saygı uyandırmıştır. Gün, öteki pek çok insan ve millet için olduğu gibi, Türk için kudret ve güç sembolü gibidir. Ancak bu hiçbir zaman tam ve kesin etkili kutsal veya dinî bir özellik taşımayacaktır. Güneşe ve onun doğduğu yere belirli bir saygı olacaktır.

Ay, güneşe göre daha sade özellikler içerir ve bu da en erken zamanlardan beri bilinmiştir.

Yıldızlann kendisine mahsus gerçekleri, erken zamanlarda bilinmiş kendilerine adlar verilmiştir. Bu arada gökyüzündeki yıldızlar, Türk insanın doğrudan kaderleriyle ilgili sayılmıştır. Her insanın gök ile bir bağı var kabul edildiğinden, göğün bilinmesi Türk için önemli olmuştur.

Burada, kısaca yönlere de temas etmek gerekir. Kün doğuşu, veya çıkışı ile gün batışı iki temel yöndür. *Doğuş=çıkış ve batış, iki temel yön sayılabilir. Bunlardan doğu, daha bir öncelik taşır. Bunlara ileri ve geri, öte ve arka, kuzey veya güneyi eklemek gerekir. Kuz ve kün, önceleri, doğrudan güneşe bakan veya

arka olan yerler demekti. Doğu batı istikametindeki bir yamacın durumuna göre güneş alan tarafı gün=güney, güneş almayan taraf kuz=kuzey olabilir. Bu türden adlandırma, günümüzdeki gerçek yön ile çatışabilir.

Yönlerin renk ile de bağları vardır:

Kuzey=kara

Güney=kızıl

Doğu=gök, mavi

Batı=ak

Bazen, kara ve ak, kuzey ve güneyi en iyi belirleyen iki temel unsur olarak bilinir. Türk olan her yerde, her coğrafyada, bu ikili özellik, kendisine yer adlarında açıkça göstermiştir.

2. **Dar** çevre=coğrafya a.

Yer yüzü;

Türk'ün üzerinde yaşadığı yer yüzü, bir başka ifade ile coğrafya, çok fazla zıtlıklar içermeyen yörelerdir. Türk'ün hayatını geçirdiği yerlerin genelde, ortak özellikleri vardır. Bunlann hepsinde yalçın dağlar veya dağ sıralan, vadiler, nehir ovalan, geniş düzlükler, ırmaklar, göller ve denizler bulunmaktadır.. Düzlük ile dağlann yanyana olması, en hâkim özellik sayılabilir. Böylesine coğrafyada yaşayanlar, hemen her yere aynı türden isimler vermişlerdir.. Bunlann bir kısmını, adlanma kısmında da belirtmiş idik.

a. Dağlar: Tav, dağ, Türkçenin ortak kelimelerinden birisidir. Dağ, kimi zaman yumuşak hatlanyla, kimi zaman ise sert yamaçlan ile Yaman-tav da olduğu gibi, dikkati çeker.

Dağlar, tek başlanna olabilecekleri gibi, sıradağlar halinde de olabilirler.

Dağlann küçüklerine, veya yüksekliklerin üzerindeki daha yüksek kısımlanna tepe=töbö=depe=debe denilmektedir. Dağ ne kadar yüce de olsa, zerini aşan yol bulunur. Yollar geçtiklerden, aşu=bellerden geçer. Dağlar, üzerlerindeki kar örtüsü yanında, ihtiva ettikleri yüksek düzlükleri ile, Türk insanının sıcak günleri, daha rahat geçirmelerini sağlamaktadır. Ala, Ulu veya Bozdağlar Türk hayatında etkili olmakla birlikte, Türkler dağ insanı değillerdir. Bununla birlikte içlerinde dağlan çok sevenler de vardır (Kırgızlar gibi).

D ü z 1 ü k = ovalar. Düzlükler, birkaç türlü adlanabilir. Doğrudan **düz** olarak anılanlar da vardır: Beşik-düzü, Beylik-düzü, vs. Y a z ı, O v a ve hatta

öz de bu arada, aynı manada olarak sayılabilir. Hatta bu kümeye, yüksek dağ düzlüklerini, yani yay (=yaz) mevsiminin geçirildiği yerleri yaylaları da katabiliriz.

Vadiler, ırmakların oyduğu büyük çukurluklardır. Buraları, daha ziyade kışın soğuk günlerinde tercih edilen yerler, kışlaklardır.

Türklerin küçük ve dar coğrafya çevresinden, en çok dağların ovaya indiği, bir bakıma düzlükte kaybolduğu sırtlan tercih ettiklerini görüyoruz. Buralara Kaşgarlı'dan beri *senir* denmektedir. Bu yerler, hem sıcak zamanlarda gidilen yaylaya hem de kış mevsiminin geçirildiği kışlağa yakındır.

b. Sular:

Türk en çok su kenannı, hatta suyun kaynadığı bulak=pınarlan sever. Türk'ün sevip tercih ettiği en sade şekilde akar-sudur: Ak-su, Gök-su veya Kara-su, böylesine bir pınar=bulak=gözeden doğup arazinin meyline göre bir yere akan sulardır. Türk insanı, meselâ Sultanlar veya Beyler bir süre veya devamlı kalmak üzere hep su başlarını, kenarlarını veya su gören yerleri tercih etmişlerdir. Osmanlı Sultanları, İstanbul şehrinin en güzel su görünüşü olan yerinde oturmuşlardır. Benzeri özellikler, tarihin her devrinde ve her coğrafyasında görülebilir.

Akan sular: Pınarlann, bulakların veya gözelerin suları, çay ve dere olarak çağlayıp akar. Akan sulann büyüklerine ı r m a k da denilmektedir. Bunlann kendi arasındaki düzenlenmesi, küçük sulardan büyük miktarda akan suların isimleri, yöreden yöreye değişebilir. Çünkü, kimi yerlerde yağmurlar sebebiyle sular gür olup, adlandırma, başka yörelere göre değişir. Farsça'dan geçen "derya" en büyük suya itlak edilmekte olup, Amu veya Sır-derya isimlerinde yaşamaktadır.

Duran-sular: Durgun sulann en küçüğüne, k ö l = göl denmektedir. İç Asya'da yaşayan Türkler, büyük su birikintileri, yani göllere, d e n i z demektedirler. Bir gölün deniz-tengiz diye anılmasının ölçütü, yöre insanına göre değişir. Kazaklarda, bugün göl denilebilecek büyük su birikintilerine tengiz denmiştir. Hatta bugün yaygın ifade ile *göl* denilebilecek bir su birikinti haritalara Tengiz-göl diye geçmiştir.

Türklerin, İç Asya'dan çıktıktan sonra, Akdeniz kıyılanna gelinceye kadar büyüklük konusunda fikirleri farklı olmuştur. Çünkü daha, gerçek Akdeniz'i görmeden önce, bugünkü Antakya'daki, günümüzün Amik-Gölünü, "Ağca Deniz" olarak adlandırmışlardır (VD, XVI, s.10; 1704 tarihli bir vakfiyede).

Bu türden adlındırma Gökçe-deniz, Van Denizi gibi ifadelerle de bellidir. Sonradan Akdeniz bilinip, denizin, gerçekte çok büyük boyutlu sulara denmesi gerektiği ortaya çıktıktan sonra, eskiden d e n i z dediklerine de "göl" demeye başlamışlardır. Böylece, meselâ Kazakistan sahasında bazı adlar için bir çelişki de çıkmıştır: Tengiz Gölü bunun halen de yaşayan çok güzel bir örneğidir.

3. **İklim:**

Türklerin yaşadıkları yerlerin, acaba belirli iklim özellikleri var mıdır? Yukanda söz konusu ettiğimiz gibi, bazı coğrafyalar Türk'ü içinde eriten birer kazan olması (Mısır, Hindistan gibi), en çok iklime bağlı olarak yorumlanabilir.

İklimi belirlemek için üç esastaki bilgileri toplayalım: a.

Sıcaklık b. Yağış c. Rüzgârlar

a. Sıcaklık:

IX

Türklerin yaşadıkları veya tercih ettikleri coğrafyanın iklim özelliklerinden en çok sıcaklık dikkati çeker. Türk'ün hem tarihî devirlerde hem de günümüzde yaşadığı yerlerden bazı örnekler, bu konuda bize açık bir fikir verebilir.

I II III IV

Ankara, Konya, İstanbul, Sivas, Semerkant, Talaş, Bişkek, Türkistan, Ak-Tübe

XI XII

Aylar Ortalaması VI

Yıllık Ortalama

VII VIII

18,4 12,9 7,7 2,5 17,9

Şehirler

12,4 6,3 2,0 15,6

-0,1 1,3 5,4 11,2 16,1 20,0 23,1 23,3 0,1 1,5 4,6

11,8 8,0

11,

11,0 15,8 19,7 23,1 23,0 5,4 5,5 6,9 11,4

ANKARA

7

20,7 23,2 23,4 19,6

KONYA

11,

İSTANBUL

4

(Göztepe)

15,5 10,5 4,8 -1,0

14,

BURSA

23,8 16,5 8,7 3,7

0

-3,6 -2,5 1,9 8,4 13,3 16,6 19,5 19,7 (Üç ay yaz,

EDİRNE

dokuz ay kış, gece soğuk, gündüz bulut) 1,4 4,4 9,2

17,3 10,1 2,2 -2,9

SİVAS

14,4

16,2 23,1 28,2 30,7 30,1 -4,1 -3,2 3,8 11,4 16,9 21,3

19,8 11,1 2,7 -2,9

ERZURUM

13,5

24,1 22,6 -5,6 -2,3 5,2 13,9 20,6 25,7 28,3 26,4 -15,6

13,3 4,4 -4,8 -

AŞKABAD

8,6

-14,9 -8,2 4,7 14,6 19,8 22,3 20,3

BtŞKEK

TÜRKİSTAN (Yesi) 11,9

AK-TÜBE 3,6

Türkiye Selçuklu Sultanları, Nisan ayına kadar Antalya kıyılarında kış mevsimini geçirdiklerinden, orasının Nisan ayındaki sıcaklığı (16,4) demek ki yaşamak için elverişli sayılmamıştır. Antalya'nın Mart ayı ortalaması 12,8 olduğundan, gidilen Konya yöresinin Nisan sıcaklığına, 11,0 yakın bulunmaktadır.

Bu bilgi bize, Türklerin hoşlandıkları sıcaklığın ortalama 11-12 dereceler olduğunu gösterir. Nitekim aynı Selçuklu Sultanları, baharı Konya yöresinde geçirdikten sonra, yaz mevsimini Kayseri ve Sivas dolaylarında geçiliyorlardı. Buralarının, meselâ Sivas'ın yaz aylarındaki sıcaklığı oldukça mutedildir. Anadolu şartlarında hâkim olan ortalama sıcaklık, yıllık 11-15 dereceler arasındadır.

Sıcaklığın mevsimler arası dağılışı değişiktir. Türklerin yaşadığı yerlerde, yaz mevsimi geç gelmekle birlikte, temmuz ve ağustos aylarında çok sıcak olmaktadır. Yıllık ortalama sıcaklığı Sivas kadar olan Türkistan=Yesi şehrinde yaz mevsimi çok sıcak olduğundan, halk daha serin yerlere, yaylağa gidiyordu. Yaz mevsimindeki sıcaklar, Türk'ün hayatını mevsim lere göre düzenleyen en önemli etkenlerden birisidir.

b. Yağışlar:

V Türklerin yaşadığı yerlerde bulutlar y a ğ m u r getirirler. Yağışlar daha ziyade yaz (yani ilk bahar) mevsiminde yağmaktadır. Bu arada "Nisan" ayının yağmurlan, hem Türkistan'da hem de Türkiye'de halk arasında yankı bulmuş, az da olsa kutsal özelliğe sahip olmuştur. Kara bulutlar, olumsuz kabul edilir ve fırtına (ve sonunda sel) getirirken, ak bulutların getirdikleri güzel yağmurlardır. Bu arada akşam görünen kızıl bulutlar da, ertesi günkü güzel havayı müjdeler. Gök (=kök) bulutlar da Manas destanında yankılanmıştır.

Yağışların miktarına gelince Ankara: 367 mm (102 gün); Konya: 324 mm (=81 gün), İstanbul (Göztepe): 673 mm (121 gün); Sivas: 411 mm (109 gün). Görülüyor ki Türklerin oturduğu yerlerde genellikle yağışlar, biden değil, azar azardır (ortalama günde 3 mm)

Bişkek 395 mm, Çimkent: 486 mm, Türkistan (Yesi)= 199 mm; Ak-tübe= 250 mm. Aktübe hariç, orada da ençok yağış kış ve özelilkle bahar aylarındadır. İç kısımlarda ise yazın da yağmur yağar.

Kar yağışı olan yerler, yaşamak için her zaman daha çok tercih edilmiştir. Çünkü kar, birçok zararlıyı yok ettikten başka, yaz mevsiminde oldukça sevilen bir serinleticidir. Yıllık ortalama kar örtüsü, Türkiyede 20 gün etrafında iken (Ankara: 21,5, Konya: 21, İstanbul: 8,3; Kayseri: 38; Sivas: 62; Erzurum: 114

gün) öteki Türk diyarında bu örtü, 50-60 gün ortalamadır .Karın toprak üzeride daha uzun kaldığı yerler de vardır.

Kar, bol yağdığı yerlerdeki uygun yerlerde biriktirilerek yaz mevsiminde kullanılıyordu. Bu türden kar veya buz saklama yerleri, Selçuklular çağından beri bilinmekte olup, Konya şehrindeki *buzluklar* sağlam taş yapılan ile dikkati çeker. Dağların kuz, yani güneş görmeyen yerlerinde yapılmış olan /rarM'lardaki karlar ağustos ve hatta eylüle kadar insanların ihtiyacına sunulurdu, istanbul'un kar ihtiyacını vaktiyle şehir yakınındaki karlıklar sağlardı. Ağustos ve eylül ayında ise, özellikle sarayın kar ihtiyacı Uludağ gibi daha yüksek yerlerden karşılanırdı. Her şehir ve kasabanın kar ihtiyacı, yakınlarındaki karlıklardan sağlanırdı. Meselâ, İzmir şehrinin kar ihtiyacı, Manisa ve Nif dağlarındaki karlıklar temin ederdi.

c. Rüzgârlar:

Türkçede rüzgârın asıl adı Y e 1 dir; Bir tür hava cereyanı olan yel, özellikle sıcak yaz günlerinde başlıca serinlik unsurudur. Kara-yel, kuzeyden eser soğuk bir rüzgârdır. Güneyden esenin adı ise akça-yeldir. Sam yeli, çok sıcak esen bir rüzgârdır.

Yerleşilen yerlerde uygun bir hava cereyanı gereklidir. Ayrıca rüzgârların hem hayvancılıkta, hem ziraatta belirli bir önemi ve yeri vardır. Çünkü yağışlar da rüzgârlara bağlıdır.

Anadolu'da, rüzgârın geldiği yöne göre yağmur yağar veya yağmaz. Bulutların gelişine göre de hüküm verilebilir: Denizli yöresindeki yönlere göre "Bulutlar gider Şam'a, çek eşeğini dama" (güneye giden bulutlar yağmur yağdıracaktır); "Bulutlar gider Aydın'a, git işen kaydına" (kuzey-batıya giden bulutlar; yağmur yağdırmaz)

Bir kısım rüzgârlar, faydalı değil, zararı çok olan fırtına demektir. Kasırga, bora gibi. Şiddetli esen ve çeviren rüzgarlann, bazen bir buzağıyı dahi havaya kaldırdığı söylenmektedir.

4. Tabiî canlı varlığı:

Türk insanının yaşadığı yerlerin tabiî canlı varlığını iki alt başlıkta, bitkiler ve hayvanlar olarak kısa ve temel bilgiler vermek isteriz.

a. Bitkiler:

O t, en kısa söylenişli ve dolayısıyla hem en eski hem de en yaygın bir bitki ismidir; Buna çayır-çemenlerin bir genel adı da diyebiliriz. Otlar arasında hem

hayvanlara hem de insanlara yararlı olanlar binlerce yıllık deneyler ile tesbit edilmiştir. Hayvanı olan hemen her Türk, bunları bilir ve gerektiğinde kullanırdı.

Hayvanların et veya süt verimini artıran ot türleri de bellidir. Amaca bağlı olarak, hayvanlar çobanlar tarafından bu tür otların bulunduğu yerlere götürüldü. Hangi otların hayvanlarda hastalığa sebep olduğu ve bunların şifası=devalan olan otlar.

Ç i ç e k=çeçek, ayrı bir gerçektir. Genellikle baharda (yaz) çiçekler açar ve bu, Türk insanının hem işini açar hem de onların çeşitli özelliklerinden yararlanılırdı. Ak, Sarı, Mor ve Kızıl çiçekler yer adlannda da izler bırakmışlardır. Karışık renkli bir çiçeğin Bulgar adını alması da anlamlıdır.

Ağaç, sert dallı, birçok senede hasıl olan bitkiler olup, birçok çeşitleri vardır. Ağaç, tıpkı ot gibi bir genel isim olup, cinsine göre, başına özel bir ad gelirdi: Çam ağacı, Armut ağacı, Söğüt ağacı gibi. Hem dallarından, hem de meyvelerinden yararlanılanlar hep a ğ a ç adıyla bilinir.

Ağaçlar arasında bazıları, büyüklük veya yıldırım düşmesi gibi sebeplerle kutsal bir nitelik kazanmış olabilir. Türklerin saygı duydukları bazı ağaçlar vardır; onlara hürmetlerini belirtmek, ondan kendilerine bir zarar erişmesini, kendilerine ait bir şey, bez bağlayarak engellemek isterler.

b. Hayvan varlığı:

Türk ülkesinin tabiî hayvan varlığına dair en eski kayıtlar, kaya resimleridir. Mesela Hoyt-tsengir mağaralannın duvar resimleri bu açıdan dikkati çeker. Burada birçok hayvan, hatta sülüne benzeyen bir büyük hayvan da resmedilmiş olup, tarihî devirlerde buna rastlanmamaktadır.

At ve it, en erken bilinen, tanınan ve ehlileştirilen hayvanlardır. Hayvanlann ehlileştirilmesinde, Türklerin öteki milletlere öncülük ettiği söylenebilir. Özellikle "at" en erken bilinen ve kendisinden çok yönlü olarak yararlanılan bir hayvandır. Ehlileştirilen hayvanlann yanında, bir kısmı avlanarak yenilen, bir kısmı ise doğal olarak bulunan pekçok hayvan vardır.

Hayvan varlığını, kaçanlar ve uçanlar olarak ikiye ayırmak gerekir: Sonradan ehlileştirerek etinden veya sütünden yiyecek olarak yararlanılanlardan, ilerde iktisadî faaliyet olarak aynca söz edilecektir. Burada daha çok, tabiî olarak hayatlannı sürdürenlerden söz edilecektir.

"Kaçanlar", dört ayaklılar veya sürüngenler olarak da bilinir. Bunlar arasında avı yapılarak etinden istifade edilenler en başta zikredilebilir: Ceylan, Sığın, Geyik gibi. Geyik=Sığın eski zamanın bir kutsal hayvanı gibidir.

Kotuz (=topos) veya yaban sığın gücü, sütü ve eti ile önemlidir.

Burada vahşi hayvanlardan söz etmemiz gerekmektedir: ayı, arslan, sırtlan, tilki ve daha birçok hayvan vardır. Kürkü için avlanılan pek çok hayvan, eski Türk hayatında yer almıştır. Yılan veya evren de bilinir. Bu arada bağa=kaplumbağa çok uzun ömürlü olduğundan Türkler için bir sonsuzluk timsali sayılmıştır.

"Uçanlar", yani kuşlar çok daha aynntılı olarak bilinmektedir (L.S. Akalın, *Türk Folklorunda Kuşlar,* Ankara 1993); Ş.A. Bozkaplan, "Kuşlar", *TDA* Yıllığı, *Belleten,* 1982-87, 1992; s.43-79). Kuş, çoğu zaman uçanlann bir ikinci adıdır. Bu arada ayrıca tanımla da kuş adı verilir: Ağaç-kakan, Çoban-aldatan, Kuyruk-sallayan, An-kıran gibi.

Avcılıkta yararlanılan kuşlar, kartal, tuğrul, doğan, şahin, atmaca insan ismi olarak da kullanılır.

Türklerin yaşadığı yerlerde, Türk insanı, ehlî olsun, vahşi olsun hayvanlarla içice yaşamıştır. Tabiatın içinde yaşıyan Türkler için bütün bu hayvanlar, olağan hayatın tabiî birer parçasıdırlar. Bu sebeple, kırda bayırda, hayvanlardan korkmak diye bir şey söz konusu olamaz; sadece zararlanna karşı ihtiyatlı bulunur. Türk insanının adları arasında, hayvan isimleri oldukça önemli bir yer tutar.

c. Ehlileştirme:

Türk insanının, tabiat ortamındaki bitki ve hayvanları kendi iradesine tabi kılması, ehlileştirme olarak bilinir. Hem bitkiler, hem de hayvanların ehlileştirilmesi ile insanlar, hem gıda hem de güç olarak yararlanmışlardır. Tabiî bitkilerin ehlileştirilmesi ile Türkler gıdalanna unu eklemişlerdir. İnsanların yiyebileceği bitkilerin ehlileştirilmesinde en eskisi "dan" olmalıdır. Sonraki zamanlarda buna, atlar için gerekli olan "arpa"da eklenmiştir. İlerde de göstereceğimiz gibi, "dan"nın kök olduğu birçok kelime, Türk ziraat hayatında yaygındır:

Hayvanlar arasındaki ehlileştirme "at" ile başlamıştır. "At", Türk'ün en erken zamandan beri bilip yararlandığı bir hayvandır. Bunu diğerleri, koy, deve, keçi vs. takip etmiştir.

B. YAŞAMA YERİ TERCİHLERİ

1. Türk yerleşmesinin temelleri:

Türk insanı, yaşayacağı yeri, geniş bir coğrafya içinde seçip tercih edebilir. Bu tercihin dayandığı esaslar, Türk insanının özelliklerini göstermektedir. Burada öncelikle, Türk'ün geçiminin sağlanması söz konusudur. Bu ise doğrudan

II

iktisadî hayat demektir. Şu halde yaşama yeri tercihinde en önemli etkenlerden birisi, ekonomik zorunluluklardır.

Türk'ün yerleşme yeri tercihlerini, bulabildiğimiz örneklerle söz konusu edeceğiz. Günümüz insanının kimisi karavanı, kimisi bahçeli evi, kimisi apartman dairesini veya kimisi ana caddeyi, kimisi daha sessiz bir iç sokağı tercih etmişse, Türkler de yerleşirken büyük dünya coğrafyası üzerinde böylesine tercihlerde bulunmuş olmalıdırlar.

Yaşanan yer orada yaşayan kişilerle özdeşleşmektedir. Bir başka ifade ile, insanlar yaşadıkları yeri, kendilerine benzetmekte, orasını kendilerine ait saymaktadırlar. Zaten bu türden bilgiler sayesinde, Türk yerleşmesinin esaslarını bilebiliyoruz. Günümüzde insanlar yaşacakları yerleri, maddî, fizikî ve manevî pekçok etkinin içice girmesi ile tercih etmektedirler. Bu görünüş, geçmiş yüz ve bin yıllar için de geçerlidir. İnsanın, yaşadığı yeri tercih etmesinde, çok yönlü unsurlar etkilese de, bazı temeller sezilmektedir:

a. Geçim imkânlarının elverişli olması,

b. İkliminin güzel olması

c. Ailesinin veya atalarının orada yaşamış olması,

d. Öteki hususiyetler

Bütün bu özellikler içice girince, dilediğimiz yerde yaşamak imkânı, daha az olmaktadır. Bununla birlikte Türk insanı, bazı tercihlerini göz önünde bulundurarak bir yerlerde yaşamaya başlamışlardır. Yer yüzündeki geniş ve dar coğrafyası, yukarıda da belirlemeye çalışmış idik. Bu coğrafyanın içindeki yaşama yeri tercihleri, Türk'ün kendisine mahsus özelliklerini de göstermektedir.

Türk, yaşayacağı yeri tercih ettikten sonra, kendisini herşeyi ile oraya vermektedir. Bunda temel özellik, kendisine ait bir ortamın yaratılması ve bu ortamda yaşamak istemesidir. Böylesine bir ortam fizikî ortak özelliklere sahip olabileceği gibi, isimleriyle de aynı olabilir. Böylesine yer adları, yeni toponimi, Türk'ün yaşadığı yer ile çok yakından ilgilidir. Bu sebepledir ki Türk insanı, arada çok uzak mesafeler olmasına rağmen, yaşadığı her yere hemen aynı isimleri vermektedir. Bu durum yalnız mekân ölçüsünde değil, aynı şekilde zaman boyutunda da kendisini göstermektedir. Aradan yüzlerce yıl geçtiği halde, aynı coğrafî isimler, çok farklı coğrafyalarda karşımıza çıkabilmektedir. Böylece Türk'ün yaşadığı yerlerde, hem zaman ve hem de mekân çok ayrı ve farklı gibi görünse de ortak özellikler devam edip gitmektedir.

Türklerin yaşama yeri tercihinde ilk ve temel husus, yörenin ve o yerin, yaşama, yani ekonomik hayatının sürmesi için elverişli olmasıdır. Geniş çevresiyle, sürdürdüğü ekonomik hayata uygun bir yörede, uygun bir yer ararken, iklim özelliklerine bakar. Öncelikle havasının sağlam olması gerekir.

Türkler yerleşmek, daha doğrusu evini kurmak istedikleri bir yerin, havasının güzel, uygun ve sağlam olup olmadığını, izleri günümüze kadar yer yer devam eden denemelerle anlıyorlardı. Yerleşilebilecek yörelerdeki ağaçlara, ciğer veya et asılır ve bırakılırdı. 20-25 gün, hatta bir ay kadar sonra, buralara tekrar gidildiğinde, bozulmayıp sağlam kalan et ve ciğerin olduğu yere evlerini kurarlardı. Çünkü orada yiyecekler, kısa bir sürede bozulmamaktadır. Bu ise; orada uygun bir hava akımının varlığını göstermektedir. Ülkemizde birçok köy, kasaba ve hatta şehrin kuruluşuyla ilgili böyle hikâyeler anlatılmaktadır.

İklimin içinde söz konusu ettiğimiz bu hava cereyanı gibi, bir başka tercih, sıcaklık ile ilgili bulunuyordu. Türk'ün yerleşebileceği yerlerin ikliminin mutedil, sıcaklığın da uygun olması gerekmektedir. Gerçi her zaman 10-15 derecede olan bir yer bulmak imkânsızdır; fakat sıcaklık bu dereceden aşağı düşmüşse, kışlağa, eğer fazla olmuşsa, yazlak veya yaylaklara çıkılıyordu. Böyle olunca, yerleşmek için en çok, yamaçların ovaya yakın kısımlarının tercih edildiği anlaşılabilir. Böylece, hem havalar ısınınca yazlak ve yaylaklara gidilebilir, hem de güzleğe ve özellikle kışlağa yakın olunabilir.

Yukarıda, Türk'ün yaşama yeri tercihinde "yerleşmek" kavramını kullanmıştık. Fakat bununla birlikte "evini kurmak, yapmak" da dediğimiz dikkatten kaçmamıştır sanıyoruz. Türk hayatında en önemli hususlardan birisi, "yerleşmek" ile değil, "ev kurmak" deyimi ile ifade edilebilir. Bu ise, Türk hayatının apayrı bir gerçeğidir. Türk hayatı, bilinenlerden biraz farklı bir görünüşte olduğundan, esas alınacak kavramlarda dikkatli olmak gerekiyor. Bu hususta ayrıntıları aşağıda açıkça göreceğiz.

İnsanlık âleminde, genellikle yerleşikler ve göçebeler var kabul edilir. Göçebeler, bir yerde karar etmeyip, hem zaman hem de mekândan durmaksızın hareket halinde olanlardır. Böylece şu üç esas tespit edilebilir.

a. Senenin hemen her zamanını ayn yerlerde geçirenler,

b. Mevsimlerin özelliklerine göre farklı yerlerde geçirilen hayat,

c. Bir yerde, yaz-kışta devam eden yerleşik hayat.

İnsanlık tarihinde, günümüzdeki modern hayatın esası, üçüncü kümedeki hayattır. Buna bağlı olarak, XVIII.Yüzyıl sonlarından itibaren oluşan "civilization"=medeniyet dünyasında esas, yerleşik hayat kabul edilmiştir. Bunun dışındaki yaşayış, ancak "barbar"lann hayatı olabilir. Bu esas, bilim dünyasını (Sosyoloji, coğrafya ve diğerlerini) etkilediğinden Türk hayatının tanımında, gerçek durumun belirlenmesinde yaşanan sıkıntıdan dolayı bazı olumsuzluklar görülüyor idi. İşte bu sebeple, Türk hayatını kesin olarak bilmemiz gerekmektedir.

1. Türkler, hiçbir zaman senenin her zamanında durmaksızın göçen bir toplum değildir.

2. Türkler, bir mekânda, yerde senenin her zamanında bulunmayabilir. Bu doğrudur. Fakat Türk belirli dört, üç veya iki mekânda hareket eder ve göçer. Bu ise tam bir **göçebelik** sayılamaz. Türk'ün hayatı **yarı-göçebe (=semi-nomadism)** kabul edilebilir.

Türk'ün yaşadığı yerdeki hayatının temel özellikleri şunlardır:

Türk, zevk sahibi, ehl-i keyf bir insandır. Öteki özellikleri uygun ise, o iklim bakımından tam istediği yerlerde yaşamayı tercih eder. Türklerin yaşadığı geniş coğrafyada senede dört önemli mevsim ve farklı sıcaklıklar bulunmaktadır. Böyle olunca, Türk sevdiği sıcaklığı, mevsimlere göre farklı yerlerde bulunduğundan evini de buna göre oralarda kurabilir. Bu ise, Türk hayatının **göçebe** değil, olsa olsa **mevsimlik** olduğunu gösterir.

2. Dört Mevsimlik Hayat:

Yukanda iklim kısmında da dikkat edildiği üzere, Türkler ortalama 12 derece sıcaklığı olan yerleri tercih ettiğinden, yukarıya veya aşağıya (dağlara veya aşağıdaki düzlüklere) gidilerek bu iklime ulaşılıyordu. Kimi zaman ise böylesine hareketlilik, kuzeye veya uygun hava hareketlerinin bulunduğu yerlere doğru olur. Sıcaklığın farklı olduğu belli başlı dört mevsim bulunduğundan, her mevsimde yaşanacak olan yer de, o mevsimin adıyla anılmıştır:

Kış+lak; Yaz+lak; Yay+lak; Güz+lek.

Bazen bu isimler, "k" olmaksızın Kışla, Yazla, Yayla ve Güzle olarak da bilinir. Hatta Anadolu sahasındaki yer adlarında, "kışla"nın askerlerin kaldığı yer anlamı dolayısıyla, "Kışla k" kalmış, fakat ötekilerde Yazla, Yayla ve Güzle biçimleri kalmıştır (Yazır yaylası, Yazır kışlası, Yazır güzlesi gibi). Başkurtların mevsimlik hayatı, XIX. Yüzyıl sonlarına kadar "Yaylav+Küzlev+Kışav ve Yazlav" arasında devam etmiştir. Kazak ve Kırgızların hayatında da dört mevsim etkili bir yer tutar.

Mevsimlere göre kalınacak yerlerdeki hayat, orasının iklimine göre uzun veya kısa süreli olabilir. Kırgız ülkesindeki bir kayıt, dört mevsime göre ayırımı şöyle gösteriyor: Anadolu da, üç farklı yörenin mevsimlik hayatının, aylara göre dağılımını şöyle tahmin edebiliriz:

Mevsimler	Kırgız	İzmir=Antalya	Konya=Ankara	Sivas=Erzurum
Kış	112 gün	3 ay	5 ay	7 ay
Yaz	87 gün	2 ay	1 ay	1 ay
Yay	112 gün	5 ay	4 ay	3 ay
Güz	54 gün	2 ay	2 ay	1 ay

Ancak Kırgızlardaki bir başka kayıt, yaz ve güzlük zamanının senenin ancak %25'i olduğunu belirtiyordu.

Geçmiş bin ve yüz yıllarda Türk hayatı, böylesine mevsimlik yerlerde geçtiğinden tarihî kaynaklarda, yaylak ve kışlaklarda kalınan süreler zaman zaman kaydedilmiştir. Meselâ Kirman'da Selçuklu Meliki 5 ay kışlakta, fakat 7 ay yaylakta kalırdı. Şüphesiz burada öteki mevsimlere ait değerler, ikili ayırımda söz konusu edilmiştir. Konya şehrinde de kışlakta 5 ay, buna karşılık 7 ay yaylakta kalınabilir. XVI. Yüzyıl Osmanlı Tahrirlerinde, Menteşe'deki Balat halkının "beş ay mikdan" yaylakta kaldığı zikredilmiştir. Bu türden bilgiler, Evliya Çelebi'de, Osmanlı ülkesinin farklı yaylalarında farklı aylar olarak kaydedilmiştir.

Irk Bitiğ yazıtında, kışlak ve yaylak tercihine dair çok dikkati çeken bir kayıt bulunmaktadır: Burada Uygur çağının insanı, yağlı ağaçların bulunduğu yerin yaylak, buna karşılık kuşların öttükleri yerin kışlak olması gerektiğini belirtiyor:

Yagak ığaç yaylağım

Kuşluk ığaç kışlağım

Bir Türkmen ata sözü, karga geldi kapını ört, turna geldi kapının aç der ki,. bu satırların yazan, Bişkek'de bu gerçeğin kargalarla ilgisini bizzat görmüştür.

Dört mevsime yayılan hayatın bir sonraki safhası, iki büyük zaman diliminde farklı yerlerde yaşamaktır. Zaten en çok bilineni, yaylak-kışlak arasındaki hayattır. Ancak bilinen zamanlarda, yazlak olmasa da, yaylaya göçün iki ay sürdüğü belirtiliyordu ki bu iki aylık süre, yazlak yerlerde geçirilirdi. Fakat son zamanlarda yaygın olarak mekân, yaylak ve kışlak söz konusu olmuştur.

Böylesi bir hayatta, Türklerin-her iki yerde evi olması gerekmektedir. Bu ya bu iki ayn yerde birer ev yapılarak veya evini göçürerek sağlanabilir. Fakat her iki yerde evinin olması yerine, var olan evini göçürmesi daha çok kolaydır. Nitekim ev göçUrmek veya "göçmek", günümüzde bir evden ötekine taşınılırken de, ifade edilen tabirlerdir.

II

Ev göçürülebilir olunca, yaylak ve kışlakta evin kurulduğu belirli yerler olmak icab eder. İşte Türk'ün hayatında, onun yerleşik olmasa da, tam da göçebe olamayacağını gösteren bir kavrama geliyoruz. Çünkü Türk'ün hem yaylakta, hem de kışlakta evini kurduğu yer belirlidir. Türk'ün evinin toprağa temas ettiği, yani evin kurduğu yer onun y u r d'udur. Dolayısıyla Türk insanının yeri ve yurdu bellidir. O yaylak veya kışlağa gittiğinde, evini rastgele bir yerde değil, kendi yurdunda kurar. Kendi boyunun yeri de zaten belirlidir. Mevsimin bitiminde, ev sökülüp taşındığında geride sadece, bazı izler, taşlan vs. kalabilir.

İşte Türk hayatını, en çok böylesine iki mevsimi ayrı yerlerde geçirir şekilde bilmekteyiz. Böyle olunca, bu ikili hayatı, "göçebelik" olarak kabul edilip, yerleşik/göçebe kavgası yaptırmak ne derece doğru olur bilinmez.

Türk hayatının bu mevsimlik özelliği köy, kasaba ve şehir hayatının her safhası içinde geçerlidir. Bu gerçek, hem mekân hem de zaman olarak yaygındır. Her köy halkı, yaz mevsiminde kendi yaylasına çıkardı. Hacı Bektaş Veli, XIII. Yüzyıl ortalarında Anadolu da bir köye geldiğinde, herkes yaylada olduğundan, köyde sadece bekçiyi bulmuştu. Şehirler halkı da yazı geçirmek üzere yaylaya veya bağlarına göçerlerdi. Sadece Adana ve Antalya gibi çok sıcak yerlerin şehirli halkı değil, hemen bütün şehirliler de yaz mevsimini kendi yaylalarındaki yurtlarında geçirirlerdi. Böylece yaz mevsimi süresince, hayatın bütün gerekleri bu yaylalarda cereyan ederdi. Yaylalar, âdeta o şehrin, bütün kurum ve kuruluşları ile toptan göçtüğü yerlerdir.

Antalya'nın yaylağı Korkut-eli (eski İstenos) idi; Şehirdeki medreseler, sıcak aylarda eğitimlerine burada devam ederlerdi ve bu husus vakfiyelerinde dahi kaydedilmiştir. Batı Trakya'daki Serez Şehri'nin XIX. Yüzyıl başlarındaki yayla hayatının canlı tasvirleri de bilinmektedir. Karadeniz kıyılarındaki Ordu halkının, XIX. Yüzyıl sonlarında, yazın Çam-başı yaylasına göçerek, kaymakamlık ve hatta hapishanenin oraya taşındığı, 3-4 ay kadar kaldığı hâlâ hatırlanmaktadır.

Kasaba veya şehirlerde çoğunlukla esnaf olan halk, genellikle, gündüz gelip-gidebileceği mesafedeki bağlara göçerlerdi. Konya'nın Meram'ı da böylesine yakın sayılabilecek bir yay=yaz mevsimi geçirme yeridir. Muğla halkının, yaz mevsiminde yaylaya değil, daha aşağıda, fakat çok serin olan Karabağlara göçtüğü bilinmektedir. Karabağlar, şehirlerin yakınındaki bağlara denmektedir. Bir halk deyimi bağların sefasını kadınlar ve köpeklerin sürdüğünü, cefasını ise erkekler ve eşeklerin çektiğini belirtir.

1835'li yıllarda, Malatya halkı, yaz mevsimini bahçeler arasındaki Asbuzu da geçiriyordu. Kavalah Mehmet Ali Paşa'ya karşı yığınak yapan Türk Ordusunun askerleri, yazın şehirde boş kalan evlerde oturmuşlardı. Sonra uygun bir yer bulunamayınca, halkın kış mevsimini de, yazlıklannda geçirmesi istenmiş, neticede Malatya halkı, yazın yaşadığı yerde kalmaya başlamış idi. Bir

zaman sonra, kışlık evlerini ordu boşalttığında, eski evleri harab olduğundan, oraya dönmeyerek, daha iyileştirdikleri yazlık evlerinde devamlı kalmışlardır. Böylece Malatya şehri, 1838 sonrasında, yazlık yerinde âdeta yeniden oluşmuştur.

Osmanlı Padişahları hemen her mevsimi ayrı bir yerdeki kasrlannda geçirirdi. Kışın genellikle Topkapı sarayında kaldıklan halde, baharda belirli bir zamanda Haliç'te, yaz sıcaklarında Boğaziçi'nin serin kenarlarında ve nihayet güzün de uygun bir köşk veya kasırda kalırlardı. Bu hareket, yüzlerce yıl devam etmiş olup, bu hususta kendisine göre bir usûl de oluşmuş idi. Bunun zamana bağlı özelliklerini, XVIII. Yüzyıl sonlan ile XIX. Yüzyıl başlannın tarihleri açıkça yazmaktadırlar.

Söylediklerimizi bir kere daha belirteyim: İlk önemli husus, Türkün hayatının mevsimlere bağlı olmasıdır. Zaten böylesine bir mevsimlik göç olayı, Türkleri, yanlışlıkla göçebe diye tanımlanmasına yol açmıştır. Oysa, günümüzde varlıklı bir insan yaz mevsiminde yazlığına, kışın ise evine geldiği halde, hiç de göçebe kabul edilmiyor. Dolayısıyla bu tür bir hayatın içinde olan Türk insamnm da g ö ç e b e olarak bilinmemesi icap ederdi. Fakat geçmiş bin veya yüz yıllarda, insanlann mevsimlere göre hayat yaşaması bu kadar yaygın değildi. Türklerde ise bu hayat, çok daha erken tarihlerden itibaren başlamıştır.

Türk hayatındaki mevsime bağlı hareketliliğin iki sebebi olabilir:

a. Türkler, kendileri için uygun iklimi anyorlardı; dolayısıyla havalar ısınınca veya soğuyunca daha uygun bir yeni coğrafyaya, vaktiyle denemiş olduklan bir yere gidip evlerini koruyorlardı.

b. Türkler iki ve daha çok yerde geçen hayatı, daha çok geçimlerini temin etmek için yaşıyorlardı. Onlar en çok hayvancılıkla meşgul olduklanndan, onlann yiyeceklerinin temini için otlann durumuna göre, mevsimlik hareketliliğin içinde idiler.

3. Devamlı İskânın Şartları:

Türk hayatında, etken unsur **mevsimlik** veya ikili (yaylak-kışlak) hayat olmakla birlikte, devamlı iskân (yerleşme) da söz konusudur. Çünkü askerî gereklilik sebebiyle, kalelerde devamlı kalınıyordu. Kalede görevli Türk askerleri ve aileleri için mevsimlik hayat düşünülemez. Ancak bunlar yine de, mevsimlik hayatı, bir yönüyle tatbik etmektedirler.

Kale erleri, eskidenberi beri alıştıklan göçü, kendi evlerinde uygularlardı. Çünkü her mesken=konutta bir kış evi (odası) ve yaz evi (odası) bulunurdu. Kış evi, güneş alan, sıcak bir yerde, buna karşılık yaz evi, güneş görmeyen, buna

II

karşılık rüzgâr alan yerlerdir. Sıcaklar geldiğinde kış evinden yaz evine göç de kendisine mahsus bir törenle icra edilirdi.

Deniz kıyılan ve nehir kenarları, yerleşmek için tercih edilen yerler değildir. Aynı şekilde, askerî zaruret yoksa yalçın tepelerin ve dağların üzerleri de, tercih edilmez. Buraları, otlak bakımından uygun ise sadece yay mevsiminde yaylak olarak kullanılabilir.

Bunların bir kısmı, söyleyenin kişisel tercihini yansıtmakla birlikte, yine de Türk hayatındaki yaşama yeri tercihleri için bazı önemli tespitleri belirlemektedir. Türk halkında kalmış olan hâtıralardan bazıları şunlardır:

Otu yavşan, avı tavşan (yerleşilmez)

Otu kekik, avı keklik (yerleşilir)

Bir başka deyiş şöyledir:
Kaz öter, saz biterse kaç oradan,
Keklik öter, kekik biterse kal orada

îleride de ifade edeceğimiz gibi, Türk hayatında tek bir yerde iskân uzun yüzyıllar söz konusu olmadığından, meseleyi daha olumlu şartlarda ele almak gerekir. A. Rıza Yalgın ve İ.H.Tökin'den alman aşağıdaki satırlar, yaşama yeri tercihini değil, fakat hayat tarzını belirlemekte önemlidir:

Dikme bağ bağlanırsın
Ekme ekin eğlenirsin
Çek deveyi güt koyunu
Bir gün sen de beğenirsin

Bağ dikme bağlanırsın
Ekin ekme eğlenirsin
Sür keçiyi çek deveyi
Gittikçe beylenirsin

"Beğ" olmak için, göçülmesinin gerekliliği, Osman Gazi'nin evlâtlarına vasiyeti ile bilinir. Çünkü Osman Gazi, Yazıcıoğlu'nun nakline göre "olmaya ki oturak olasınız; zira beğlik göçenlerindir" demiş imiş.

Türk hayatını, göçebe-yerleşik esaslı olarak ele almak, bu açıdan uygun değildir. Çünkü, bir ülkeyi, coğrafyayı ele tutmak için kale=korunganlarda yaz-kış oturanların gerekliliği açıktır. Böyle olunca bir kısım Türklerin devamlı bir yerde oturduğu bir kesin gerçektir. Fakat Türk hayatında çoğunluk mevsimlik hayat sürdüğünden, öteki yerleşikler beğenilmemiş küçümsenmiş (yatuk) veya hiç yok kabul edilmiştir. Tam doğru olmamakla birlikte, genel yan-göçebe / yerleşik nisbetinin zaman içindeki gelişmesi şöyle tahmin edilebilir: XVI. Yüzyıldan sonra ise, şehirlerin karşısındaki rakamlar, yangöçebeler ile köyler nüfusu kabul edilmiştir.

IV-VI.yy.lar	%90-%10
VH-Vm.yy.lar	%85-%15
IX-X.yy.lar	%80-%20
XI-XII.yy.lar	%75 - %25
XIII.yy	%70 - %30
XIV.yy	%85 - %15
XV.yy	%80 - %20
XVI.yy	%70-%30
XVII - XVIII.yy.lar	%60 - %40
XIX.yy başı:	%60 - %40
sonu:	%70 - %30
XX.yüzyıl:	%70 - %30
1999:	%40 - %60

Bu arada, doğrudan yerleşik (köy ve şehir) nüfus ile, göçerlerin nispeti çok daha değişiktir. VI. Yüzyıldaki %10-90 dengesi, VIII-IX.Yüzyıllarda %30-70'e yükselmiş olmalıdır; Bu nisbet, XI-XII.Yüzyıllarda biraz gerilemiş ise de, XIII.Yüzyılda Anadolu'daki, sonraki yüzyılda Türkistan'da artmıştır: %40-60 ve belki %50-50. Bu arada Anadolu sahasında XIV.Yüzyıl, şehir yerleşmesi açısından olumsuz, fakat genelde (köy-kale) yerleşik hayatın eski düzeni devam etmiş olabilir. XVI.Yüzyıl sonrasında ise yerleşiklik çok daha önemli boyutlarda artacaktır. Ancak bütün bunlarda, mevsimlik hayat gerçeğini göz ardı etmemek gerekir. Zamanımıza yaklaştıkça, köy-şehir zıtlığı ve nisbeti söz konusu edilebilir.

Alâeddin Keykubad devri ile Kanuni sonrasında da şehir ağırlıklı hayat dikkati çekiyor. Oysa XIV. Yüzyılda, geçen yüzyıla göre, göçerlik (ve köylülük) artmıştır. Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş yıllarında, Atatürk, "köylü milletin efendisidir" demişti. Ancak yüzyılın sonunda da bu durum artık değişmiş, denge şehirli nüfusa kaymıştır. Bu oluşum, hemen bütün Türk cumhuriyetlerinde de aynı şekilde görülmektedir.

C. YERLEŞME (İSKÂN) VE ŞEKİLLERİ

1. Yerleşmede ilk çekirdek:

Burada, devamlı, yani bir yerde iskânın aldığı şekiller üzerinde durulacaktır. Hemen açıkça ifade edelim ki, Türk hayatının, ikili, yaylak-kışlak safhasında da aşağıda söz konusu edeceğimiz şekiller bulunmakta idi. Bunlann varlığı, belirli bir dönem kabul edilemez; her zaman için söz konusudur:

Türk insanı genellikle sene içinde iki ayrı yerde kalıyordu. Dolayısıyla bunlardan birisinde bütün yıl boyunca devamlı kalmaları fazla bir mesele

II

değildir. Nitekim toprağa yerleştirme, devamlı iskâna geçirme hareketleri, sadece aşiret sayılan bazı boylar için söz konusu edilmiştir. Bunlarda, âdeta devamlı bir göçebelik varmış gibi görünür. Oysa aslında bunlar da mevsimlik hayat geçiren konar-göçerler kabul edilmelidir. Sadece bunlarda, boy teşkilâtı hâlâ güçlü bir şekilde bulunmakta idi.

İskân çekirdekleri arasında, önceleri genellikle darı ve arpanın etkin olduğu ziraat işletmeleri öncelikle söz konusu edilmelidir. Ziraat yapılan toprak sebebiyle, her zaman gelindiğinden, uzun süreli ve hatta devamlı yerleşme gelişmiş olabilir. Bir başka çekirdek, hayvan beslenen ağıllardır. Ağıl, kelime olarak aileler birliği demek olan "avul"u hatırlatırsa da, hayvan beslenen işletmelerdir. "Ağıl" son ekli yer adlarına XII-XIII. Yüzyıldan beri Anadolu sahasında rastlanmaktadır. Buralarda, aynı boydan insanlar yerleşmişlerdir.

Aynı boyun içerisinde, sıcak yerde yaşamayı daha çok sevenler k ı ş 1 a k ta, buna karşılık serinliği tercih edenler y a y 1 a k'ta devamlı olarak kalmak istemişlerdir. Böylece bir, boyun, yani köyün halkı, iki ayrı yerde ve iki ayrı iskân birimi halinde kalmış olabilirler. Yakın yıllara kadar aynı köyün birisi Yukarı, öteki Aşağı veya biri Büyük öteki Küçük olmak üzere iki ayrı mahallesi olabilirdi. Bunlar arasında kimi zaman 15-20 km. mesafe olmakla birlikte, aynı köyün insanları olduğundan, bir idarî köy biriminin ayrı mahallesi itibar edilirdi. Böylece Yukan-aşağı, Küçük-Büyük vs. adlarıyla olan iskân, yakın yıllarda ayrı isimlerde devam ettirilmiştir.

Böylece devamlı iskân için bir başlangıç tespit etmiş oluyoruz. Geçmişte, bu yerleşmelerde şu esasların temel alındığını tespit edebiliyoruz: Pazarlar, konak yerleri=menziller ve Bey=Han ordulan, pazar kurulan yerler, uzun bir zaman sonrasında, devamlı iskân çekirdeği oluşmuş, oralarda her zaman kalan insanlar bulunmuştur. Aynı şekilde büyük yol üzerindeki konak yerlerinde ve menzillerde de devamlı kalan insanlar olduğundan, buralan da devamlı iskân edilmişlerdir.

Han veya beyin kalabalıkça maiyeti ile kaldığı yerler, kimi zaman birer iskân çekirdeği oluşturmuştur. Çünkü Beğ, atalarının veya babasının mezarının orada olması dolayısıyla, daha sık gelmeye başlamış, zaman içinde bir mescid-cami yaptırmış, bu da bir başka devamlı iskân unsuru oluşturmuştur. Böylelikle, olağan yaylak-kışlak iskânı yanında daha başka etkenlerden dolayı da devamlı iskân artmıştır. İskân çekirdeklerinin kalabalıklaşarak köy veya kasaba hâlini alması, sonraki tarihlerde gerçekleşecektir.

Yeni bir iskânın, bir başka ifade ile yepyeni bir yerleşmenin oluşumundaki esaslar için, XV-XVI. Yüzyıllardan bir kayıt dikkatimizi çekiyor. II. Beyazıd dönemi şairlerinden Bursalı Firdevsi'nin Süleymanname'sindeki aşağıdaki beyitleri, Lâtifi'den naklen tarihçi Âli zikrediyor (Ankara 1994, s.160-161).

"Dilersen vaz' idesin bir imaret
Eğer kuy u eğer şehr ü vilayet
Gerek seyr eyleyesün yir yüzünde
Yürüyesin yücesinde düzünde
Bulasın bir yeri kim ola ali
Şimalinden yana ola cibali
Açuk ola veli garbi hevası
Öni sahra vü dağ ola verası
İğdende sovuk olmaya şitası
Pek ıssı olmaya yazın hevası
Bu resme yerde yapsan menzil ü dar
Kapusu şarka ola dedi mimar".

Görülüyor ki, kışı soğuk, yazı çok sıcak olmayan, kuzeyinde dağı olan batısı açık önü sahra ve verası dağ olan yüce bir yerde ev ve öteki yapılar yapılmalı, bunların kapılan da doğuya açılmalıdır.

Böylece, iskânın kendi içindeki özelliklerine gelebiliriz. Bilindiği gibi, yerleşik hayat, tek evden başlayarak, çok kalabalık şehirlere ulaşan bir çizgi takip eder: Tek ev ve eklentisinden, mahalle, köyceğiz ve köylere, kasaba ve küçük şehirlere uzanmaktadır. Bunun zaman içindeki görüşleri elbette farklı olabilir. Fakat bunları da şöyle belirleyebiliriz:

2. Avul, Köy, Kışlak, Kend:

Yerleşmede, aynı soydan gelenlerin bir arada kaldığı küçük birim öncelikle söz konusu edilmelidir. Günümüzde iskânın ilk adımı, köy, öteki Türk ellerinde farklı şekillerde ifade edilmektedir. Ailelerin bir araya geldiği **avlu,** yani aile birliği, öteki Türk boylannda (Kazak, Kırgız) köy demek olan **Avul(=ayıl)** ile aynıdır. Avul, akraba birliği, aile sonrasındaki en küçük birim kabul edilebilir. Bunda belirli bir toprak üzerindeki iskân değil, yaylak-kışlak arasında gidip gelebilen belirli bir insan kümesi, aileler birliği kasdedilmiştir. Nitekim genellikle bunlann yerleştirildiği yerler olan kışlaklar ilerde köy anlamında olacaktır.

Mahalle, büyüyüp kalabalıklaşarak kasaba veya şehir olan iskân yerlerinde eski küçük birimi karşılayan bir kavramdır. Mahalle, bir arada ahenkle yaşayan ailelerin birliğidir. Dolayısıyla burada ortak kullanılan yapılar da olabilir: çeşme, fırın, çamaşırlık, hamam gibi. Gerçi bu türden yapılar, *mektep* gibi eğitim tesisleri de eklenerek "köy"ler için de söz konusudur.

II

Köy, Türkçemizde, değişik ve kendisine göre iskânın esası olan bir anlam kazanmıştır. Ülkemizde köyde, bir değil, birçok "avlu" bulunabilir. Köy, Göktürk çağı Türkçesindeki Quy dan gelişen bir kavramdır. Gerçi Göktürk çağının k u y nunun, Çince Kuei (harem, kadınların kaldığı yer)'den geldiği ifade edilir. Kelimenin yaygın olarak Farsça kuy"dan çıktığı sanılır. Oysa, gerçekte köyün tam karşılığı, Farsça'da "kuy" değil "dih"dir. Nitekim, Oğuzların Yengi-kend'ine, Farsça "dih-i nev", Arapça'da ise "karye't-ül hadise" deniliyordu. Bununla birlikte, Özbek Türçesi'ndeki köy karşılığı olan kışla k=Kıstak, yerleşmenin mevsimlik özelliğini açıkça gösteriyor. Türkmenlerdeki Oba kavramı, aynı büyük aileden gelenleri kasdetse gerekir.

Burada K e n d sözü üzerinde de durmak gerekir. XI. Yüzyıl kaynaklarının açıkça gösterdiği üzere bu kavram, Arapça karye, Farsça dih i karşılamaktadır. Bir iskân yeri olarak, şehre kadar uzanan bir anlamını Kaşgarlı belirtmekte, fakat daha çok "şehir" mânâsı yüklemektedir: Semer-kand, Taş-kend, Öz-kend gibi. Kend, Batı Türklerinde, Selçuklu ve Osmanlılarda da kesinlikle en küçüğünden itibaren köy anlamında olmuştur. Nitekim Azeri Türkçesinde halen köy, "kend" ile karşılanmaktadır. Bu durumda, tarihî bakımdan k e n d'in köy ağırlıklı bir mânâsı söz konusu olduğundan pek söz konusu edilmeyecekdir.

Bu kümedeki idari yetkili, "onbaşı" diye anılmış olabilir.

3. D i v a n=nahiye:

Küçük köylerin, iskân yerlerinin, belirli bir coğrafyadaki birliğidir. Aslında kavramın Türkçedeki tarihî anlamı gibi, Kırgızca'daki günümüz anlamı da idari birliği esas almaktadır. Köy veya kend, bir-iki evli yerleşmeler de olabileceğinden, "divan"da birkaç köy yer alabilir. Divan, köyler birliği, köylerin idari=yönetim yeri demek kabul edilebilir. Üç, dört, yedi, sekiz ve hatta oniki divan olabilmektedir. Dikkati çeken bir başka özelliği, idarî olduğu kadar mali bir kavram olmasıdır. Divan, arazi veya coğrafya esaslı bir kavram ise de, kasaba, bir iskân yerinin gelişmiş şeklidir. Divanın idarî yetkilisinin "Elli-başı" olması muhtemeldir. Kasaba, yerleşmenin şehir öncesindeki son kademesidir.

Kaza=kadılık mıntakası. Osmanlı hayatında XVI. Yüzyıl sonrasında ortaya çıkar ve Sancağın alt birimi olarak görülür. Oysa, Kadılık mmtakası, doğrudan idari birimle yakından ilgili olup, erken devirlerde daha geniş sahaları içine almaktadır. Aslında Kadılık mıntakası, bir hukukî birimdir; kadının yetki mıntakası, sadece belirli arazi olmayıp, belirli boylan ve aşiretleri de içine alabilir. Böyle durumda, kadının devamlı oturduğu iskân yeri, yani köy, Kadı-köy diye anılır. Kadı, kaza merkezi olarak, uygun bulunduğu bir yerde veya yerlerde görev yapar.

4. Ş e h i r = S a n c a k merkezi:

"Sancak" ve merkezi olan "şehir" idare etmenin en geniş sahası için belirtilen bir kavramdır, insanların güvenliği ve idaresi söz konusu olduğunda,

böylesine bir birimi gerektirmiştir. At'ın etken olduğu Türk hayatında, bu mıntaka bir hayli geniş olup, yaya gidip-gelme durumunda, nihayet 6-7 saatlik (x5= 35-40 km yan çapındaki) bir çevre idare sahasıdır. Oysa at için bu alan, en azından iki misli büyüyebilir. Dolayısıyla "At"ı çok kullanan Türk toplumunda bu idarî birim, olağandan daha geniş alanları içine almış olabilir.

En geniş idarî birimin, yani sancağın merkezi ise artık ş e h i r dir. Şehir, bu yönü ile hem bir idarî birime, hem de onun merkezine denmektedir. Dolayısıyla bir şehir isminin, dar ve geniş olmak üzere iki anlamı olabilir.

Türklerin ilk idarî merkezleri, balçıktan bir sur ile çevrili olduğundan olsa gerek **Balık** diye anılmıştır. B a l ı k , böylece şehir mânâsındaki en eski Türkçe kavramdır. Göktürk ve Uygur yazıt ve belgelerinde, birçok "-Balık" yani şehir biliyoruz: Bakır-balık, Beş-balık, Doğu Balık, Han-balık, Hatun-balık, Ordu-bahk.

Balık kavramı, İslâmiyetten sonra giderek kaybolmuştur; bununla birlikte, eski kültürü devam ettiren Cengiz Han zamanında "Balık" son iki şehir adlan bilinmektedir: Kutluğ-balık, Mau-balık vs. gibi. Bu yüzyıllarda, batıdaki Türkler arasında şehir anlamında, onun kısaltılmışına benziyen ş a r da kullanılmaya başlanmıştır. Ş a r, bu manası ile yakınlara kadar, hatta günümüzde de Türk halkı arasında yaşamıştır (Anadolu, Kırgız).

Türk dillerinde, şehir yerine günümüzde kimi yerlerde (Kazaklar, Başkurtlar ve başkaları) **kale** de denmektedir. Bunun bir özelliği, kalenin, özellikle son yüzyıllardaki bozkır sahasındaki şehirlerin temeli olmasıdır. Böylece, muhtemelen çok eski bir hatıra da burada etkili olmuş olabilir. Çünkü korugan (kurgan)lara Milâddan Önceki Hun çağından itibaren belli sayıdaki Türkler askeri garnizon olarak yerleşmeleri devamlı iskân çekirdeğini oluşturuyordu. Bu türden korugan=kalede yerleşme ile ilgili örnekler Göktürk çağında da kesinlikle bilinmektedir.

Ülke, devletin (siyasî iktidarın) toplam hâkimiyet alanıdır. Bunun iskân bakımından mukabili, paytaht, yani devlet merkezidir. Devletin merkezi, Han veya Hakanının bulunduğu yerdir ve Hakan, mevsimlik hayat yaşadığından, nerede bulunuyorsa orası Devletin merkezidir.

5. Son sözler:

Türk yerleşmesinde, mevsimlik hayat esas olunca, Türklerin yerleşik/göçebe ikilisindeki yerini tespit güçtür. Türk tam yerleşik değildir; fakat göçebe de kabul edilemez. O zaman Türk'ün hayatını, kendi özellikleriyle bilmekte ve tanımlamakta kesin bir zaruret vardır. Türk, mevsimlik hayatını sürer. Onun içindir ki, başlıca iki ayrı mekânda yeri ve "yurd"u vardır.

Türk yerleşme=iskân hayatında incelemeler, belirlediğimiz esasta yeni yeni başlandığından, bazı meseleler halen de çözülememiştir. Gerek tarihî kaynaklann incelenmesinden gerekse, Kazak, Kırgız veya öteki Türk ellerindeki etnografık araştırmalardan daha sıhhatli sonuçlar çıkartılabilir.

II

Bu konuda, sadece yerleşme değil, idarî bakımdan da bazı meseleler vardır. Bunlar arasında, yerleşmenin askerî teşkilât ile olan ilgisi dikkati çekebilir. Meselâ iskânın kademelerini askerî teşkilât olarak şöyle bir düzene koymak istiyoruz:

1. Avul=köy=onbaşı,

2. Divan=nahiye, elli-başı, yüz-başı

3. Kaza, (olmayabilir)=Beşyüz-başı

4. Sancak=İdarî birim=Bin-başı,

Binbaşı, "Beğ" olup, en küçük, fakat tam yeterli, bayrağı olan ve bağımsız bir askerî birliğin komutanı demektir. Bin kişilik birlikler, "alay"lar, Türk ordusunun temel birimi olmalıdır. Sancak, bağımsız askerî birliğe sahip olabilen bir idarî birimdir. Savaş zamanlarında böylesine binliklerin kumandanları arasından birisi, kumandan yani "Beğler-beği" oluyordu.

Türklerin yaşadıkları coğrafya, bir arada ve toplu yaşamayı gerektirir. Toplu yaşamın da kendisine mahsus kuralları gelişecektir. Bu hususları ise ileride ele alacağız.

Burada, şimdiye kadar verdiğimiz bilgilerin ışığında belirli bir yerde oturan Türk insanı için şunları belirleyebiliriz:

a. Çocuğun, bir Türk'ün doğumu, bir ailenin, kan-kocanın eseridir.

b. Adının konması; sonra erlik edince gerçek adını alacaktır: Dede Korkut; o zamana kadar adsız olabilir. Erlik edip, ad almasının en yaygın yaşı, 16 ise de, 15-18 arasında değişen kayıtlar da vardır.

c. Çocuk oyunları, çocuğun dünyası; koyunlara binmek, aileye yardım etmek; kız anasına, oğlan babasına yardımcı olur.

ç. Çocuğun eğitimi; aile içinde, mektepte; okuma-yazma öğrenmesi, Göktürk devrinde kitabeler hayli çoğaldığından, Türkçe okuyup-yazma bilen hayli çok olmalıdır.

d. Meslek; baba mesleğini devam ettirme; ötekilerin ise arayışı.

e. Evlenme olayı, kızların erkekleri, oğlanların kızları görüp beğenmeleri; nişanlılık; düğün töreni, okumak, yedirmek: kız vermek; kız satmak; dışardan kız almak; kızların öteki boylardan, zorla kaçırılması; avul içi evlenmenin olmaması;

f. Yeni çocuğun oluşu, halkanın tamamlanması;

g. Ölüm; ölü aşı, yuğ; mezar ve taşı;

Böylece, Türk insanı, kendi hayatının içinde de belirli kademeleri ile tespit edilebilmektedir. Bu kademelerin öteki faaliyetler içindeki özelliklerine, ileride temas edilecektir. Ancak Türk insanının bütün bu özellikleri de Türk kültürünün konuları içindedir.

III. BÖLÜM BARINMA
- TÜRK EVİ

A. EV, BARINAK:

1. Ev kavramı ve "yurt"

a. İnsanın ve ailesinin barınması: ev

b. "Yurt" kavramı,

c. Hanların evi=haney

2. Tabiî barınaklar:

a. Mağaralar=inler

b. Ağaç kovukları

c. Diğerleri

A. EV **BARINAK**

1. Ev kavramı ve "yurt"

a. İnsanın ve ailesinin barınağı: ev

Türk insanının gecesini geçirdiği, barındığı yer, Türk'ün evidir. E v, Türkçe'nin en eski metinlerinde eb diye geçmektedir. Eb veya en yaygın şekli ile ev, Türkçe'nin de en eski kelimelerinden birisidir.

b. "Yurt" kavramı:

Türk'ün, kesinlikle bilinmesi gereken bir özelliği, yerinin ve "yurd"unun belli olmasıdır. Böylece "yurt" hemen her Türk için belirli ve bilinen bir kavramdır. *Yurt,* Türk'ün evinin bulunduğu yerdir. Şu halde, Türk evinin zemini ve toprağa temas ettiği yer, "yurt" demektir. Türk evini, mevsimlik de olsa, her zaman gelip kendi yurduna kurardı. *Onun yeri ve yurdu bellidir* demek ki kesin

gerçek olup, buraya başka bir kimse gelip de evini kuramazdı. Bu sebeple, benim Hörü nenem (Babaannem), 1910'lu yıllarda, yayladan köye göçüleceği zaman, bakır kaplarını, götürüp getirme zahmeti olmasın diye, toprağa, yani "yurd"una gömermiş. Çünkü nasıl olsa seneye aynı yerde, yani yurdunda evini kuracaktır.

Türk hayatında yaygın olarak bilinen "yurt", XIX. Yüzyıl ortalarında, modernleşme ile birlikte, yerini, Farsça bir kelimeye, vatan'a bırakacaktır.

c. Bir gecelik, geçici barınmalar: han, fonduk, otel vs.

Kimi zaman, barınma bir veya daha çok belirli bir zamana bağlı olarak uzayabilir. Sefer veya yolculuk sırasındaki gecelemelerde, Türkler "ev" değil, "çadır"ları kullanırlardı. Hatta sonraki zamanlarda böyle gecelemeler için, ayrı ve yeni kurumlar ortaya çıkmıştır. Bunlar Türk âleminde de ayn ayn adlarla anılabilir: Bir tür sosyal yardım kurumu olarak da görülen geceleme mekânlan, hanikâhlar, zamanla tekke diye de anılacaklardır. Bununla birlikte en yaygın kavram "han" demek olup, etkisini ve izlerini günümüze kadar devam ettirmektedir.

2. Tabiî Barınaklar

a. İnler=mağaralar:

Tabiî-doğal barınaklann en başında inler=mağaralar gelir. Türkçe **in** en eski kelimelerden birisi olup, bir yer adı olarak da "İn-önü" ismi, XII. Yüzyıldan itibaren bilinir. Çünkü oradaki yamaçlarda pek çok mağara vardır. Mağaralann insanlığın en eski bannağı olduğu, dünyanın başka yerlerinde de bilinmektedir. İnsanlar birşeyler yazıp çizmeye, resim yapmaya meraklı olduklarından, bazı mağaralar duvarlanndaki resimleri sebebiyle ünlüdürler. Ispanya'daki Mağara gibi, Asya'nın tam göbeğinde Hoyt-tsengir (senir) diye anılan mağarada da pek çok resimler vardır.

Kutadgu Bilig'te "üngür" yani mağara, en sade ev olarak kaydedilmiştir. Özellikle dağlık yörelerde (Kırgız ülkesi gibi) "mağara"lar, çok yönlü özellikleri ile dikkati çekerler.

Anadolu sahasındaki bazı mağaralardan söz eden XVI. Yüzyıla kayıtlarda bilgi vardır. Belki bu mağaralarda insanlar da kalabiliyordu. Çünkü, Güneydoğu Anadolu'da, Mardin dolaylannda "Mağara-i Bayındır" diye kaydedilen bir yerin bir miktar vergi geliri bulunuyordu. Zaten bu mağaranın ismi bu geliri sebebiyle kaydedilmiştir. Burada Bayındır boyunun sürüleri veya bunlardan elde edilen yiyecekleri saklanmış olabilir. Oralarda, meselâ Kuzey Irak'daki Şanidar

mağarası insanlığın en eski iskân yerlerinden birisi olup, aynı zamanda kışın göçebelerin barındığı bir yerdir.

XIII. Yüzyıla ait Anadolu'dan bazı isimler, "-in" son ekli birçok köy ismini bize bildirmektedir. Ak-in veya İnanç-ini, şüphesiz daha çok mağaralardan oluşan bir iskân yerini göstermektedir.

b. Ağaç kovukları:

Günümüzde gövdesinde insanlann kalabileceği kovuklar olan büyük ağaçlar çok az kalmıştır. Ancak nadiren de olsa, büyük ağaçların alt kısımlarında bir iş yeri gibi kullanılan veya yatabilen ağaç kovukları bulunmaktadır. Daha eski zamanlarda, insanlann ağaçlara, şimdiki kadar saldırmadığı devirlerde büyük kovuklan olabilecek ağaçlar bir hayli çokmuş. Meselâ Yatağan'da 1920'lerde çevresini ancak bir urganın dolaşabileceği (urgan 8 kulaç=8xl,5 m 12-15 m) en azından beş tane büyük ağaç vardır.

Türk hayatının en eski zamanlanna ait bazı efsanelere ait kayıtlar da söylediklerimizin binlerce yıldan beri olup-geldiğini gösterir. Uygurca Oğuz Destanı'nda Oğuz Han, bir ağaç kovuğunda bulduğu kızla evlenmiştir. Farsça Oğuz Destanı'nda da hamile kalan bir kadın, geride kalarak, doğumu bir ağaç kovuğunda gerçekleştirmiş idi. Doğan bu çocuğun nesli, sonradan Kıpçaklan oluşturmuştur. Türklerin bir kısmı, bir dönemde muhtemelen ağaç kovuğu gibi tabiî bannaklarda yaşamışlardır.

Türk hayatında ağaç kovuklanndaki hayat, mağara=inlere göre daha az önemlidir.

Mağara=in ve ağaç kovuklarının yanında, şu anda ulaşamadığımız veya adını bilmediğimiz başka tabiî barınaklar da olabilir.

3. İnsan Eliyle Yapılan Barınaklar:

Barınaklar, bir zamandan sonra, insan eliyle yapılır olmuştur. İnsan eliyle yapılan bannaklan da birkaç kısma ayırabiliriz:

a. Göçürülebilir=seyyar Barınaklar:

İnsan eliyle yapılan bannaklann ilk kümesini, "göçürülebilir barınaklar" teşkil etmektedir. Yukanda açıkça gösterdiğimiz gibi, Türk hayatı mevsimlik olduğundan, hayatın mevsimlere göre ayn yerlerde geçmiş olması olağandır. Türklerin, mevsimlik hayatlarını sürdürebilmeleri için iki yol vardır. Ya mevsimine göre göçürülebilir bir evi olacaktır; yahut da her mevsimi geçirdiği

yerde, ayrı bir evi olacaktır. Bunların içinde yaygın olanı, göçürülebilir bir eve sahip olmaktır.

al. Devamlı Olarak Göçürülebilen Barınaklar:

Günümüz karavanlarında yaşayan insanlar gibi, Türklerin bir kısmı, hayatlarını, devamlı olarak göçürülebilen barınaklarda geçirmişlerdir. Türklerin bazı boylan, tekerlekler üstündeki arabalarında (kağnı) ki evlerinde yaşıyorlardı. Muhtemelen "Kanglı" boyu bu türden barınaklarda yaşadığından dolayı bu adı almış olabilir. XI-XII. Yüzyıllarda Rus kroniklerinin eserlerinde Polovetz=Peçeneklerin resimleri dikkate değerdir. Çünkü bu resimlerde, Polovest=Peçenek veya Kumların barınakları dört tekerlekli arabalardır. Bu barınakların bazıları çok büyük olabiliyordu. XIII. Yüzyıllarda Avrupalı gözlemciler, Asya içlerinde, Hanların yararlandığı 30 manda ile çekilebilen çok büyük bir arabalı barınağı tarif ederler.

"Kağnı=kangh" il "araba" kavramı, hem tekerleğin bir teknik âlet olarak kullanılması, hem de barınak olması açısından da dikkate değerdir. XIX. Yüzyıl başlannda dahi, bilebildiğimiz kadanyla, Osmanlı örfünde erkeklerin arabaya binmesi ayıptır. Araba, sadece kadınlara ve çocuklara mahsustur. Bu gelenek, muhtemelen arabanın bir bannak olduğu devirlerin hâtırasının izi kalmış olabilir. Tekerlekli Avrupa arabası, fayton, 1830 sonrasındaki reform devrinde binek arabası olarak yayılacaktır.

a2. Mevsimlik Göçürülebilen Barınaklar:

Türk hayatının esasının mevsimlere bağlı olduğunu yukanda da belirtmiş idik. Bannaklar, bu sebeple mevsimlik olarak göçürülebilirdi. İnsanlann, mevsime bağlı olarak "göç"meleri, Türkler için tabiî bir olaydır. "Göçmek" kavramı dikkatle incelendiğinde, bu gerçek açıkça görülür. XX. Yüzyılda 1990'h yıllarda dahi, kiralık bir evden diğer bir eve taşınanlann "göçüyoruz" demeleri doğaldır. Ev taşınması, mevsimlik ev göçünün etkisiyle, Türkçe'de "ev göçürülmesi" biçiminde alınır. Türk evinin hemen bütün herşeyi de bu sebeple göçürülebilir durumdadır.

E v 1er, göçürülebilmeye uygun malzemeden yapılırdı. Evin iki önemli unsuru, yükseltme ile örtme unsurlandır. Yükseltme unsuru, iki esaslı olup, önce ahşap, yani ağaçtan sert ve amaca uygun yapılmış parçacıklardan=keregü lerden oluşuyordu. Keregü yapımı oldukça ustalık isterdi. Selçuklulann atalan, "Kerekücü" diye anıldığından, iyi ev iskeleti yaptıklan anlaşılıyor. İkincisi de eğik ağaçlar, kovuklar olup 8-120 kadardır. Bunlar yukanda tündükde birleşir.

I

Türkçemizde günümüzde yaygın olarak kullanılan "oda"nın Azerî Türkçesi'nde anlaşıldığı kadarıyla "otağ"dan çıkmış olabilir. **Otağ** kelimesi Osmanlılarda seferlerde kullanılan padişahlara ait büyük çadırlara da ıtlak edilmiştir. İşte birkaç bölmeye ayrılmış evlere verilen otağ kelimesinden, günümüzde artık her bir bölmenin adı olan o d a kelimesi çıkmıştır. Türkler için ev tek birimli, tek mekânlı olduğu halde, buna karşılık otağlar, birkaç bölmeli, yani sonraki ifadesi ile odalıdır.

Ev **çeşitleri:**

Göçürülebilen evlerin de bazı çeşitleri vardır. En başta, Hanların birkaç bölmeye ayrılmış otağ denilen evleri gelir. Ayrıca Han-evi, Türkiye Türkçesi'nde, genellikle iki katlı evlere denilen **haney** kavramında da yaşamaktadır. H a n e y , tahmin edileceği gibi, Han-evi (han-öyü) demektir. Haneylerde, alt katta oturmak söz konusu değildir. Nitekim Yatağan'da haneylerin alt katının işlenmediği orada oturulmadığı söylenir. Orada tek katlı evlere, yer-ev, iki katlılara ile haney deniyordu. Bu isim bazı yerlerde doğrudan haneyi biçiminde de kullanılır.

Hanların keçeden evleri de daha değişik, daha yüksek ve iç alanı daha geniştir. Geniş olan bu iç alan, birkaç bölmeye ayrılabilir. Hanların evinin daha yüksek olduğunu yukanda belirtmiş idik. Ancak seferlerdeki şartlara göre Hanlar veya Padişah için çok yüksek bir evin taşınması mümkün olmayabilir. Böyle zamanlarda, Han veya Padişah evinin kurulacağı yer, derhal görevliler ve askerler tarafından yükseltilirdi. Böylece Han veya Padişahın evi, sefere çadırı, daha doğrusu otağı, ötekilerden yine de daha yüksektir.Böyle yapılan yeni tepeciklere Osmanlı döneminde **Sancak tepe** adı verilmektedir. İstanbul'dan Batı'ya gidilen sefer yollarında bu türde ve adda pek-çok Sancak-tepe görülür. Oğuz Destam'ndan öğreniyoruz ki Oğuz Han için de böyle yüksekçe bir yer yapılmıştır.

Zeki Velidi Togan, kendi evlerindeki misafir evine "ak-öy" dendiğini söylemektedir. Dede Korkut hikâyelerinde ak-ev, bahtlıların misafir edildiği yerdir.

a3. Sefer ve Yolculuk Barınakları: Çadırlar

Günümüzde nedense göçürülebilen evlerin genel adı zannedilen **çadır,** gerçekte sadece seferlerde veya yolculuklarda kullanılan geçici barınaklardır. Çadır, açıkça bellidir ki "çatmak" fiilinden gelir. Çünkü çadırlar her gece, o gecenin geçirilmesi anında yapılır, yani çatılır. Sadece güneşten korunmak için yapılanlara **çerge** denilir.

I

Çadırlar direkle yükseltilir, direk sayısına göre büyüklükleri değişebilir. Kanuni Sultan Süleyman'ın Zigetvar Savaşı'ndaki otağa 7 direkli idi. Çadır birkaç parça örtüden oluşur ki her bir parçaya Osmanlı döneminde "hazine"de denilirdi. En küçük çadır, 8 hazinelidir. Veziri azamın cadın 40 hazineli olabilir. Çadırlar ayrıca kullanma amacına göre de isimlendirilebilir: Mutfak, Kiler, Hamam, Hazine, divan-hâne, Silâh ve en yaygını da "Uyku çadın"dır. Mescid ve Cami çadırı ile Hastane çadırları da vardır. Selçuklu devrine ait bir hastane cadın 200 deve ile taşınabilirmiş.

Ağaç iskeletli, üzeri keçe örtülü, tündüğü de olan "ev" yanında, daha sade ve âdeta günümüz çadınnı karşılayan bannaklara, **alacık** denmektedir. "Alacık" hemen bütün Türk ellerinde (Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Başkurt ve Türkiye) bilinen bir kavramdır.

B. Devamlı Barınaklar:

Devamlı bannaklar, evler, İç Asya TUrkçesi'nde Tam-Uy (=Dam-evi) ile ifade edilmektedir. Tam-üy, kesinlikle, göçürülebilen "Boz-üy"den farklıdır. Devamlı iskânı gösteren tam-üy, Türklerinde uzun bir süre rağbet görmemiş, meselâ XX. Yüzyılın ikinci çeyreğinde dahi Kırgızlar, buralarda yaşamayı, diri diri mezara girmek gibi kabul etmişlerdir.

İnsanın devamlı olarak bir yerde kalmasına yarıyan barınaklan, dört şekilde oluşmuş kabul edebiliriz:

1. Mağara gibi, tabiî bannaklara bazı gerekli eklentilerin yapılması ile.
2. Mevsimlik bannaklann desteklenmesi ile,
3. Eskiden kalma yapılardan istifade edilerek,
4. Doğrudan yeni bir bannak olarak yapılmak ile,

1. Mağara gibi Tabiî Barınaklara Eklentiler Yapılarak:

Mağaralar, insanlann ilk bannağıdır ve buradaki evler genellikle yamaçlarda olurdu. Buralarda hele toprağın ve kayanın cinsi de uygun olursa insanlann kendileri de mağaralarını geliştirip güzelleştirebilir, âdeta yeniden yapabilirlerdi. Çünkü mağaralar yazın serin, kışın ise ılık olur. Buraları özellikle sıcak iklimlerde tabiî bir buzdolabı görevini de yapar. İnsanlar bu tabiî imkânlardan, fazla uzlaşmak istemeyerek yararlanmak isteyebilir. Hatta bu mağaralara bazı yararlı eklentiler yaparak, insanın daha iyi yaşamasını sağlayabilir.

2. Mevsimlik **Barınakların** Desteklenmesi ile **Oluşanlar:**

Mevsimlik ve göçürülebilen barınaklar, çok soğuk yerlerde, desteklenmek istenebilir. Özellikle rüzgârın belli bir yönden sert ve soğuk estiği zamanlarda, evin içinde bir dayak olurdu. Ancak çok sert ve soğuk rüzgârlarda bu yöne duvarlar yapılarak korunulabilir. Zamanla başka istikâmetlerden esen rüzgârlar için de, böyle koruyucu duvarlar yapılabilir. 1950'li yıllarda Kazakistan'da saha araştırması yapanlar, bir tarafmda duvar olan pek çok ev görmüşlerdir. Nadiren iki, ya da üç tarafı duvarlı olan evler de görülmüştür. Ancak artık, o yörede devamlı barınaklar da söz konusu olmuştur.

Anlaşılıyor ki göçürülebilen evlerin desteklenmesi ile devamlı barınaklar ortaya çıkmış olabilir.

3. Eski **Devirlerdeki Yapılanlardan Yararlanmak:**

İnsanların, kendilerinden öncekilerin yaptığı barınaklardan yararlanması olağan bir durumdur. Meselâ Anadolu'da özellikle batı ve güney kısımlarında Eski Roma çağı yapıları bir hayli çoktur. Buradaki sağlam ve taş binalardan barınak olarak bir süre için veya devamlı olarak istifade etmiş olabilirler. Ayrıntılarını pek bilmemekle birlikte, ilk fetih yıllarında kalelerden dışarıya gönderilenlerin evlerinde Türkler kalmış olabilir.

Bu türden eski binalardan istifade edilerek sağlanan yerleşmelerin en güzel örneklerinden biri Aspendos Tiyatrosu'nda görüyoruz. Burada, seyircilerden bakılınca sağ sahne tarafındaki odalar Selçuklu sultanları için yeniden düzenlenmiş idi. Hatta buraya su çıkartmak için yapıya yeni bir su kulesi eklentisi de yapılmıştır. Bu yerde, bugün dahi, Selçuklu devri çinilerinin izleri, ile o dönemin süsleme unsurları görülmektedir.

4. Yeni bir Barınak Yapımı:

Yeni bir devamlı barınak, geçmiş bin ve yüzyıllarda da görülen bir gerçek olup, çeşitli geçiş şekillerini de üzerinde taşımaktadır. Bunu, iki ayrı esasda görebiliriz:

a. Geçici veya göçürülebilir barınakların desteklenmesi ile oluşan Türk evi,

b. Komşuların barınaklarının taklidi ile oluşanlar.

Türk kültürü için asıl önemli olan taşınabilir barınakların etrafında oluşan duvarlardan gelişen evlerdir. Bu bir dönemde ikili bir özellik de taşımıştır. Bu özelliklerin ilki taşınabilir evin kendisidir. İkincisi, bu evin üstünde onunla ilgili olmayan bir başka üstü örtülü yapınm bulunmasıdır.

II

a. Evin yeri, **temeli:**

Yurt Türk'ün evinin toprağa temas ettiği zemine denilirdi. Türk göçürülebilir evini yurduna kurduğu gibi, devamlı evini de elbette yurdu'na inşa edecektir. Yurt, böylece Türk'ün evinin her mevsimde kurulduğu belirli toprak demektir. Bu anlamıyla "yurt", Namık Kemal'in XIX. Yüzyılda yaygınlaştırdığı Farsça "vatan"dan daha güzel bir kavramdır. Daha sonradan "yurt", evin üzerine kurulduğu toprağa değil, üzerindeki barınak yapısına (yani göçürülebilir eve) denilecektir.

b. Evin yapısı:

Evde iki temel unsur daha vardır: taşıyıcı ve üst örtü.

Çatıyı, üst örtüyü taşıyan duvarlar, çevrede hâkim olarak bulunan malzemeden (taş, ağaç, toprak, balçık, kerpiç, tuğla) yapılırdı. Son zamanlarda ise bunlara çimento ve demir de eklenmiştir.

Burada, bazı taşıyıcı malzeme üzerinde biraz bilgi vermek gerekmektedir.

B **a** 1 ç **ı** k: En sade toprak malzemedir; Eski Türk şehirlerinde, bazen 10 metreyi geçen sularda taş, kerpiç veya ağaç malzeme inşaatı görünmez. Bunlar yekpare olarak sıkıştırılmışa benzeyen toprak, yani balçıktır. Bu inşaat şekli, günümüzde büyük ölçüde kaybolan, fakat 1950-60'larda yaşayan yükseltme türüdür. İstenen duvar kalınlığına göre hazırlanan kalıplara, uygun toprak, içine saman kesmiği vs. eklenip nemlendirilerek konur. Kalıp üstten sıkıştırılarak sonra açılır ve böylece kalıplar istenen boyutta devam ettirilir. Bu inşaat türüne "mühre-müfre" denmekte olup, günümüzde sadece bahçe duvarlarında kullanılmaktadır. Oysa VTII-IX. Yüzyıllarda Türk şehirlerinin surlannda da kullanılmış idi. Türk şehirleri, bu balçık duvarlı genel görünüşleri sebebiyle balık diye adlandırılmış idi. Türkçe şehir demek olan "balık"ın Çince karşılığı bir çeşit toprak malzeme demekmiş.

Kerpiç: Balçık inşaattaki kalıbın küçülmüş şekliyle yapılır. Günümüzde de kullanılan kerpiçten, kerpiç kalıplarıyla kesilir. Kerpiç toprağında, hemen erimeyecek değişik özellikler olmalıdır. Su ile karıldıktan sonra, içine birleştirici unsur olarak saman kıymetli olduğundan kesmik atılır. Kerpiçler, başlıca "ana" ve "kuzu" olarak iki büyüklükte kesilir. Güneşte çevrilir (döndürülür) kurutulur. Kerpiç inşaat, yine toprak çamur harcı ile yapılır. Kerpiç öteki dünya dillerine ya aynen, yahut da güneşte kurulan tuğla anlamıyla geçmiştir. 1960'lı yıllara kadar, Anadolu'daki şehirlerdeki inşaatlarda büyük ölçüde kerpiç kullanılırdı. Günümüzde tuğla ile briket, kerpici küçük köylere itmiştir. Kerpiç, Türk hayatında, VIII-DC. Yüzyıldan itibaren görülmekte ve arkeologlar tarafından çeşitli özelliklerine göre değerlendirilmektedir.

Tuğla: Ateşte pişirilen ve bugün çok kullanıldığından hemen herkesin bilgili, toprak inşaat malzemesidir. Göktürk çağında olmasa bile, Uygur devrinden itibaren, Türk evlerinde tuğla kullanılmıştır.

Balçık ve kerpiç ev yapılarında, ayrıca çatıyı taşımaya destek olarak direkler de kullanılır. Direk hem göçürülebilir evlerde, hem de böyle yapılardaki bu yönüyle önemli bir yükseltici unsur sayılmıştır. "Evin direği" maddî ve manevî olarak hem evi, hem de damı tutan ana unsurdur.

2. Üst örtü:

Kenarları yükseltilen yapılar birkaç türlü örtülebilir. Yeni ev inşaatının üst örtüsü olarak dört türlü malzemeden söz edilebiliriz:

1. Ağaç, saz, yaprak, çalı-çırpı örtü:

Günümüzde pek kalmayan, ama eskiden çok kullanılan üst örtülerdir, özellikle alacıklarda görülebilir.

2. Toprak örtü:

Yapıların üzeri.sıkıştınlınca su geçirmeyen toprakla örtülebilir. Ancak bunun için evi tutan direklerin kalın, üzerindeki ahşap malzemenin de sağlam olması gerekir. "Kara örtü" veya "toprak dam" denilen bu üst örtüye pekçok ağaç gider. Kalın toprak tabakasının kerpiç duvarı yıkmaması için direkler de itina ile yerleştirilir. Direklerin üzerine özler, özlere pardılar, sonra koşumlar ve çam kabuklan örtülür; en üste de sıkıştırılınca su geçirmeyen özel bir tür toprak atılır. Dama toprak atılması önemli ölçüde bir yardımlaşmayı gerektirir. Damın üzerine yağan kar hemen kürünmeli, temizlenmelidir. Yağmurlu havalarda, dama yağan yağmur sulan çörtlek=çörkenlerden akabilmelidir. Zaman zaman dam üzerindeki gevşeyen toprağı sıkıştırmak için "yungu, yuvak=loğ" taşı kullanılır. "Loğkeş"lik, XVIII. Yüzyıl vakıf belgelerinde geçen bir görevlidir.

3. Çatı:

Çatılar duvarlann üzerinin örtülmesi olup, bu belirli bir eğim verilerek yapılır. Genelde ahşap malzeme kullanılan çatının üzerinin örtülmesi de birkaç türlü olabilir:

a. Büyük yassı taşlar uygun şekilde konabilir.

b. Usta tahtacılar tarafından bıçkı ile değil, nacakla kesilen, yanlan tahtalar konabilir.

II

c. Kiremit döşenebilir, kiremitler başlıca iki türlüdür: Yerli tip oluklu kiremitler (artık alaturka kiremit diye anılıyor) çok daha yaygındır. XIX.Yüzyılda Fransa'dan ithal edildiğinden Marsilya türü diye anılan kiremitler, yüzyılın ikinci yansından itibaren çok kullanılmıştır.

d. Çinko, lamerna vs. örtüler.

4. Duvarın Devamı Olarak Örtü:

Duvarın bir devamı olarak da, o evin veya yapının üstü örtülebilir. Ancak inşaat balçık veya kerpiç ise üst örtüyü devam ettirmek zordur. Bununla birlikte bazen kerpiç üst örtüler de görülüyor. Düzgün taş veya tuğla inşaatlarda ise üst örtü, kolaylıkla ve yaygın olarak devam ettirilebilir:

a. Tonoz örtüde, yan iki ana duvar, devam ettirilir (tolas=tolaz). Bu tür inşaat kubbe yapmaktan daha kolay olduğundan Türklerin Anadolu'daki ilk zamanlarındaki inşaatlarda, genellikle bu tür üst örtü hâkimdir. Fakat bu durumda çatının yükü yanlara bindiğinden, bu duvarların hayli kalın yapılması zorunlu idi.

b. Üst örtüye dört duvardan da devam edilirse, kubbe türü örtü oluşturmaktadır. Bu durumda ortada, tek bir göbek taşında birleştirmek önemli bir ustalık gerektirir. Ayrıca köşelerdeki kareden daireye geçmek de önemli bir mesele olup, bu "Türk üçgeni" denilen bir usulle olabilir. Kubbe Asya kökenli bir yapı şeklidir. Eski Türk Dünyası'nda (Hun veya Göktürk) kemer ve kubbe olmayabilirse de Uygur çağı yapılarında kesinlikle kemer ve kubbe vardır.. Romalılar da kemer ve kubbeyi Önasya'ya geldiklerinde öğrendiler. Sonra Bizans'da bu devam etti ve Ayasofya'da zamanın en seçkin örneği oldu.

Tonoz veya kubbenin üzeri, yağmura dayanıklı bir harçla sıvanırdı. Ayrıca önemli yapılarda ve gerektiğinde kurşun levhalar ile örtülebilirdi.

Konumuz ev olduğundan, Türk evleri arasında üst örtüsü kubbe veya tonoz olan evler hayli azdır (Siirt). Böyle yapılmış olması gereken barınak (=ev) yapılan ne yazık ki günümüze kadar pek az gelebilmiştir. Bu arada böylesine örtülü olanlar, hemen başka dinî işlevler kazanmışlardır.

D a m = tam, üst örtü olmakla birlikte, günümüzde ülkemizde yüklendiği anlam değişmiş, çoğalmıştır. Bir kısım Türklerde oda anlamı vardır. Genelde, üstü kapalı, normal olarak mesken olmayan mekân olup, bir yaygın mânâsı da hapishanedir. At-damı, Öküz-damı, Deve-damı ve Fil-damı, Batı Türkçesi'ndeki özellikleridir. Tam-öy=dam evi, Kazak ve Kırgız Türkçesi'nde, boz-öyün aksine, devamlı iskân için yapılan tuğla-taş evler demektir.

"Dam" yer adı olarak da çok geçer. "Yalnız-dam" veya "Ayrı dam" ifadelerinden anlaşılıyor ki bu türden yapılar birbirinden uzak ve ayrıdırlar. 1902 yıllarındaki Kırgızlar ve Kazaklar damdan dama, evden eve atlarla giderlermiş.

"Baca", sadece dam-evlerde söz konusudur. Türk evinin kendisinde duman, tündükten çıkar gider. İlk sabit yapılarda da baca yerine, tam ortadan bir açıklık yapılmıştır. Ocağın duvar içine girmesinden sonra, bacalar da duvarın devamında olmuşlardır.

Türk Evi hakkında şimdi topluca birkaç şey söyleyebiliriz: Türk evi, Türk hayatı ile yakından ilgilidir. Ev yaylak ile kışlak arasında göçürülebilen bir mekândır. Dolayısı ile E v, nerede olursa olsun ortak özellikler içerir.

3. Evin iç bölünmesi, kısımları:

Türk evi genelde iki ana kısma bölünmüş kabul edilebilir. Ev ve hayat, Hayat, adı üstünde gündelik hayatın geçtiği yerdir. Bu yer, senenin bütün bir zaman diliminde evin önü olabilir. Fakat soğukta ve geç devirlerde, Batı Türklüğünde hayat, evin içinde de kabul edilmiştir. Ancak yine de genelde, evin önündeki kısım h a y a t olmuştur. Ev, adı "oda" anlamında dönüşünce, hayat artık odaların önü gibi de kabul edilebilir. Türkmen ve Özbek insanı için "hayat" evin önündeki bahçenin bir kısmını da ihtiva eder. Anlaşılıyor ki onlarda, aslî anlamına daha yakın bir tanım söz konusudur.

"Oda" kavramının, meskenlerde, Osmanlı dünyasında dahi, geç devirlerde ortaya çıktığı bilinmektedir. Böyle olunca, ayrı işlevleri olan kısımlar için kullanılan göz veya bölme, daha uygun birer kavramdır. Yekpare bir bütünlük arzeden Türk evi içinde, bir çift veya kafes ile ayrı bölümler belirlenmiş olabilir. Bu ayrımın, halen de Batı Türklügündeki meskenlerde eskidenberi devam eden şekilleri, ayrı mekân birimlerinin görev ismine "-ev" eklenmesi ile ortaya çıkmıştı: "ekmek evi" gibi.

Ülkemizde 1960'lara kadar olan istatistiklerden evlerin oda sayılarına mutfak dahildir. Çünkü mutfak da bir gözdür. "Göz"=bölme kavramından oda kavramına geçiş günümüzde gerçekleşmiştir. Öteki Türk topluluklarında aynı esaslı bölme ayrımı devam etmektedir.

Mutfak=Tabhane evin küçük bir bölümüdür. Burada en önemli unsur "ocak"tır. "Ocak", hem kavram, hem de işlev olarak Türk hayatını en önemli unsurlanndandır. Ocak ateşin=od yandığı, muhtemelen hiç söndürülmediği bir yerdir. Yakın yıllara kadar aylarca kibrit=isbirte kullanmıyan kadınlar becerikli sayılmıştır. Çünkü ateşin söndürülmemesi olayı, aile ocağının her zaman tütmesi inanışının son devamı bir şekil olmaktadır. Ocakta her zaman külün içine bir kor=köz bırakılırdı. Onun için ateşin üzerine söndürücü hiçbir şey atılmaz,

II

üzerine su dökülmez. Evde yanan ateşin dumanının tütmesi, orada hayat olduğunun, insan yaşadığının bir kesin kanıtıdır. Osmanlı döneminde bir vergi türü, göçerlerden alınan resm-i tütündür. Çünkü ancak dumanı tüten, yani içinde insan olan evlerden vergi alınabilir. Kırgız, Kazak dünyasında da ev, aile anlamında hâlâ "tütün" kullanılır. Ocak yanında, tandır da yaygın bilinen bir kavramdır.

Od=ateş, en eski Türkçe kelimelerdendir. Rivayete göre ateşi ilk bulan insan "Türk"tür. Bu rivayetin gerçek olması olağandır. İnsanlar ateşi, yıldırımın odunu, petrolü veya maden kömürünü yakması ile öğrenmiş olabilirler. İran veya başka petrol sahalannda, yeryüzüne sızan petrole düşen yıldırımlar ile alevlenen büyük ateşler, aynı zamanda ateş mabedlerini oluşturmuş olabilir.

Yakıt olarak kullanılan bir yaygın madde, son yüzyılda "kokar yakıt da denilen tezektir. Hayvan besleyen ve bunu büyük ölçülerde yapan eski Türk toplumlarında, onların artığı tezek olarak, yanıcı bir madde olarak kullanılırdı. Tezeğin kullanılması, hemen bütün Türk âleminde günümüze kadar devam etmiştir.

Eski kaynaklarda yanan taşlardan söz edilmesi, taş kömürünü gündeme getiriyorsa da bu kömürün nasıl kullanıldığı bilinmiyor.

XIX. Yüzyıl sonlarında "taş-yağı" otaya çıktı. Yağlar yanıcı olduğundan Türkler petrolü öncelikle böyle bilmişlerdir. "Taş" veya "Gaz-yağı", Uzun bir süre, sadece aydınlatıcı bir madde olarak kullanılmıştır. 1930'lardan sonra pişirici olarak gaz ocaklarında kullanılır oldu.

Evin bir başka bölmesi, temizlik yapılan yerdir. Yunak veya yümelik, böyle temizliğin yapıldığı bir göz, bir kısımdır. Evin yakınlarında, ateş yakmaya müsait bir yer olup, biraz mahfuz, yeni etraftan görülmemesi gerekmektedir.

4. H e l â = T u v a l e t; Evin temel kısımlarından birisi, helâ= ayak yolu= kenef= dışansı= abdest-hane= memşanedir. Burası kesinlikle Türk evinin dışındadır ve bunun için, bazı yerlerde bu anlamda "dışarısı" denmiştir. Helalar ev yakınında ayrı bir mekân halinde Uygurlardan itibaren görülmektedir. Helanın evin içine alınması, hem Anadolu, hem de öteki Türk ellerinin şartlarında halen de tam olarak gerçekleşmeyen bir durumdur.

B. EVİN EŞYASI

Y ü k l ü k eşyası, yani gece uyuduğu eşya, ev eşyaları arasında en başta gelir. Çünkü bu eşya ile insanın günlük hayatının üçte birini geçtiği zamanı belirlemektedir. Bu eşya, bilinen en eski zamanlardan beri insanın en çok ihtiyaç duyduğu eşyalardır.

Y a y g ı = Yer yaygısı. Yaymak fiilinden gelmekte olup, günümüzde bu kavram kaybolmaktadır. Yaygı önemli olmakla birlikte, doğrudan toprak da, temizliği ve insanın aslî unsuru olması bakımından önemlidir.

1. İlk ve hatta en önemli yaygılar, tabiî yaygılar, yani postlardır. Tabiî yaygılar içinde en başka hayvan postları gelmektedir. Vahşi veya ehli hayvan postları, en doğal yaygıdırlar. Beyler için pars (ilbirs=yolbars), kurt derisi önemlidir. Ayı postu da yer yaygısı olarak etkisini günümüze kadar sürdürmüştür. Bu sebeple olsa gerek, post-nişinlik, yani posta oturmak tarihî olarak da önemli bir kavramdır.

Post, pösteki adıyla halen de bilinir ve bazen de, seccade olarak kullanılır.

2. K e ç e (=kiyiz): Sıkıştırılmış yün demek olup, yapımı, fazla bir âlete ihtiyaç göstermeksizin son derece kolaydır; Koyun, Türk hayatında bol olduğundan yün kolaylıkla temin edilebilir. Keçe, yünü tanıyan ve bilenler tarafından tarihin en eski zamanlarından beri yapılmış ve kullanılmış olmalıdır. Türk'ün en eski sanatlarından birisi keçe yapımı ve bundan daha başka eşyaların üretilmesidir. Keçenin Türk evinde büyük yeri olup, hem bir üst örtü, hem de yaygı olarak kullanılır. Keçeler, kullananların ruhuna hoş gelecek renk ve desenlerle de süslenebilir. Ayrıca giyim eşyası olarak, kepeneklerde de işe yarar. Bir tür uyku tulumu sayılabilecek olan kepenek, günümüzde de kullanılır.

3. Post taklidi=hah, kilem. Türkiye Türkçesi'ndeki halı ile kilim farkı, öteki Türklerde pek yoktur. Nitekim Manas Destanı'nda da bir yaygı unsuru olarak "halı-kilem" oldukça sık geçer ki, günümüzde de "halı-kilim" biçiminde devam eder. Halıda, kısa kesilmiş iplikleri ile post taklidi verilmek istenmiştir. Bu iplikler önceleri daha uzun iken, zamanla daha kısaltılmış olmalıdır. İplerin renkleri ve dokuma desenleri ile Halı-kilim imâli, Türk'ün bir başka millî sanatı olmuştur. Bir dönemde halı kullanılması gerilemiş, eşya sarmaya daha yararlı olan kilim rağbet görmüştür. Unutmamak gerekir ki kilim ile halı, Türkler arasında birbirine karışan iki kavramdır.

4. Dokuma Yaygılar: Dokuma yaygıları ham maddelerine göre birkaç kümeye ayıracağız:

a. Ham maddesi bitki, saz olanlar: Boz-evlerde kullanılan çiy ve Anadolu'da özellikle fakirlerin yaygısı olan hasırlar.

b. Keçi kılından olanlar, çul.

c. Yün ipliğinden olanlar: Kilim, cicim vs.

d. Diğerleri.

Dokuma yaygı eşyası da renkleri, desenleri ve öteki unsurları ile Türklere has özellikler taşır. Dokuma ham maddeleri, Türk'ün yaşadığı yerlerde bol olarak

bulunduğundan, bu iş de en azından iki-üç bin yıldan beri yapılmaktadır. Dokumak son derece kolay olduğundan, Türk kadını, yaylakta, tabiatın ortasında bunu en iyi şekilde tabiî renkleriyle dokur. Aynı şekilde kışlakta da dokuma işi yapılabilir.

b. Oturma yeri eşyası:

Türk evinin oturma yeri eşyası öylesine çok değildir. A. Cevdet Paşa, Tanzimat'a (1839), hatta Kırım Savaşı'na (1854) kadar oturma eşyalarının çok sade olduğunu söylüyor. Bu sebeple o zamanlarda, yazlığa göç de gayet kolay olmuştur. Fakat sonradan eşyalar giderek çoğalacaktır. Burada Türk'ün yaygın oturma şeklinden de söz etmek gerekir. Türkler genellikle oturması, tek diz üstüne oturmaktır. İki düz üstüne oturmak da, hürmetli bir oturuş şeklidir. Buna karşılık bağdaş kurmak, oradaki en büyüğün hakkıdır. Genellikle toplu halde otururlurken, bağdaş kurulmaz. Çünkü orasının en önemli ve hürmet edilen kişisi bağdaş kurabilir.

Türk Beğ, Han, Hakanlarının veya Padişahlarının da tahtlarında, bağdaş kurarak oturdukları anlaşılıyor. Bununla birlikte, tabiat ortamında, Doğu Anadolu'da kürsü denilen, alçak tabureye benzer aralıksız sandalyelerde de oturabilir.

Ayakları sarkıtarak oturmak Türk insanı için yenidir. Türk örfünde ayaklar mümkün olduğunca saklanır, gösterilmez.

bl. En yaygın oturma unsuru, tabiî eşya olup post bunların başında gelir (pars, ayı ve diğerleri). Bilinen devirlerde *döşek* de, en yaygın oturma eşyasıdır. Döşek=minderlerin üstüste konulmasıyla daha rahat bir oturma imkânı sağlanıyordu.

b2. Sedir, sandalye. Sonraki zamanlarda oturma yeri, minderler üstüste konularak herhalde biraz yükseltilmiştir. Genellikle yerden iki döşek yüksekliğe sahip **sedir,** Osmanlı dönemi evinin oturma yeri olup, odayı iki veya üç yönden çevreler.

Aralıksız sandalye veya küçük kürsüler de, yukarıda da dediğimiz gibi, oturma yeridirler. Minyatürlerde Oğuz Han ve çocukları, aralıksız kürsü tipinde sandalyelere oturur resmedilmişlerdir.

Arkalığı olan sandalyenin doğrudan oturma eşyası olması XIX. Yüzyıl sonlarmdadır.

b3. Yanlan da kapalı koltuk ve öteki oturma takımlarının Türk hayatına girmesi, devlet görevlilerinin evlerinde XDC. Yüzyıl ortalarından sonra görülür.

Halk içinde yayılması ise XX. Yüzyıl boyuncadır. Bu halen de devam eden bir oluşumdur.

b4. Yasdık, "yaslanmak" amacıyla kullanılması ile dikkati çeker. Yasdık, genelde başın altına konan bir uyku eşyası değil, insanların dinlenmek ve rahatlamak üzere yaslandıkları bir eşyadır. Koltuk yastığı deyimi gibi, yasdığın bir dayanma unsuru olduğu Âli Tezkiresi'nden (s.205: "erbab-ı devlet dayanır yasdığa") de anlaşılıyor.

c. Uyku Eşyası:

İnsanın gündelik hayatının büyük bir kısmını içine alan eşyadır ve dolayısıyla bir önem taşır. Türk insanı da, uykusunu en iyi ve en rahat şekilde almak ister. Öncelikle yeni doğmuş olan çocuğunun rahat uyuması için ayrı bir yer ve eşya vardır: beşik. "Beşik", ağaçtan yapılmış olup, içindeki öteki küçük aletleriyle (sibek, silbinç) hem çocuğun rahat etmesini, hem de anasının bu arada ev işi yapmasını sağlar. Büyükler için ise bir tür uyku tulumu olarak kabul edilebilecek olan keçeden yapılmış kepenek'ler, ilk ve en önemli uyku eşyasıdır. Uykunun alt ve üst olmak üzere iki temel unsuru vardır.

el. Alt unsurlar: y a t a k , yatılan yer demektir. Küçük ve içi doldurulmuş olan yataklar, kimi zaman "döşek" diye de anılabilir. Yatakların en yaygın iç malzemesi yündür. Zamanla pamuk ve başka katkı maddeleri de girmiştir.

Yatağın döşekten gayri adı olan minder de vardır.

c2. Üst örtü. Günümüzde en yaygın üst örtüsü, "yorgan" olmakla birlikte, üst örtünün durumunu daha ayrıntılı görebiliriz.

a. Beylik veya battaniye, en sade üst örtüşüdür. Bunlar keçenin daha ince ve yumuşak şekilleri olarak kabul edilebilir.

b. Bez üretiminin artması ile iki katlı ve araya başka unsurlar da sıkıştırılan yorgan türü üst örtüler gelişmiştir. Böylesine iki katlı malzemenin incelerini insanlar üzerlerine giydikleri gibi, daha kalınca olanlarını geceleri üzerlerine çekmişlerdir.

Uyku malzemesinin esasını yatak-yorgan, döşek-yorgan teşkil etmektedir. Yorgan, kimi zaman alt-üst edilerek yatılabildiğinden olsa gerek, Türk evinin temel eşyalanndan sayılıyordu. Nasreddin Hoca zamamnda XIII. Yüzyılda "yorgan" için kavga edilebiliyordu. 1900'lerin başlarında da yorgan yüzünden miras kavgaları olurdu. Evlenecek olan bir genç kıza en önemli tavsiye "yorgansız kalma" biçiminde olurdu.

c3. Gece kıyafeti: Türk insanının, özellikle erkeklerin ayrı ve özel bir gece kıyafeti, geceliği olmamıştır. Günümüzde dahi "gecelik" hanımlara ait kabul

II

edilir. Bununla birlikte, XIX. Yüzyılda, geceleri giyilen entariye benzer giysiler söz konusudur. İnsanların bunlarla kahvelere gitmesi 1908 sonrasında yasaklanabilmişim Atatürk'ün alıştığı bu kıyafeti, ölünceye kadar terketmediği bilinir.

"Pay-ı câme"den geldiği söylenen pijama ise, ancak XX. Yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra yaygınlaşmaya başlayacaktır.

6. Evle ilgili diğer bilgiler: Evin, gerek göçürülebilir olanlarında, gerekse dam evlerde, yaygın bir inanış edebiyatı olmuştur. Bunlar doğrudan folklorun bir konusu olarak kabul edilir. Meselâ her evin koruyucu bir yılanı olduğu yolundaki inanışı, bu satırların yazan dahi babasından duymuştur.

C. AYDINLANMA - ISINMA

1. Aydınlanma: Türk evinin ışığı, gündüz tepedeki tündükten veya kapıdan (eşikten) gelirdi. Gece olduğunda ise, bir aydınlanma gerekmektedir. Bu en çok ocakta yanan bir ateş ile temin edilirdi. Sade hayatın içinde olanlar için aydınlanma, aynı zamanda ocakta yakılan ateşten olurdu.

a. Çıra-çerağ, Türkiye Türkçesi'nin "çıra"sı, çerağ olarak ışık verme ile ilgili bütün kavramlarda yer alır. Yanıcı ve ışık verici madde yağ olduğundan, yağlı ve dolayısıyla ışık veren odunlar, günümüzde çıra olarak bilinir. Türkmenlerde ışık veren herşeye, meselâ mumlara da çıra dendiği vakidir.

b. Mum: Bal-mumu ortasına geçirilen ipliğin yanmasıyla ışık verir. XIX.Yüzyıl sonlannda ispermeçet mumu çıkmış. Mum, günümüzde dahi, bir ışık birimi olarak Türkiye Türkçesi'nde kullanılır. Balmumculuk, geçmiş yüzyıllarda önemli bir esnaf dalı idi.

c. Yağlar, susam yağı, zeytin yağı, gaz-yağı: Yağlar, yanıcı madde olduğundan, yağın içine sarkıtılan iplik fitil ile de ışık elde edilebilir. Hemen bütün sıvı yağlar bu şekilde kullanılabilir. Türkler Önasya'ya geldikten sonra, zeytin yağı kandillerde ışık verici bir madde olarak işe yarar olmuştur.

XIX. Yüzyıl sonlannda "taş yağı=yag-yağı" ışık verici olarak kullanılmaya başlandı. Üretilen lâmbalara konularak aydınlatmada istifade edildi. Bu satırlann yazannın çocukluğu beş mumluk lâmba ışığında geçmiştir.

d. Yeniler: havagazı, elektrik XIX. Yüzyıl ikinci yansında İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerden başlayarak hava gazı, aydınlatmada kullanılmıştır. Elektrik ise büyük şehirlerde yüzyılın sonlannda görülmüş, fakat yaygınlaşması ancak yüzyılın ikinci yarısında mümkün olabilmiştir.

2. Isınma:

Türk insanının olağan şartlarda ısınması, uzun yıllar giyim ile mümkün olabilmiştir. Bununla birlikte, ateş yakılarak da ısınma sağlanmıştır.

a. Ocak: Türk evinin ortasındaki ocak, hem yemeğin pişmesini sağlıyor, hem de çevresine belirli bir sıcaklık veriyordu. Tündüğü kapatan keçe uygun şekilde örtülerek, içeride yanan ateşin sıcaklığının hemen çıkmaması da sağlanırdı. Bu arada ocağın korları da ayrıca bir yere konup, uzun bir süre daha ısıtma sağlanırdı. Ocak ile ısınma, günümüzde azalmış olmakla birlikte, yine de yaygındır.

b. Mangal: Kömürlerin yakılması ile sağlanan ısınmadır. Ancak kömürlerin dışarıda iyice yakılması gerekmektedir. Mangal ile ısınma, özellikle devamlı iskânda yaygın olmuştur. Bu tür ısınmada da aynı zamanda yemek pişirmede görülebilir.

c. Soba, kuzine. XIX. Yüzyılın ikinci yansından itibaren, saç ocaklarda odun yakılarak ısınma sağlanmaya çalışırdı. Soba veya bunun yemek pişirilen şekli demek olan kuzine ile ısınma, ülkemizde ancak XX. Yüzyılın ortalarından sonra yaygınlaştı. Bütün bunlarda odun yakılırdı.

d. Diğerleri, kalorifer veya merkezi ısınma, yüzyılın ikinci yansında büyük yaygınlık göstermiştir.

Türk evinin en yaygın ısınma aracı, ocaktır. Yemek yapmak için ocak yakılması, uzun yüzyıllar aynı zamanda ısınmayı da sağlamıştır. Bu arada yakıcı madde olarak en çok odun kullanılıyordu. Ancak kimi zaman, iyi olmayan kokusuna rağmen tezek de işe yaramıştır.

D. VÜCUDUN KORUNMASI: GİYİM-KUŞAM:

İnsanın vücudunun korunması, bir ihtiyaç olarak ortaya çıktığında, şu gelişme gözlenmiştir.

1. İlk zamanlarda post gibi tabiî giyimlerle karşılanmıştır.

2. Dikilen giyecekler, bir gelişme sonrasında söz konusudur. Bunu da ham madde, âlet ve ustalan ile üç ayn kısımda görebiliriz.

a. Ham madde: Dikilen giyeceklerin ham maddesi önce tabiî postlar iken, zamanla deriler tabaklanmış, iplik yapımı sonrasında üretilen dokumalar işe girmiştir. Kırgız ve Kazaklarda yakınlara kadar pek çok giyim deriden yapılırdı. Dokumalan da, hayvansal ve bitkisel kökenliler olarak ikiye ayırabiliriz:

- Yün, ipek dokumalar,

- Bitki kökenli dokular: pamuklu, keten

II

Dokumalardan bir kısmı, isimleriyle de komşulardan alınanlardır: İskelet, atlas, kumu, attabi vs. Hemen belirtelim ki Ortaçağ Dünyası'nda İslâm Dünyası, M.Lombard'm da dediği gibi, bir dokuma medeniyetine sahiptir.

b. Âletleri; giyimin yapımında kullanılanlar, bıçma ve dikme olarak ikiye aynlabilir. Deri ve benzeri türdekilerin biçilmesi için bıçak türünden âletler (kayçı?) gerektiren dokumalar için smdı=makas işe yarar.

Dikme için öncelikle: "biz" gelmektedir. Biz, deri veya sert dokumalarda önceden yuva açarak ince bağlama ipinin girmesine yarar. Yaygın dikim âleti ise iğne'dir. "İğne" bir zamanlar son derece kıymetli imiş. Anadolu sahasında Yörüklerin pazarda iğne bulma hikâyeleri oldukça sık anlatılır (Kara-hüyük pazannda, Mersin-Yoğurt pazan; kula ve diğerleri); *"İğne atsan yere düşmez"* deyimi, hem iğnenin kıymetini, yani yere düşmeden kapıldığını gösterir ki, pazarların kalabalıklığına işaret eder. Z. Velidi Togan, bir zamanlar bir iğnenin bir deveye alındığını söylerdi.

Dikme sonrasında ise, bağ için kopça, düğme vs. de gereklidir.

c. Dikim ustalan, terziler. Gerek biçmede, gerekse dikmede zamanla bir kısım insanlar ustalaşmışlardır. "Terzi"lik böylece, biçim dikme hünerinde kendisini gösteren bir sanat olarak bilinir.

3. Giyim Türleri:

Giyim, Türk hayatında, kişinin malî durumuna ve görevine göre değişiyordu. Osmanlı padişahı, XVIII-XDC. Yüzyıl başlannda giyimde yaz ve kış mevsimlerine göre aynca belirlenmiş günlerde değiştiriyordu.

İşlev giyimi, mesleğe veya görülen işe göre değişir ki özellikle askerler için son derece gereklidir; Onlann hem hafif hem de hareket kabiliyeti veren giysiler giymeleri olağandır. Aynca gerektiğinde başı ve vücudu koruyacak zırhlan da olmalıdır.

XVI. Yüzyıl şairlerinden Merdumî, şöyle diyordu: "Mirahurlukta seraser zerbeft-came ve diba, Defterdar olunca" hareler giymek gerek" idi. Buna karşılık şehbenek kaftanlan biçaüraeler giymek gerek"der (Ali, Tezkire, s.326). İbn Kemal de *(Tevarih-i Al-i Osman,* 1,43) şöyle demektedir:

Zamana gördük eğri geydi börkün,

Gününe göre gey sen dahi kürkün

Giyim, iç ve dış giyim olarak başlıca ikiye ayrılır; Dış giyim daha çok mevsime ve işe göre değişebilir. Giyimi, alt, orta ve üst olarak da ele alabiliriz:

a. Alt giyim, ton; şalvar, çağşır, potur, pantolon, Kırgız'da şım.

b. Orta giyim: olarak "kuşak"dan söz edilecektir. Kimi zaman ince, fakat Osmanlı giyiminde belin en önemli koruyucusu olan kaim kuşaklar vardır. Bunlar kadın ve erkekte yaygın olup, aynı zamanda daha doğrusu kıvrımlarının arasına çok şey konabilen bir tür depo kabul edilebilir. Kuşaklar oldukça uzun olduğundan kuşanması mesele olurmuş; meselâ bir ucu ağaca bağlanarak döne döne bağlanırmış. Renkli ve hatta ipekli kuşaklar önemlidirler.

c. Üst giyim: tuman, göynek; min-ten=mintan; cepken; içi doldurulmuş kalın giysiler de vardır. Kırgızlarda erkeğin kış mevsimindeki dış giyimi, koyun derisinden olan "ton" idi. Daha üstte, üstlük, kaftan, çapan, biniş; Kepenek veya Kırgızdaki kementay, soğuk havaların giysisidir.

Üst giyim, gündelik veya törensel olarak birbirinden oldukça farklı olabilir. Gündelik kıyafet daha çok görülen işe göre düzenleniyordu.

Elbisenin düzgün durması, kırışıklarının düzeltilmesi için kullanılan **ütü,** yani demir eşya, Kaşgarh Mahmud devrinde dahi (XI. Yüzyıl) kullanılıyordu. Bu âlet, hemen bütün Türk ellerinde benzeri isimlerle anılmaktadır.

4. Başın Korunması:

Başın korunması, "Başlık" ile sağlanıyordu ve bu, amaca göre farklılık gösterebiliyordu.

a. Kar ve soğuktan korunma;

b. Yağmurdan korunma

c. Güneşten korunma

d. Savaşta, öldürücü darbelerden korunma: çelikten tulga, miğfer;

Türk hayatının ilk zamanlarında, kullanılan başlığın korunması amacı dışında bir özelliği veya geleneği bulunmamaktadır. Gerçi sonraki zamanlarda çeşitli etkilerle her Türk boyunun daha çok giydiği ve âdeta kendisine mahsus sayılan bir başlığı oluşmuştur. Kazak ve Kırgız çeşitli kalpakları gibi. "Başlık", sadece son iki yüz yılda Batı Türklüğü'nde, eskiden hiç olmadığı kadar sosyal bir önem kazanmıştır. Geleneksel başlıklar, 1826 sonrasında çağının reform başlığı, "Fes" ile değiştirilmiştir. Daha yakın zamanlarda ise, "fes"de itibardan düşmüş, Avrupalıların başlıkları, şapka da kullanılır olmuştur.

5. Ayağın Korunması:

Ayağın korunması, genelde "ayakkabı" (=etük) ile sağlanır. Bu koruma bir giyim olarak: çorab veya dolama ile sağlanabilir. Fakat asıl söz konusu edilecek olan, yürürken dışa, tabiata karşı olan korunmadır.

Dışa karşı koruma: genelde "ayak-kabı"lar ile sağlanırdı. Bunlar malzemesine göre çeşitlerine ayrılabilir:

a. Tahtadan olanlar; nalin (=takunya) ve benzerleri; altı tahta, üzeri lif;

b. Keçeden: keçe=kiyiz etikler; Çok soğuk yörelerde uzun kış mevsiminde keçe çizmeler yaralı olur. Z.V. Togan, kışın hapse keçe çizme ile girdi; kar eridiğinde çıktığı zaman yolda perişan oldu. Bu sebeple baharda meşin çizme giymek gerekir.

c. Deri=meşin ve gönden yapılanlar: etük, çedik-papuç;

Bu türden ayakkaplann en sadesi, hemen bütün Türk ellerinde bilinen çarıkdır. Islatılmış gönden (sığır, manda derisi) dersek kendisi yapabilir; soğuk yerlerde muhakkak dolama ile birlikte olup, buna başkurtlar "tolağan çarık" derlerdi.

Osmanlı döneminde "çarık" benzeri ayakkabılara "yemeni" denilirdi. Bunlarda kunduradaki gibi altında ayrı bir gön=kösele yoktur; Maraş ve Antep'de yakınlara kadar yaygın olarak giyilirdi. Ayakkabının, içice iki parçadan ibaret olanları, mestli ayakkabılar da vardır: kaloş gibi.

"Kundura" Batı Türklüğü'nün: modernleşme devrinin bir avrupaî ayakkabısı olup, XIX. Yüzyılın insanı olan A. Cevdet Paşa, kunduranın Türk hayatına girmesini, gayet güzel tahlil etmiştir *(Tezâkir, IV).*

Türkler genellikle 1826'ya kadar san renkli çizmeler giyerdi; bu dönemde Rum siyah, Ermeni kırmızı ve Yahudi mavi renk ayakkabı giymek zorundadır. Hâkim millet olan Türk ise, Asya'nın "imperium" rengi olan sarıyı kendisine ayırmıştı. Modernleşme ile Türk'ün sarı renk çizme giymesi unutuldu; onu ancak dağ başlarında yaşayan ve değişimden habersiz olan Mehmed Ağalar giyer oldu: "San çizmeli Mehmed Ağa.", değişimi bilmeyen, dağ başında dünyadan habersiz yaşayan eski tip bir Türk insanı için söylenir oldu.

E. TEMİZLİK:

1. lnsan=Vücud Temizliği:

Türk insanının kendi vücudunu aziz bildiğini, onu herkese göstermeyi pek düşünmediğini biliyoruz. Çıplaklık, Islâmiyete bağlı olmadan da Türkler arasında pek hoş karşılanmamıştır.

a. Dere, nehir veya **ılıcalarda** temizlik. Temizliğin en sade şeklidir.

b. Evlerdeki ayn bölmede, ısıtılan sular ile yapılan temizlik. Türk evlerinde, belirli bir bölmede yıkanılabilir. Bu türden temizlik bölmesi, göçürülebilir evlerde belirgin olmasa da sabit evlerde, yüklüğün bir parçası olmuştur.

c. Umumî Hamamlar: Halkın geneli için binaları özel olarak yapılmış hamam binalan, Asya Türk ülkelerinde VIII-LX. Yüzyıldan itibaren takip edilebilmektedir. Hamam geleneği, Asya'daki sıcak su kaynaklarının bolluğu sebebiyle oldukça yaygındır. Türk şehirlerindeki hamam binaları, özellikle Karahanlı çağındakiler günümüzde incelenmektedir.

Türkler XI. Yüzyılda büyük kitleler halinde Önasya'ya geldiklerinde de kendi hamam geleneğini de getirdiler. Ani harabelerindeki XI-XII. Yüzyıla ait Selçuklu hamamı, aynı plân özellikleriyle sonraki yüzyıllarda da Anadolu sahasında devam etmiştir. Sadece büyük kasabalarda veya şehirlerde değil, kimi zaman, bugün için köy diyebileceğimiz daha küçük iskân yerlerinde de, XIII. ve sonraki yüzyıllarda hamamlar bulunuyordu. Batı Türklüğü'nde görülen Türk Hamamı, köken itibariyle Roma veya Bizans etkili olmayıp, kesinlikle İç Asya'dan gelen unsurları içerir.

Hamam, kalabalık şehirlerde, çifte olarak, yani kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı yapılıyordu. Bu arada hamamlar keçe imalinde de kullanılabiliyordu. Hayatın daha çok geçtiği "kışlak"larda değil, yaylalarda da hamamlar yapılabiliyordu.

2. Eşya Temizliği=çamaşır:

Eşya temizliğinde de, insan temizliğinin aynı esasları geçerlidir.

a. Tabiî sıcak su kaynaklan, dere kenarları Türk insanının en sade çamaşır yıkama yerleridir. Niksar'daki Ayvaz suyu hafif ılık aktığından ve çok iyi de köpürdüğünden uzun yüzyıllar halk tarafından çamaşır yıkamada yararlanılmıştır.

b. Toplu çamaşırlıklar: Bazı köylerde, halkın temizlik ihtiyacı için çamaşır yıkamak üzere yapılmış binalar vardır. Bunlann içi dışardan görülmeyecek bir şekilde yapılmışlardır. Halk belki bir sıraya bağlı olarak burada hem çamaşırlannı yıkar, hem de kendileri yıkanırdı. XVI. Yüzyıla ait Batı Anadolu'nun bazı köylerindeki çamaşırlık yapılan günümüze kadar gelmiştir.

c. Evlerdeki "yümelik"ler: Evlerde temizlik için ayrılan yere, yunak veya yümelik denir. Buralan belirli bir mekân olup, kimi zaman ayrı bir yapı şeklinde de düzenlenmiş olabilir. Bazı evlerin temizlik tesisleri, özel birer hamam gibidir.

3. Temizlik maddeleri

Temizlik, sadece su ile yapılamaz; dolayısıyla kirlerin çıkması için ayrı maddelere de ihtiyaç vardır.

a. Tabiî maddeler: Kil, sabun otu, vs. Kil, tabiî olarak kullanılan, eskiden en yaygın olan temizlik maddesidir. Birçok yerlerde köpürebilen killer olduğu gibi, Mihalıççık kili, etkinliğini ve yaygınlığını 1950'li yıllarda da devam ettirmiştir.

Sabun otu, bazı yerlerde çöğen de denilebilir, suyla temas ettirildiğinde köpürebilen bir ottur.

b. Sabun=samın: Sabun, Türk hayatının en yaygın temizlik maddelerinden birisidir. Sabun, yağ ve kimyevî bir madde ile yapılır. Yağ, Türklerde oldukça boldur. Kimyevî madde ise (günümüzdeki kostik) eskiden "çorak" adıyla bilinirdi ve bunun çıktığı ayrı yerler vardır. Sabun, hem Asya Türk âleminde, hem de Batı Türklüğü'nde çok üretilir ve kullanılırdı.

4. Temizlik Yerleri:

Temizlik yapılan yerlerden yukarda söz edilmişti. Önceleri bu iş için ayrılmış bir özel yer yok idi; fakat zamanla hem insanların hem de eşyanın temizliği için ayrı binalar, yapılmıştır. İç Asya'daki Türk âleminde IX-X.Yüzyıla kadar geri giden bu temizlik anlayışı ve geleneği, Batı Türkleri'nde de devam etmiştir. Türk Hamamı, Türk temizliğinin bir numunesi olarak bilinmiştir.

IV. BÖLÜM

YEMEK = BESLENME

Türklerin yemek, yani beslenmeleri, Türk özelliğiyle yakından ilgilidir. Çünkü Türk, çevresindeki yiyecekleri esas alan bir beslenme düzenine sahiptir. Türk kültürünün en önemli unsurlanndan birisi olan beslenme=yemek kültürünü şu esaslar içinde ele alabiliriz.

A. YİYECEKLERİN TOPLANMASI VE SAKLANMASI:

Yiyeceklerin her zaman temini imkân dışı olduğundan, belirli zamanlarda toplanarak evin içinde veya uygun bir yerde saklanması gerekmektedir. Burada saklama ve koruma esas olarak, ev eşyası da söz konusu edilecektir.

1. Y e r 1 e r: Yiyeceklerin saklandığı yerlerin bazı özellikler taşıması gerekmektedir. Gerçi yaşanan yerlerin genelde belirli bir hava cereyanına sahip olması gerektiğine önceleri temas etmiş idik.

a. Tabiî oyuklar, mağaralar veya kazılan çukurlar: Mağaralar başta olmak üzere bu türden oyuklar veya kuyular, çoğunlukla yiyeceklerin korunup saklandığı yerlerdir. Kazılan yerlerde (örü) yiyecek saklanması, Kazak ve Kırgızlarda da görülmektedir.

b. Ev içindeki kuz, yani güneş almayan yerler; kiler, mahzen, mağaza: ev içindeki uygun serince yerlerde yiyecekler korunur.

c. Evin dışında genellikle rüzgâr alan kuz yerlerdeki oyuklar, aralıklı tahtadan yapılmış dolaplar, sütlükler.

2. K a p 1 a r: Yiyecek muhakkak ki bazı kapların içinde saklanmalıdır. Bu kaplar, malzemelerine göre şöyle ayrılabilirler:

a. Tabiî kaplar: Tabiatta olan maddelerin saklama kabı olarak kullanılmalarıdır. Bunu da bitkisel ve hayvansal olarak ikiye ayırabiliriz:

I

a1. Bitkisel kaplar: Başhcası su kabağı olup, kurutularak yağ, tuz, bal saklamak için kullanılır.

a2. Hayvansal kaplar daha yaygındır. Kesilen ve eti yenen hayvanların derileri tuluk çıkarılarak, içine kül-azık (Kırgızlarda yaygın), çökelek (peynir) gibi yiyecekler konurdu. Hayvanın işkembe, yani karnı da yağın ilkilip içine konulduğu, saklandığı hatta pazara götürüldüğü kaplardır. Yine hayvanların bağırsakları da sucuk biçimi yiyeceklerin yapımında kullanılır.

b. Yapma kaplar: Tabiî kaplar hayatın bütün ihtiyaçlarına yetişmediğinden, birçok kap da imâl edilir. Bunlar ham maddelerine göre şöyle ayrılabilir:

b1. Deri çok kullanılan bir malzeme olup, çok çeşitli eşya yapılabilir. Deriden yapılan kaplar arasında: en yaygını su içinde kırba ve kımızlık'dır. Hayvan besleyen toplumlarda deri bol olduğundan birçok kap, ham veya tabaklanmış deriden yapılırdı.

b2. Ağaçtan yapılma kaplar da birçok işe yaramaktadır.

- Şu taşıma kabı, senek=çelek.

- Bal kovanı,

- Anbarlar (taşınabilir) ve sandıklar. Anbarlar, gerek yekpare ağaçtan oyularak, gerekse geçme tahtalardan yapılmaktadır. Her iki halde de göçürülebilir özellikleri dolayısıyla yararlıdır. Sandıklar da evin önemli eşyasının konulduğu yerlerdir.

b3. Topraktan yapılmış keramik kaplar çok daha geniş bir kullanma imkânına sahiptir. Bunları da küçük ve büyük olarak ayırabiliriz:

- Küçük kaplar: Testi, bardak, kâse.

- Büyük kaplar: Dağarcık, dağlar ve küpler.

b4. Maden=Metalden yapılma kaplar; özellikle işlenmesi kolay olan bakırdan yapılan kaplar kalaylanmak şartıyla kullanılabilir. Demirden kaplar da vardır.

b5. Diğerleri; bu arada belirtelim ki "kap" bir kısım Türklerde eşyayı koruyan, onun üzerinde olan madde=eşya gibi (ayakkabı da olduğu gibi) algılanıyor. Bu şekliyle de kaplar oldukça yaygındır.

B. YEMEKLER, YİYECEKLER:

Yiyecekler=azık, özellikle kış ve yaz (ilk-bahar) için önemlidir. Yaz (=caz=ilkbahar) geldiğinde ortalık yeşillenir ve hayvanlar için yiyecek imkânı çıkmıştır ama, insanın azığı henüz yok gibidir.

Türk insanı yiyeceklerini iki türlü yiyebilir. Bunlar öncelikle tabiî yani çiğ ikinci olarak da pişirilmiş olarak yenebilir. Yemeğin çiğ, tabiî veya pişirilmiş olmasının özde bir farkı yoktur. Her ikisi de, hemen bütün tarihî devirlerde her zaman görülmüşlerdir.

1. Çiğ olarak yenebilen tabiî yiyecekler:

a. Otlar, meyveler: Tabiatın göğsünde yetişen çeşitli otlar, yemlik, kuşbacağı, madımak ve niceleri gibi, alıç, kızılcık, böğürtlen gibi meyveler de gıda olarak yenebilir.

b. Süt: Memeli hayvanların kendi yavrularını beslemek için ürettikleri sütler de insan oğlunun olduğu gibi, Türk insanının en önemli ve yaygın yiyeceklerinden birisidir. Süt, kendisi doğrudan yiyecek olduğu gibi, daha birçok gıda mamulünün, yoğurt, peynir ve diğerlerinin ham maddesidir.

c. Et, balık, kara ve ak-ciğer: Günümüzde dahi zaman zaman çiğ olarak et, balık veya ciğer yendiği bilinmektedir.Tarihî devirlerde bu türden yiyeceklerin çiğ olarak yenmesi biraz daha yaygın olabilir.

d. Kurutulmuş etler: pastırma (=kakmaç), sucuk. Bir kısım etlerin kurutulması demek olan pastırma veya az bir katkı ile bağırsaklara doldurulmuş olan sucuklar da bu arada sayılmalıdır.

e. Yumurtalar. Her türlü kuşların veya ehli hayvanların yumurtaları da çiğ olarak yenebilmektedir.

2. Ateş ile Pişirilen Yiyecekler: Yemekler

Rivayete göre, bir büyük yangın sonrasındaki pişmiş av hayvanlarının daha lezzetli oluşu ile Türk'ün hayatına pişirme unsurunun girdiği kabul edilir. Ateş böylece bilinmiş ve Türk insanının yiyeceğinde etkili olmuştur (Mücmel'üt-Tevarih). Ateş ve ocak ile ilgili olarak yukarıda daha çok bilgi verilmiş idi.

a. Pişirme Yeri Genel olarak "ocak"tır; ayrıca kırlardaki ateşlerde; kuyu veya çukurlardaki ateş ile pişirme yapılabilir. Doğrudan etler ateşte pişirilebileceği gibi, üçayak veya saç ayağı üzerine konan bir kapta da pişirilebilir. Yani pişirme yeri özel yapılmış olabileceği gibi, herhangi bir yer de olabilir. Ocak en yaygın pişirme yeridir; kimi zaman çukur veya kuyu gibi yerlerde de yiyecek pişirilmektedir.

b. Katkısız pişirme: En sade ve ilk zamanların en hâkim pişirme şeklidir. Bunlar genellikle etin doğrudan pişirilmesi demek olan kebap genel adıyla anılır. Ayrıca külbastı, kuzunun sırıkta döndürülmesi de buraya eklenmelidir; genel adı

olan "kebap" günümüzde katkılı pişirilen yemeklerin de adı olmuştur: Patlıcan kebabı vs. gibi.

c. Katkılı=kaplarda pişirme: genel adı aş dır: Et aşı, sütlü aş, darı aşı, kabak aşı gibi.

el. Katkılar olarak başlıca yağ, tuz, un, süt, su, kokulu otlar, salça=domates (yeni) sayılabilir. Kısacası aşlarda şu üç temel unsur vardır: et+su+katkı=sebze, havuç, yer elması vb. Bu arada hamur=kesme=erişte ile birlikte et parçalarından oluşan ve elle yendiğinden beş-parmak denilen yemek, Türk âleminde yaygın ve ünlüdür. Mantı veya pilmen de, et ve hamur ile yapılan bir yemektir.

Yağ: Nisbeten soğuk iklimde yaşayan Türkler için gerekli olup, yağlı etler makbul idi. Yağın en güzeli, sütün kaymağından olurdu; hatta kaymak doğrudan bir yiyecek olarak bilinir: Bal ile kaymak, geçmiş zamanların en önemli iki yiyeceği kabul ediliyor. Hayvansal yağların yanında, sonraki zamanlarda bitkisel yağlar da bilinmektedir. Bunların başında susam yağı gelir. Türkler, önasya'ya, yani Akdeniz havzasına indikten sonra zeytin yağını da tanımış ve kullanmışlardır.

T u z'un hem insanlar, hem de besledikleri hayvanlar için ayrı bir önemi vardır; kaya tuzları ve tuzlu göl-denizlerden elde edilen tuzlar vardır. Tuz, özellikle hayvanlar için büyük miktarlarda gereklidir.

c2. Kaplar: toprak veya kalaylı bakır kaplar kullanılıyordu. Toprak kapların yapımı, uygun ham malzeme.yani toprak olduğu takdirde daha güzel olurdu. Bununla birlikte yaylak-kışlak arasındaki seyahatlerde çabuk kırılıp tahrip olabilmektedir.

Bakır, zaten Türk ülkelerinde çok çıkan bir maden olduğundan, bakır eşya imâli zaten biliniyordu. Bunun bir sonucu olarak bakır yemek malzemesi oldukça yaygın idi. Ancak bakır malzemenin muhakkak kalaylanması gerekmektedir. Bakır yemek pişirme malzemesi önemi dolayısıyla, Türk insanı için adeta bir demirbaş servet sayılmıştır.

Kaplar işlevlerine göre şöyle ayrılabilirler: Derince olanı tencere, kazan eniği, kazan; daha yaygın olan ise dığan ve sahandır.

Yemek malzemesinin en başında, tencere büyük ailelerde ise kazan gelmektedir; Tencere veya kazanın derin ve pişirmeye elverişli oluşu temel özellikleridir. Tencerenin bir de kapağı olup, çanak=tabak olmadığı zamanlarda veya tembel hanımlar, yemeği kapakta ikram edebilirler. Tabak, ağaç, toprak veya metalden yapılmış, pişirme değil, yemek yeme kabıdır.

4. Yemek=aş türleri; Yemek yenmesi=ekmek+katık; en ünlüsü bal ile kaymaktır.

a. Ekmek, hububat unundan yapılan yemektir. Uygur çağında sadece zenginlerin ekmek yediği hem Çinli hem de Arap gözlemcileri tarafından kaydedilmiştir. Ekmek, başlıca üç şekilde yapılabilir: Ekmek, öteki Türk ellerinde yaygın olmayıp sonradan öğrenildiğinden genellikle Farsça "nân" olarak adlanmıştır. Bir kısım Türk ellerinde ise çörek olarak bilinir. Un ve elek bütün Türk dillerinde ortak iken, ekmeğin ortak ismi olmayışı, hâkim gıda olmayışından gelmiş olsa gerekir.

Ekmek olarak en yaygını, ince açılarak saç üzerinde pişirilen yufkalardır. Ayrıca tandırda yapılan ve özellikle mayalı olarak fırında pişirilen ekmeklerden (çörek, pide) söz etmek gerekir. Şehir, kasaba ve büyük köylerin insanı, mayalı olarak fırında pişen ekmeği yer. Bu amaçla, bazı ailelerin kendi fırınları olduğu gibi, köy, mahallenin veya semtin de ortak veya genel bir fırını da olabilir. Bunlarda ihtiyacı olanlar ekmeğini pişirebilir.

Ekmeğin en güzeli, buğday, çavdar ve yulaftan olan melez undan yapılandır. Saf buğday ununun hamuru yapışkan olur; buna karşılık ötekilerin gıda değerleri azdır. Ancak yine de darı başta olmak üzere öteki hububat türleri de yenebilir.

Bununla birlikte XIX. Yüzyıl başlarında, İstanbul düşüncesinde Allah'ın buğdayı insanlar, arpayı atlar ve darıyı kuşlar için yarattığına inanılmıştır.

b. Katık=aş=yemek:

Katık, son yüzyıllarda kendisine farklı anlamlar yüklenmiş olmakla birlikte, yemeğin ana unsuru demektir. K a 11 k iki yönlü düşünülebilir:

Çiğ sayılabilecek yemekler ki bunun en başında "ayran doğraması" gelmektedir. Ayran içine çeşitli uygun sebzeler veya meyveler doğranarak içindeki gıdalar çeşitlendirilirdi. Süt içine çeşitli öteki çiğ maddeler doğranarak da yemek ve katık yapılabilir.

Pişen yemekler; bir bakıma hemen bütün yemekleri içine alabilir.

Türk insanının gıdasının, yiyeceğinin temel unsuru ettir. "Et" deyince, tarihî devirlerde önce geyik, sonra da at eti esas olmakla birlikte, sonraki zamanlarda daha ziyade koyun eti anlaşılmalıdır. Hemen belirtelim ki keçi eti yenmesi de olağandır. Uygur çağında, zenginlerin at eti fakirlerin ise koyun eti yediği kaydedilmiştir. Sığır (dana veya düve) eti yenmesi yaygın olmayıp, son yüzyıla kadar sadece ziyafetlerde yenilirdi (Bk. İbn Bibi, aslı, s.431). XIII. Yüzyılda Türk Selçuklularında tercihler yağlı koyun, keçi ve sığır eti biçimindedir.

Türk yemek çeşitleri, bize kalırsa iki ana kolda incelenmelidir:

1. Sade gelişim; Bugün dahi Türk köylüsünün, veya çobanının temel yiyecek düzeni demektir. Yaylak-kışlak hayatı yaşayan ve daha çok hayvan besleyenlerde yemek sade olmuştur. Temeli talkan olan yarma aşı ile yağ ve et esastır. Osmanlıların Kınm Türkleri için söyledikleri "yedikleri talkan, içtikleri boza" sözü, Asya'daki öteki Türkler (Kazak, Kırgız, Başkurt, Altaylı) için de geçerlidir. *Talkan* bir nevi un olmakla birlikte, taneleri (darı, buğday, arpa) önceden kavrulup pişirilmişlerdir. Daha iri öğütülürdü ve hazmedilmesi daha kolay olurdu. Yarma aşı da içindeki yağ ile bir başka yaygın yiyecektir. Böylece Türk yemekleri bir koldan sade ölçülerde devam edip günümüze kadar gelmiştir. Sade gelişimin temel yemeği, etin doğrudan pişirilmesi demek olan kebapdır.

Bir başka yemek, çentmedir; çeşitli sebzelerin ateşte kısmen pişirilip ütülmesinden sonra bir araya doğranması ile yapılır.

Süte bağlı yiyecekler de sadece gelişiminde önemlidir. Yukarıda da dediğimiz gibi, bal ile kaymak en sevilen yemeklerdendir. Âli'nin *Tezkire'sinde* naklettiğine göre (s.l 12) bir ozan Germiyanoğlu'na şöyle demiş:

Yidüğün bal ile kaymak,

Yürüdüğün çayır olsun..

Kaymak, bugün de bütün Türkler tarafından çok sevilmektedir.

2. Ayrıntılı gelişim. Şehirlerde yaşayan ve kısmen Türklerin geliştikleri yemek düzenidir. Bu koldaki yemeklerin türleri öylesine çoğalmıştır ki, Osmanlı dönemindeki Türk mutfağı dünyanın en önemli mutfakları arasına girmiştir. Bu gelişimde de Türk yemek ve beslenme düzeninin izleri açıkça bellidir.

XIX. Yüzyıl ortalarında kaleme alınıp İngilizce'ye de çevrilen Türabi Efendinin Yemek kitabında, 11 çeşit çorba, 16 çeşit kebab, 8 çeşit külbastı, 22 türlü yahni ve pilâki, 11 çeşit köfte ve mücver, 7 çeşit tava, 15 çeşit börek söz konusudur. Osmanlı yemek usulü, XIX. Yüzyıl ikinci yansında sadeleştirilmeye zorlanmıştır. II. Mahmud 1810'lu yıllarda, o vakte kadar düğünlerde 25 çeşit olan yemeğin 13 çeşite indirilmesini istemiştir. Sonraki dönemlerde bu 13 çeşit yemek de 8 çeşide indirilecektir.

Yemekleri aşağıdaki başlıklar halinde toplayabiliriz:

Aş; çorbadan farklı olup en eski aş olarak Buğra Han Aşı'nı gösterebiliriz. A ş, pişen yemeklerin umumu adı olarak da dikkati çekebilir: Et aşı, soğan aşı, bulgur aşı vs. gibi.

Etli yemekler: Türk yemek düzeninin esasıdır. Et aşı, en yaygın yemektir. Etin durumuna göre pişirildiğinde farklı adlar da alabilir. Et ve ekmek, bir dönemden, muhtemelen XIII. Yüzyıldan sonra, Türk'ün iki temel yiyeceği

i

olmuştur. Bu sebeple etli-ekmek, en sade ve yaygın yiyeceklerdir. Lahmacun, mantı ve aynı esastaki yiyeceklerde hamur veya ekmek ile et iki temel unsurdur.

Sebzeli yemekler: sebze, en sade et yemeğinin dahi yanında gereklidir. Meselâ, kebabın yanına muhakkak soğan=piyaz konulurdu. Bundan gayri, havuç (sabiz), turp otu, madımak veya başka sebzeler de konabilir. Sebzelerin et olmaksızın yemek olarak pişirilmesi, son iki yüzyılın eseri, yani yeni olsa gerektir. Osmanlılarda zeytinyağı bilindikten sonra, sebzelerden ve otlardan yemek yapılması da yaygınlaşmıştır. Enginar, XVII-XVIII. Yüzyıllarda yaygınlaşmıştır. Aynı şekilde patates XIX. Yüzyılın ikinci yansında, domates ise XX. Yüzyıl başlarında Türk yemeklerinin arasına girecektir.

Pilâvlar: Ham maddesi pirinç olan pilâvlar yaygındır. Avrupalı gözlemciler, XVIII. Yüzyıl sonrasında, Osmanlı yiyeceğinin temelinin üzerine kebap veya pişmiş et konulan pilâv olduğunu söyler. Günümüz İç Asya Türk âleminde de etli ve sebzeli pilâvlar oldukça yaygın ve ünlüdür (Özbek, Kırgız vb.).

Türklerin daha çok Önasya'da yaygınlaştırdıkları "bulgur"un pirince göre, daha üstün nitelikleri olduğu da söylenmektedir. Bir tür yarma kabul edilebilecek olan bulgur ve tarhana, XIX. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyıl başlarında Batı Türklerinin iki temel gıdasıdır.

Balıklar: Türk insanının balıklan, çok yaygın olmasa da yediği bilinmektedir. Yaşadıklan yerlerdeki temiz ve berrak nehirlerinde bol miktarda bulunan "alabalık"lar zevkle yenilirdi. Bu arada XIII. Yüzyılda Anadolu sahası şehirlerinde varlığı bilinen Balık-pazarlannda satılan balıklan elbette Türkler de yemiş olmalıdır.

Av hayvan ve kuşlarının etleri: Gerek geyik, tavşan gibi av hayvanlan, gerekse av kuşlan, Türk sofrasının sevilen yemekleri arasındadır. Meselâ İstanbul halkı, XX. Yüzyıldaki bıldırcın bolluğundan yiyecek olarak çok yararlanmış idi. Keklik eti gibi, geyik ve tavşan etleri de öteki yiyeceklerde kullanılırdı. Alâeddin Keykubad'ın bir av kuşunu yedikten sonra hastalanıp öldüğü (1237) söylenir.

c. Yemek Tertipleri:

Türk insanı, farklı zamanlarda farklı amaçlar için ayn ayn yemek tertipleri yapılmaktadır. Mesela gündelik olarak yenilebilen yemeklerden gayri, bazı işlerin yemekleri aynca tertiplenir. Hele bayramlarda, toylarda veya ziyafetlerdeki tertipler daha ayndır.

XIII. Yüzyıldan itibaren, imaretlerde, bayramlarda aynca verilecek yemekleri, bazı vakfiyeler sayesinde bilebiliyoruz. Meselâ Sahip Ata Fahreddin Ali, bayramlarda aynca "safranlı zerde pilâv" verilmesini şart koşmuştu.

II

Düğün yemeklerinin de kendisine göre bir tertibi ve düzeni vardır. İstanbul'da bu düzenin bazı izlerine XIX. Yüzyıl başlarında rastlıyoruz.

Anadolu köylerinde olduğu gibi, hemen bütün Türk âleminde, düğünlerdeki yemekler, mevsimlere göre belirgin olarak düzenlenirdi.

C. YEMEĞİN YENMESİ:

1. Yemek zamanları, övünler:

Yemek zamanı, yani övün (=öğün) Türk hayatında, genellikle ikidir. Kuşluk ve Akşam. Ancak son zamanlardaki durum da söz konusu olduğundan, buna bir de kahvaltıyı, yani üçlü düzeni ekleyebiliriz.

a. îkili düzen: kuşluk ve akşam; En yaygın olanı, hem tarihî kayıtlarda hem de 1950'lere kadar Anadolu Türk köylerinde yaygın olarak devam eden şekli ikili yemek zamanıdır. Öğünlerin birisi, "kuşluk" öteki ise "akşam"dır. Hemen belirtelim ki akşam yemeği, havanın kararmasından önce başlanan ve kararması ile, Akşam namazı öncesinde biten bir yemektir.

b. Üçlü düzen: sabah=kahvaltı, öğle ve akşam. Bazen, XIX. Yüzyıl ve öncesinde, üçlü yemek düzeni görülmektedir. Gerçi sabahleyin yenilen, sadece "kahve" biçimi için altlıktır; olağan bir yemek değildir. Öğlen yemeği, "kuşluk"a göre biraz daha geç yenmekte; buna karşılık akşam yemeği, namazdan hemen önce, öteki düzenin saatinde yenmektedir. Belki bu sebeple halk arasında bütün öğünler geçse de akşam öğünü geçmez derler. Bazı boylarda, zaruret sebebiyle sadece tek öğün, akşam yemek yenmektedir.

Üçlü düzenin özellikle yazın uzun gündüzlerinde söz konusu olacağını ayrıca ilâve edelim.

2. **Yemek=sofra** eşyası:

a. Sofram, Örtü ve Sini (yuvarlak): Türk yemek usûlünde, önce yere bir altlık, bir örtü serilmektedir. Bunun üzerine, kimi zaman sofraaltı denilen, yükseltici bir unsur konur. Üzerinde de, yuvarlak bir sini yerleştirilir. Sini, çeşitli maddelerden yapılabilir: Ağaç, taş ve nihayet metal siniler vardır.

Türk sofrası yuvarlaktır; yuvarlak olduğundan, sofrada bir baş köşe bulunmaz ve hemen herkes eşit düzeyde sofraya oturur.

b. Çanak=tabak ve kaşık; Türk yemek usûlü, sininin ortasına konan bir çanaktan herkesin kendi önünden yemeğini kaşığıyla almasıdır. Elle yemek, sadece çok samimi aile ortamında söz konusudur. Kebaplar veya daha başka uygun yemekler elle de yenebilirdi.

Kaşık, özellikle tahta kaşıklar, zaten Türk insanının üretimi olduğundan yaygındır. Bununla birlikte büyük ve kalabalık ziyafetlerde, herkesin kaşığı beline sokarak gelmesi istenir. Çatal ve bıçağın Türk sofrasına girmesi, İstanbul'dan başlıyarak XIX. Yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Mustafa Reşid Paşa bu hususta tam bir Avrupa taklitçisi iken, Ahmet Vefık Paşa, biraz abartılı biçimde Türk usûlü yemek yemeğe devam ediyordu.

c. Tuz, su ve diğerleri: Sofrada tuz ve öteki baharat, kendi kablarında bulunabilir. Tuz, sofranın yanındaki tabakda bulunur, herkes tarafından eliyle kullanılabilirdi.

Soğutulmuş testilerdeki sular, bir billûr=bardak ile dağıtılır. Herkes için ayrı bir bardak ancak son yüzyılda söz konusu olmuştur. Kimi zaman testinin doğrudan ağıza götürülerek içildiği de görülür.

3. Yemek âdabı:

Oturma: Yuvarlak sofraya insanlar, yan vaziyette ve dizlerini dikerek otururlar. Bazen diz üstü de oturulabilir. Evin veya sofranın sadece en büyüğü eğer rahat ediyorsa bağdaş kurabilir.

Yemek şekli, sofraya en büyüğün besmele ile başlamasından sonra el uzatılır. Yemek sessiz yenilir; herkes kendi önünden ve başkasına en az zarar vererek yemeğini alır. Konuşmak tercih edilmemekle birlikte, sofranın büyüğü gerekiyorsa, sofrayı neşelendirecek sözler söyleyebilir.

Ziyafetlerde(=toy)ki sofralarda, sohbetler de olup ve bunlarda yemekle ilgili fıkralar anlatılır; şakalar yapılabilir.

Yemekten sonra: dua edilir ve eller yunup yıkanır. Türk örfünde yemekten sonra dua edilir; toylarda (ziyafet) misafirler, evin sahibinin varlığının artması için sadece "ziyâde olsun"da diyebilirler. Devlet sahibi de onlara "afiyet" diler. Yemekten sonra evin bir genci, su ve kab getirir; el yıkanır.

Diğerleri: Yemeğin içinde bazı belirli kurallar vardır. Meselâ iki kişinin aynı anda su içmemesi bunlardan birisidir. Yemekte, tabağın içindeki yemek bitirilir; geride bir şey bırakılmamaya çalışılır; bunun için çeşitli temenniler, geliştirilmiştir.

XIX. Yüzyılın reform devrinde, Türkçemize İtalyanca'dan locanda=lokanta girdi. Fakat 1960 sonrasında lokanta da beğenilmiyerek, yine Avrupa dillerindeki Restorant, aynı hazır yemek yenilen yer olarak kullanılmaya başlandı. Günümüzde lokantalar iyice azalmış, kenar-köşe kasabalarda kalmış, her yer restorant olmuştur.

Bu arada yine reform gereği olarak çatal kullanılması yaygınlaştırılmıştır.

II

D. İÇECEKLER:

1. Tabiî içecekler, su

Su, Türk insanının en yaygın içeceğidir. Su, kaynak, kaynak, bulak ve pınar=gözelerde çıkar ve çeşmelerden akar. Çeşme, tabiî su kaynağı değil, insanların istifade edebileceği bir lule=oluktan suyun aktığı yerdir. Buraya su yolu=künk ile gelir ve su yolcular, zaman zaman bu durumu denetler, bozulan yerleri tamir ederler.

Çeşmelerde üç ana kısım vardır; su haznesi (özellikle kaynağı yetersiz olduğu durumda, suyu biriktirmeye de yarar), oluk=lüle ve ahar. Ahar=tekneden yörede bulunan hayvanlar su içebilirler. Oluğun yanına, insanların su içebilmesi için bir kab, bir senek, tas veya maşraba da bulunur. Çeşmelerden en önemlisi "Meydan çeşmesi" olup, dört yönde olukları vardır. Bu arada *sebil* hayr için içimi iyi ve soğuk su dağıtılan yerlerdir.

"Aylık Çeşmesi", şehirlerin dışında uğurlamaya gelenlerin yolcularını, su gibi gidip gelmeleri için teşyi ettikleri çeşmedir. Üsküdar sonrası menzilin adı böyle olduğu gibi, Bolu ve diğer birçok şehirlerde de vardır.

İçimi güzel, iyi, sağ sular (Ak-su veya şeker-pınanndan çıkan) kasaba ve şehirlere kadar getirilirdi. Bu arada çeşme adları da dikkati çeker: Hor-hor çeşmeleri gür akan çeşmelerdir (İstanbul, Selanik). Çatal-çeşmeler, hem evin içine, hem dışına akan çeşmelerdir. İki-lüleli aynı anlamda olabileceği gibi, yanyana da olabilir. Dokuz lüle de, dokuz çeşme de önemlidir. Su, insan hayatı için çok önemli olduğundan su getirilmesi ve çeşme yapılması en önemli hayırlardan sayılır.

İçme suyu sadece pınarlardan değil, kuyulardan da temin edilebilir. Su içmek ile ilgili olarak şöyle denir: "Ye etliyi iç suyu donarsa donsun,
Ye tatlıyı içme suyu yanarsa yansın"

2. Katkılı içecekler:

a. Ayran (=yoğurt+su). Ayran, en yaygın katkılı içecek kabul edilebilir; Ayran sade olarak yapıldığı gibi, yoğurt veya kurut sulandırılarak da yapılır. Bunun sofradaki bir başka şekli, *cacık* ise, yemeklerin önemli bir yardımcı unsurudur.

b. Şerbetler=meyve suyu. Meyve usaresi+tatlandırıcı (=bal, pekmez veya şeker) demektir. Şerbetler, özellikle İslâmiyet sonrasındaki en önemli içeceklerdir. Her türlü meyvenin özünün tatlandınlması ile yapılan şerbetlerin çeşitleri ve içimi Osmanlı döneminde en üst düzeye çıkmıştır.

c. Diğerleri: Şalgam suyu ve başka meyvelerin suları.

3. Mayalandırılmış içecekler:

a. At (=kısrak) sütünden yapılan **kımız:** en çok bilinen Türk içkisidir. Kısrak sütünün hafif bir şekilde mayalandırılması, %3-4 nisbetinde alkolü ile bilinir. Gıda özelliği de çok etkili olduğundan, verem gibi hastalıklarda tedavi için de kullanılır.

Deve sütünden yapılan Türkmenlerde **çal** diye bilinir ve Türkler arasında zevkle içilir.

b. Darıdan yapılma: **boza.** Osmanlı döneminde İstanbul'un en önemli kış içeceklerinden birisidir. Aslında Karadeniz kuzeyindeki ve Kırgız elindeki Türklerin kışlık içkisi olarak ünlüdür. Boza, darının çok hafif mayalanması ile elde edilir ve son yüzyılda leblebi ile içilirdi. Yarmanın mayalanması ile yapılan "maksim", Kırgızlarda oldukça yaygındır.

Türkler binlerce yıldan beri kışlan boza, yazın ise kımız içerlerdi.

c. Şaraplar: bal, üzüm ve diğerleri: Bal suyunun ekşimesi ve mayalanmasıyla elde edilen bal şarabı, en yaygın, hafif alkollü içecek kabul edilebilir.

d. Damıtılmış içkiler (rakı vs.)de alkol oranı, damıtılarak artırılıyordu. Böylesine damıtılarak alkolü artırılan içkilerin en ünlüsü rakı dır.

4. Sıcak İçecekler:

a. Kahve, en yaygın görünmekle birlikte, Batı Türklüğü'nde, XVI. Yüzyıldan sonra etkili olmaya başlamıştır. Kahve ve çubuk, Osmanlıların, 1826 öncesindeki en önemli ikramıdır.

b. Bazı otların ve çiçeklerin kaynatılması, çiçek, ıhlamur ve diğerleri.

c. Çay: VIII. Yüzyılda, Uygurlar Çin'den öğrenmişler, sonraki yüzyıllarda da devam ettirmişlerdir. Bununla birlikte Çay içimi ve semaver kullanılması son iki-üç Yüzyılda yaygınlaşmıştır. Doğudan Batı'ya doğru gelen çay içimi, Batı Türklüğünde, XX. Yüzyılda yayılabilecektir.

ç. "Tükenmez". Ne yazık ki kış günleri içildiği söylenen bu sıcak içkiyle ilgili fazla bir bilgi yok. Çayın yaygınlaşması ile unutulmuş olabilir.

d. Salep.

e. Diğerleri.

İ.H. Baltacıoğlu, 1940'larda *(Türk'e Doğru),* "ayran"dan faydalı içki, "tükenmez"den ince şampanya, "pekmez"den kuvvetli şarap olur mu" demekte idi.

5. Soğutma unsuru: Kar ve **Buz**

Türklerin yaşadığı iklim, ortalama olarak oldukça serin olmakla birlikte, özellikle yaz mevsiminde hava sıcaklığı hayli artıyordu. Bu sıcak zamanlarda, serinletici unsur olarak buz ve kara ihtiyaç duyuluyordu.

Türk hayatını, göçer evli olarak mevsimlik yaşayanlarda kar ve buz ihtiyacı oldukça önemsizdir. Fakat kasaba ve şehirlerde kalan Türkler için bu çok önemli bir ihtiyaçdır. Bu sebeple karlıklar veya buzluklar, XIII. Yüzyıldan itibaren Selçuklu şehirlerinde görülmektedir.

E. TATLILAR + MEYVELER

1. **Tabiî tatlılar:** B a 1; en yaygın ve en önemli tatlıdır. Hem doğrudan bir yiyecek hem de en önemli tatlandırma unsurudur. Arıdan elde edildiğinden arı-balı da denilir; Türk ülkelerinde yer adı olarak da nam bırakmıştır: Ballı-kuyu, Ballık, Bal-yaylası gibi. Bal-kaymak, Türk insanı için en önemli ve temel iki yiyecek kabul edilirdi.

2. Meyvelerden elde edilenler:

a. Ağda, Tabiî meyve usarelerinin biraz katılaşmış şeklidir; ağda, meyve suları güneşde bırakılarak yapıldığı gibi.temiz bir el ile dövülerek de imâl edilir. Üzüm başta olmak üzere dut, elma ve öteki meyvelerin sulanndan ağda yapılabilir. Bazı yerlerde bala benzediğinden olsa gerek, dut-balı gibi bir isim de alabilir.

b. Pekmez (üzüm, dut vs.): En çok üzümden, pekmez toprağı denilen kimyevî bir toprağın da yardımıyla kaynatılarak yapılır. Aynca dut, elma, armut, kavun, karpuz, vişne ve hatta benzeri meyvelerin (keçi boynuzu gibi) sulanndan da pekmez yapılabilirdi.

3. Tatlandırıcı katkısı ile yapılan tatlılar:

a. Süt+tatlandmcı+katkı= sütlü aş= sütlaç; zerde.

b. Hamur+ceviz+tatlandıncı= baklava ve benzerleri

c. En önemli tatlılardan birisi olan helva, çöğen bitkisinin ezilmiş susam ve şeker ile kanlmasıyla yapılırdı. "Helva" Batı Türklüğü'nün en önemli tatlısı kabul edebilir. Gaziler Helvası adı da dikkati çeker.

4. Meyveler: Meyveler taze olarak yendiği gibi.yazın kurutularak kışın kurusu (yani kakı) da yenebilir. Alıç, elma, armut, ayva, üzüm ve diğerleri: böğürtlen, kızılcık, kavun, pancar.

5. Şeker kamışından elde edilen şeker, tslâm medeniyetinin bir temel maddesi gibidir; şeker önceleri bir ilaç gibi kabul edilmişse de, zamanla yaygınlaşmıştır.

Tatlılar Türk yemek kültüründe pek fazla önemli değil gibi görünür. Oysa "bal" gibi tabiî bir tatlının bulunması çok önemli bir özelliktir. Bu arada "pekmez"i de aynca saymalıyız. Katkılı tatlıların en önemli örneği ise helva kabul edilebilir.

!

V. BOLUM EKONOMİK
HAYAT = GEÇİM

A. Toplayıcılık - Avcılık
B. Gıda Üretimi
C. Eşya Üretimi
D. Ticaret
E. Ulaşım ve Haberleşme

İnsanın ilk temel özelliklerinden birisi varlığını devam ettirmek, yani yaşamaktır. Yaşamının da ilk şartı beslenmektir. Beslenmek ancak yiyecek temini ile mümkün olabilir. Şu halde insanın gıdasını, yiyeceğini temin etmesi onun en önemli faaliyeti sayılabilir. İnsanın temel meşgalesi de gıdasını, yani yiyeceğini temin etmektir. Burada öncelikle gündelik yiyeceğinin temini gelmektedir. Fakat zaman içinde yiyeceğinin bir kısmının gelecek zamanlar için de bir kenara konduğu görülür ki bu tabiî görünüş sonraki zamanların karmaşık ve iktisadî hayatını oluşturmuştur.

Türk insanı en sade ölçüleri ile, kendi yiyeceğini yani gıdasını temin faaliyetinin içindedir. Bu bir bakıma **geçim** diye de anılabilir. Ya kendisi bizzat yiyeceğini yetiştirir, üretir yahut da para kazanarak yiyeceğini para karşılığı temin edebilir. İnsanlar yiyeceklerini ya bizzat temin ediyorlar yahut da başkalarından bir şekilde ediniyorlardı. İnsanlar yiyeceklerini üç şekilde karşılayabilirler.

a. Toplayarak veya avcılık yaparak,
b. Üretim yaparak
c. öteki üretenlerden zorla veya
d. Satın alarak.

A. TOPLA YICILIK-AVCILIK:

Toplayıcılık-avcılık, insanlık tarihinin en eski iktisadî faaliyeti kabul edilebilir. Bir fikir vermesi için Türk tarihinin geçmişindeki bu türden faaliyetin genel bütünlük içindeki yerini ve payını şu şekilde belirleyebiliriz:

XX. Yüzyıl % 2 - XIX. Yüzyıl % 5 - XV. Yüzyıl %15

X. Yüzyıl %20 - VII. Yüzyıl %30

Bundan anlaşılıyor ki toplayıcılık ve avcılık Türk hayatının hemen her devresinde görülebilmektedir.

1. Toplayıcılık:

Tabiatın ürettiği eşyanın ve taş-toprak yanında genellikle bitki yapraklarının dal ve meyvelerinin toplanması demektir. Bu toplama faaliyeti üç türlü olabilir.

a. Yemek, gıda için yapılan işler, toplayıcılığın en önemli kümesidir. 1508'lerde Bolu halkı zelzele sonrasında kırlarda üç ay süre ile otları yiyerek yaşamışlardır. Bu türden yiyecekler birkaç türlüdür.

Otlar: Günümüzde de etkili olan otlardır: madımak, yemlik, kuş-bacağı, semizotu, turp-otu, ebegümeci, arap-saçı ve başkaları.

Meyveler: Böğürtlen, çitlembik, kızılcık (çiye), alıç, dağ çileği, karagat, frenküzümü ve başkaları.

Mantarlar (göbelek, kozu-karın vb): Bu tür yiyeceklerden genellikle ilkbaharda çıkanlar "mantar", güzün çıkanlar ise "çıntar" diye bilinir. Bozkırda baharda çok mantar olur: Kuzu-göbeği, dolmadan vb.

Kökler: Ot kökü en sade yiyecek olarak Kutadgu Bilig'de de geçer (Beyit 6155). Bu kümeden olması gereken "yer elması" en yaygın yiyecek köktür. Sarı-ot (havuç) gibi Salep de köktür. Zeki Velidi Togan, çocukluğunda, kar ortasındaki açıklıklarda sarana, yani yabanî patates ve diğer kökleri de çıkarıp yediklerini yazıyor.

Bal, bazı yaban arılarının kaya inlerindeki ballarından, toplayıcılık ile yararlanılır. Tuz, hem bir yiyecek, fakat daha çok kimyasal bir madde olarak kabul edilebilir.

b. Gündelik kullanma eşyası yapımı veya ilaç olarak kullanmak için:

1. Eşya yapımı için de tabiattan pek çok malzeme toplayabilir. Bunların gıda ile ilgili olmayışına dikkat edelim. Bu türden faaliyet insanın evinin, hatta kendisinin eşyasını sağlar.

- Saz, hasır yapımında, ev üzerinde örtmede kullanılır. Sazlıklar Osmanlı devrinde vergiye bağlanmıştır. Kamışlar da aynı kümeye girer.
- Ağaçlar hem ev, hem de her türlü eşya yapımı için gereklidir.

- Taşlar, kum vs. ev inşaatı için gereklidir. Çakmak taşı döğenler için gerekli; yararlı diğer taşlar da vardır: bileği taşı, lüle-taşı; topuk taşı,

2. İlaç için toplayıcılık; toplananlar bitkilerin yaprak, çiçek ve kökleridir. Tabiattaki öteki maddeler de yararlı olabilir. Salep, Papatya ve öteki şifalı bitkiler ilaç için önemlidir. Sabun-otu (Kırgızların samın-çöp) köpürücü özelliği vardır. Küçük çocukların altlarına serilen ve emici özelliği olan toprak *(höllük)* bu arada sayılabilir. Kimyasal özelliği olan topraklar da meselâ "pekmez toprağı" ve sabun yapımında kullanılan *çorak* da dikkati çeker. Ayrıca sabun yerine, temizleyici ve köpürücü özelliği olduğundan dolayı kullanılan *kil* de önemlidir. Mihalıççık kili 1950 yıllarında dahi çevresinde oldukça önemli bir satış imkânına sahipti.

Kaya veya taş tuzu denilen "tuz"lar da bu kümeye girerler.

c. Satış/para kazanmak için toplayıcılık:

Satış için toplayıcılığı şu şekilde kümelendirebiliriz.

a. Topraklar: Höllük, (benzeri Türkmenlerde var); kil; pekmez toprağı.

b. Küherçile, barutun ham maddesi.

c. Güvercin gübresi=ders=tersi.

d. Palamut, deri tabaklamakta kullanılır. XIX. Yüzyılın önemli bir ticaret maddesidir; *cehri* toplanması; mazı, kitre.

e. İlaç bitkileri, kekik, defne, yabanî mersin, papatya, ıhlamur çiçeği.

f. Reçine, katran, kayın'dan akan sıvı.

g. Diğerleri.

Görülüyor ki, **toplayıcılık,** sadece insanın gıdasını temin eden bir geçici dönem ekonomik faaliyeti değil, her zaman insanın geçimini sağlayabilen bir faaliyettir. Bakir ve doğar çok büyük ve geniş arazilere sahip yörelerde, bu türden toplayıcılık faaliyeti, daha geniş boyutlu olabilmektedir.

2. Avcılık:

"Avcılık", Türk'ün en eski ve en sevdiği işlerden birisidir. Herşeyden önce insanın gıdasını temin eder. Böylece avcılık, hemen bütün Türklerin çok sevdiği bir meşgale olmuştur. Türk Hakanları severek avcılık yapıyorlardı. Hatta Hanlann (KarahanU) bizzat kendi çabalarıyla avladıkları hayvanları çarşıda sattırıp, bunların parasıyla hayr ettikleri kaydedilmiştir. Selçuklu sultam Melikş'ah sadece bir av esnasında 70 geyik avlamış idi.

Aslında avcılığı, öncelikle üç ana bölümde ele alabilirdik.

a. Yiyecek temini olarak avcılık yapmak.

b. Bir idman, yani spor veya boş zaman faaliyeti olarak avcılık.

c. Bir iktisadî faaliyet, yani geçimini sağlamak ve pazarda satmak için avcılık.

Avcılık bir başka açıdan şöyle de bölünebilir:

a. Yüzen Avcılığı

b. Kaçan Avcılığı

c. Uçan Avcılığı

a. Yüzen avcılığı, balıkçılık. Bunu da tatlı su ve deniz=tuzlu su avcılığı olarak başlıca ikiye ayıracağız.

al. Tatlı su avcılığı: Türklerin yaşadığı coğrafyada bol bulunan temiz sulu dağ nehirlerindeki balıklar avlanıyordu. Bu balıklar genellikle hep Türkçe isim taşırlar: Alabalık, turna, sazan, kızıl-kanat, yayın, çiçek balığı, san balık, ak-balık, çamurca ve başkaları. Sazan, ala-buka, Isık-gölde avlanan balıklardır.

a2. Tuzlu-su, deniz avcılığı: Türkler hem Karadeniz hem de daha sonradan geldikleri Akdeniz kıyılannda, bazı yeni balık türlerini tanıdılar. Dolayısıyla bu balıklann isimleri, yerlilerden öğrenildiği için İtalyanca veya Rumcadır: İstavrit, Palamut, Lüfer, Kefal, Hamsi gibi. Türkler balığı Asya'dan bildiklerinden, sadece tuzlu su balıklannın isimleri onlar için yeni olmuştur. Bununla birlikte Türkler bazen onlara da Türkçe isim vermişlerdir: Mercan, Karagöz, Turna, Yılan-balığı, Kızıl-kanat, Deli-balık (Çpura), Ada-beyi (İskarpit), Kuyruğu sarı, Kesen (Lüfer).

Avlanan balıklar, şehir gibi büyük tüketim merkezlerindeki balık-pazarlannda satışa sunulurdu. Akşehir'de XIII. Yüzyıldan beri *Balık-pazarimn* varlığını biliyoruz. Türkler Anadolu'ya geldiklerinde ilk zamanlarda deniz kenanna kadar inmişlerse de, XI. Yüzyıl sonlarında içerilere çekilmişlerdir. Dolayısıyla bir süre Anadolu ortalarındaki göl ve nehir balıklannı bilmişlerdir. Osmanlı döneminde deniz balıkçılığı ve balıkları tanınacaktır.

Bahklağu, çay veya nehirlerin deniz ve göllere kavuştuğu veya balığın bol olduğu, balık yatağı olan yerlere verilen isimdir. Balığın çok olduğu böyle yerler Osmanlı döneminde ayrıca vergilendirilirdi. *Bahklağu* sadece deniz kıyılarında değil, nehirlerin veya göllerin de uygun yerlerinde de olurdu. Birçok yer adının böyle anıldığı biliniyor: XVI. Yüzyılda Bahklağu, XX. Yüzyıl Balıklıova (İzmir, Urla, Köy) veya Kınm'daki Balaklava gibi.

b. Kaçan Avcılığı:

bl. Kaçan avcılığı, it, yani tazı eğitilmiş köpek (Kırgızca taygan) yapılabilir. "İt agıtıp kuş salgan" eski Türk hayatında ve bu arada Manas Destanı'nda da çok geçer. Kaçanlara eğitilmiş kuş salmak, günümüzde İç Asya Türk boylarında (büyük kuşlarla) yapılan bir faaliyettir.

Yiyecek için en çok avcılık bu şekilde yapılabilir; geyik, tavşan, zıgın, ceylan=maral, dağ keçileri (arkar; kulca=teke)/karaca(elik), bu yol ile avlanabilir.

Göktürk çağında, Bilge Tonyukuk 17 kişi ile isyan ettiğinin ilk zamanlannda "geyik yiyerek, tavşan yiyerek" yaşadıklarını belirtmiş idi. Geyik (buğu, maral) avcılığı birkaç bin yıl öncesinden beri devam etmektedir. Hatta geyik, ilk zamanlarda bir bakıma atın da yerini tutuyordu.

b2. Ticaret için, kürkü için avcılık:

Avcılıkta bir gerçek, bazı av hayvanlarının eti yense bile deri=kürklerinin kullanılması veya pazarda satılabilmesidir. Kimi zaman olay, doğrudan pazarda satmak amacına da dönüşebilir. Bu ise en çok, kıymetli kürkü=postları olan hayvanlar için olmaktadır. Güney Sibirya sahasının kıymetli kürke sahip hayvanları Türkler tarafından en eski zamanlardan beri avlanmakta idi (susar, kunduz). XIII. Yüzyılda bir tilki avlayıp, kürkünü Konya sokaklarında satan köylünün hikâyesi Mevlânâ ile ilgili rivayetlerde geçmektedir. XIX. Yüzyılda bir Kırgızın evi kurt, ilbirs (pars), tilki, kaltar (mavi tilki) ve tavşan derisi dolu olabiliyordu.

Tavşan derisi ihracatı XIX. Yüzyıl sonlarında îzmir limanından önemli bir miktara ulaşmış idi.

b3. Zararı önlemek için, domuz-sürek avcılığı:

Bir tür kalabalık kitlelerin avcılığı demek olan *sürek* avları, aynı zamanda savaş talimi olarak da kabul edilebilir.

c. Uçan Avcılığı:

Uçanların, yani kuşların avlanması, doğrudan özel bir avcılık sayılmasa da, Türkçemizde yaygın olarak kullanılır. Uçanlar, genellikle "kuş" kabul edilse de, içlerinde kaz veya ördekler de bulunabilir. Bunların içinde eti yenilenler keklik, bıldırcın, sülün, ördek, turaç, yaban-kazı, çil-tavuk, mezgeldek, ular (ötü ilaç olarak kullanılırdır.

Türk hayatında kuş isimleri erkek adlarında bol miktarda yaşamıştır; Tuğrul, Doğan, Şahin, "Baytara vs.

I

Kuşlar, kendileri avlanmakla birlikte, eğitilmiş kuşlar ile de hem kaçan hem uçan avcılığı yapılabilir. Avcılıkta yarayan kuşlar, hemen bütün Türk ellerinde bulunmaktadır. Kırgız'da bürküt (kartal), doğan (şumkar), şahin, laçın veya atmaca ile avcılık yapılırdı. Bu sebeple Kuş-beyiği, yöneticilerin önemli görevlileri arasındadır. XV. Yüzyılın ünlü bilim adamı Ali Kuşçu, vaktiyle böylesine bir göreve sahip olmuş olmalıdır.

Osmanlı döneminde avcı kuşlann temin edildikleri yerler *aşiyân-hâ* olarak ayrı bir idare ve görev yüklenmişlerdir.

Avcılık ve toplayıcılığın bazı zararları yönleri de olmuştur. Meselâ, sülük XIX. Yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren bir tıp malzemesi olarak rağbet kazandı. Bunun üzerine Osmanlı ülkesinden sülük ihraç edilir oldu. Daha çok "sülük" yetiştirilmesi için bazı sahalar bataklık haline sokuldu. Fakat bir süre sonra, fiyatlar düşünce sülük ihracatı geriledi; ancak, vaktiyle bataklık haline getirilen sahalar ele alınıp kurutulamadı. Bu defa bataklıklarda üreyen sivrisineklerin yaydığı bir hastalık, *sıtma* Anadolu Türk'ünü kırmaya başladı. Batı'daki Türkler, ancak Cumhuriyet dönemindeki sıkı mücadele ile sıtmayı yenebilmişlerdir.

B. GIDA ÜRETİMİ

Gıda üretimi ehlileştirme ile yakından ilgilidir. Çünkü hem tabiattaki hayvanlan, hem de bitkilerin ehlileştirilmesi ile insanlık tarihinin yepyeni bir safhası başlamıştır. Bu ehlileştirmede, Türkler için muhtemelen hayvanlar bitkilerden daha öncedir.

Ehlileştirme sonrasında, gıda ile ilgili üretimin iki yönü vardır. Bunları sırasıyla göreceğiz.

1. Hayvancılık:

İnsanların hâkim olan gıdalarının hayvansal mı yoksa bitkisel mi oldukları meselesi günümüzde dahi tartışılır. Hatta halk arasında çarpıcı misallerle et yiyenlerin ot (bitkisel gıda) yiyenlerden daha üstün olduğu belirtilir. Kartal (=bürküt) her zaman ot yiyen tavşana üstündür; et yiyen İngilizler, daha ziyade ot (patates) yiyen Almanları iki cihan harbinde de yenmişlerdir denilir.

Askerlik alanında hayvancılığın etkili neticeleri görülür. Piyade (=yaya) askeri saatte nihayet 4 km yol gidebilirken, atlı askerler bu sürati 3-4 katma çıkarabilirler. Ayrıca atlı birliklerin hareket (=manevra) kabiliyeti de büyük ölçüde artmıştır.

Bütün bu sayılan hususlar, hayvancılığın toplumların umumi durumlarına etkisini açık olarak gösterir.

Hayvan beslemenin çok açık yararlan vardır, ki bunlan şöyle gösterebiliriz.

1. Gıda için yararlıdır;
   a. Sütü, hem doğrudan bir yiyecek, hem de birçok başka yiyeceğin ham maddesidir. Yoğurt (Kazak-Kırgız'da *ayran),* katık, kurut, peynir (bıştak), irimçik; (İbnülemin M. Kemal, peynir için sütü veled-i zinası der imiş).
   b. Eti, temel gıdalardan birisidir.
2. İnsanın giyimini temin edebilir.
   a. Yünü (cün), kılı, tüyü, yararlıdır.
   b. Derisi, postu işe yarar.
3. Öteki alanlarda da yararlıdır.
   a. Binek, yük hayvanı olarak insanın en önemli yardımcısıdır; askerî önemi vardır.
   b. Dışkısı (tersi) ziraat için gübredir. Bazen de yakıttır (tezek).
   c. Boynuzları; birçok alanda yararlıdır: bıçak sapı, tarak ve başka şeyler de yapılabilir.
   d. Başka kemikleri çeşitli âlet olarak kullanılırmış; ayrıca aşık kemiği oyun aracıdır.
   e. Yüzülen derisi (tuluk halinde), kann ve bağırsaktan yiyeceklerin konduğu yerlerdir.

Hayvanlar, insanlann yiyecek ve giyecek ihtiyacını karşıladıkları gibi, binek ve yük taşımakta da kullanılabiliyor. Yavrulan veya kemikleri çocuklara oyuncak olarak işe yanyordu.

Hayvan ürünlerinin adlan, Türk ellerinde aynıdır. Özellikle **Et, süt** ve **kaymak Türk'ü** belirleyen ve onu birleştiren en önemli kültür sözcükleridir. Hayvan besleyicilikle ilgili kavramlar da ortaktır. Mesela *kazık, kısır, kırkmak,* hatta *tezek* bunlar arasındadır.

Beslenen hayvanlar, özellikle askerlik için son derece yararlı ve gereklidirler. At, önceleri hem eti, hem de öteki binek ve yük taşımak üzere üstünlükleri için besleniyordu. Batı Türklüğünde eti yenmese de, öteki özellikleri sebebiyle beslenmeye devam edilmiştir. İç Asya Türklüğü'nde (Kazak, Kırgız, Altay, Başkurt vb.) eti yenmeye devam etmekte ve dolayısıyla gıda özelliği sürmektedir.

Şimdi, Türk'ün hayatında yer alan belli başlı hayvanlann önemine göre sırası ile görelim:

At: Türk'ün en eskidenberi tanıdığı bir hayvandır. "At" Türkçe'nin de en eski kelimelerinden birisi olmalıdır. Çünkü at ile kamçı, Türklerde ortak bir kelimedir. Atlar renklerine göre konur, kır, ak-boz, yağız (kara), doru (toru), kızıl, kök, kaşka (ala başlu) adlarını alır. Kulun, tay, kunan, bıştı/bee, at; Kısrak=Biye dişisi, aygır ise erkeğidir. Bu sebeple son yıllar dışında, at, Türk dediğimiz kavramla içice sayılmıştır. At'm Türk hayatındaki yerini gerilemesinde, sadece zamana ve teknik gelişmeye bağlı özellikler görülmez. XIX. Yüzyıldaki bazı askerî ve siyasî ıslahat düşünceleri, de Batı'daki Türk toplumunda atın yerinin gerilemesinde yol açmıştır.

At en eski dönemlerde eti ve sütü, hatta derisi için beslenmiştir.Nitekim at eti yemek İslâm dininde, Hanefilerde, haram değildir. Fakat at bir savaş aracı olduğu için kesilmemesi tercih edilir. Sütünden Türk'ün meşhur içkisi *kımız* yapılır. At, Türklerin büyük varlığıdır. Uzun yüzyıllar Türk devletlerinin dış ticaretinde en büyük zenginlik payını at ihracatı sağlar idi. Özellikle Hunlardan başlayarak XIX. Yüzyıla kadar devam eden dönemde Asya Türk devletlerinin, genelde bir ziraat ülkesi olan Çin ile ticaretlerinde Türk tarafının en büyük ihraç maddesi at olmuştur. Özellikle Uygur Devrinde VIII-IX. Yüzyılda ayrıntılarıyla bilinen bu ticarette her defasında 5.000'den 25.000'e kadar at satılırdı. Bu kadar çok sayıda atın beslenmesi, toplanması, götürülmesi ve nihayet Çinli yetkililere teslim edilmesi muhakkak ki önemli bir teşkilâtı gerektirir. Bu kadar çok sayıda terbiye edilmiş atların yetiştirilmesi ve sahipliliği ayrı bir meseledir.

At, Türk yer adlarında etkili olduğu gibi (At-lık, At-başı) iskân yerlerine de isim olmuştur: 751'deki Arap-Çin savaşı Talaş ırmağı yakınında ve Atlık da olmuş idi. O da atların yetiştirildiği yer demek olsa gerekir. Atların satıldığı geniş alanlar da *At-pazarı* diye isimlendirilmiştir. En ünlülerinden birisi Ankara'daki *At-pazarı meydanıdır.*

Göktürk-Çin sınırında binlerce atın el değiştirdiği yer üzerinde kurulan şehir, Göktürk çağında *Atpazarı Şehri* diye anılmıştır.

At, Türk usulü eğeri ve ata binilecek kıyafeti de ortaya çıkarmıştır. Eski Roma ve Yunan'ın insanı, üzerinden dökülen veya insana sarılan kıyafetlere göre şalvar ve pantolon tipi kıyafet ata binişe uygun olarak Türklerden geçmiştir.

Kırgızda atlann koruyucusu Kanbar-ata idi.

Sığır (uy):

Sığırın adı olan *ud (Kırgızcası uy)* anlaşılıyor ki bu hayvan çok erken devirlerden beri bilinmiştir. Yavrusu buzağı olup, erkeği bir-2 yaş büyüyünce *dana* (-torpu), dişisi ise *düvedir.* Sonunda dana büyüyünce *öküz,* düve ise *inek* olur. Sığır bir yiyecek olarak komşu ülkeler, özellikle Çin'e ihraç malıdır. Bu sebeple olsa gerek son yüzyıllarda varlık=zenginlik anlamındaki **mal** denince, akla sığır gibi büyük baş hayvanlar gelirdi. Çiğil ülkesinde sığırın öteki

i

hayvanlardan adının önce geçmesi burada sığırın daha önemli olduğunu gösterir. Türkler arasında genellikle sığırlar, danalar sadece büyük toylarda, düğünlerde kesilir ve yenirdi. XIV. Yüzyılda Anadolu'daki Türk Beyliklerinde büyük ölçüde beslenirdi. Nitekim Karamanoğlu, Osmanlılara yenilince "dana ve buzağı kovalamaktan gayri bir iş yapamaz" olmuştu.

Manda= Türkçe'de ismi en çok olan hayvanlardan birisidir: Manda=camız=su-sığın, dombay, kömüş de denmektedir. Bundan anlaşılıyor ki Türk hayatına sonradan girmiştir. Daha çok sulu yerleri seven bu hayvandan gelen yer adlannm en güzel örneği Susurluk=Su-sığırlığı dır.

Topos, Kırgız ülkesinin yüksek yerlerinde yetiştirilen bir öküz türüdür.

Deve: Töö: At gibi Türkle içice kabul edilebilecek bir hayvandır. Türkmen, Kazak ve Kırgız'da halen de etkilidir. Yavrusu taylak'tır; Afrika devesinden ayrı olarak bilinen Asya devesi soğuğa dayanıklı, çift hörgüçlü develerdir. Bizans ve daha eski devirlerde deve kesinlikle bilinmiyordu. Deve, özellikle yük taşımakta katırdan üstün, dayanıklı bir hayvandır. Deve, at ve katırın iki, eşeğin ise 4 katı yük taşır. Bu sebepledir ki Asya kervan ticareti deve üretimini ellerinde tutan Uygurlann tekelinde olmuştur. Devenin Anadolu'daki görünüşü ile ilgili Seydişehri'nin kuran Seyid Harun Veli'nin *Menakıbmda* güzel bilgi vardır. Anlaşılıyor ki deve Anadolu'ya Türkler tarafından sokulmuştur.

Deve, Türk hayatında çoğu yönleriyle etkili olmuştur. Meselâ "deve güreşi", Göktürk çağından itibaren, bir seyirlik oyun olarak takip edilebilir. Günümüzde deve güreşi, Batı Anadolu'daki taşralı Türklerin en sevdiği eğlencelerdendir.

Kırgız'da Deve (=tööö)'nün koruyucusu Oysul-Ata imiş.

Diğer Hayvanlar:

Eşek: Son yüzyılda fukaranın atı olarak tanımlanır ve yavrusuna da *sıpa* denilirdi. Uygur çağından itibaren isim olarak bilinir. At beslemek çok zenginlik gerektirdiğinden (çünkü günde 4-5 kg. arpa gerektirir) fakirler daha ziyade eşek beslerdi. Hemen her devirde, çok soğuk olmayan coğrafyalarda (çünkü soğuk yerlerde onlara kürk giydirmek gerekir) mevcut olmuştur.

Katır (kaçır): Hunlar devrinden beri takip edilebilir ve binek hayvanı olarak kullanılır. Meselâ Selçuklu devrinde şehirlerde, müderrislerin en yaygın binek hayvanı katırdır. Anadolu gibi dağlık yörelerde katır hem binek, hem de yük taşıma işlerinde kullanılır.

Davar lar (küçük baş hayvanlar):

Koyun:

Eski şekli ile "koy", insan hayatı için attan daha kullanışlı ve yararlı bir hayvandır. Eti, sütü, derisi, yünü ve hatta kemikleri çok yararlıdır. Koy (dişi) ve Koç (erkek) tek heceli çok eski birer Türkçe kelime olsa gerekir. Batı

Türkçesinde "koç", doğuda ise "koy" tek heceli olarak kalmış, ötekiler ek almışlardır: koy+un, koç+un=koç-kor gibi. Koç veya koyun, çocukların ata binme alışkanlıklarını geliştirdikleri hayvandır.

Koyun eti, Türklerin son yıllara kadar temel gıdası olmuştur. Koyun aynca, İran ve Hindistan sahasına da satılırdı. Uygur, Karluk ve Oğuzlarda çok koyun yetiştirilirdi. Koy-hk yer adı olarak da görülür. Koç-ungar başı da Koç başı mânâsında bir yer adıdır. Kuzu, toklu (toktu, irik, tubar) ve bazı isimleri Türkçede Uygur devrinden beri görülmektedir. Koyun sütü de önemli olup, özellikle yağ ve sonraki devirlerde peynir de üretilir. XVI. Yüzyılda Bayburt'ta Ahmed Köyü yaylasının yağ mahsulü 1500 akça idi.

Koyun sürü ile sayılır; ortalama olarak bir sürü 300 koyundan ibarettir. Akkoyun, Karakoyun ve hatta Mor-koyun, yünlerinin rengine göre ayrılır. Bu adlar, sonraları çoklukla yetiştirdikleri boyların genel adı da olmuştur. Koyunlar Nisanda kırkıldığında *yapağı,* Ağustos sonunda ise *yün* elde edilir. Buna yaz ve güz yünü de derler. Daha çok kirli gibi olan "yapağı" satılır; yıkanan koyunlardan kırkılan yün ise ev eşyasında kullanılır.

Koyunlarda Ağustos 15'ten ocak 15'e kadar 6 ay kadar süt sağılmaz.

Koyların hâmisi, Kırgızda Çolpon-ata dır.

Eçkü=Keçi:

Dağlık yörelerde, koyuna göre daha geç ehlileştirilmiş olmalıdır. Dağ keçileri, tekeler Türkçe'de erken, VIII. Yüzyıldan itibaren görülmekte olup, aynca kaya resimlerinden de bilinmektedir. Keçi-başı yer adı olarak da görülüyor. Keçiler, bazı coğrafyalarda, yedikleri bitkilerden dolayı olsa gerek, etleri oldukça leziz ve güzeldir. Hatta bazı yerlerde koyuna tercih edilmiştir. Keçiler de renklerine göre ayrılıp, çoğunlukla beslendikleri toplulukların adı olmuştur: Kara-keçili, Ak-Keçili, San-keçili gibi.

Çıçan-ata, Kırgız'da eçkü-keçilerin koruyucusudur.

Kaz, yarı uçar hayvanlann en eski ve en yaygını olmalıdır. Nitekim günümüzde de Başkurtlar, Kırgızlar gibi bazı Türk ellerinde büyük önemi (kışlık yemek gibi) vardır. XIV-XV. Yüzyıllarda Batı Türklüğü'nde, günümüzdekinden daha büyük bir yeri vardı (Kaygusuz Abdal). Kaz, birçok yer adında da yaşamaktadır: Kazhk Dağı, Kazlı Göl gibi.

Ördek, sonraki zamanlarda Batı Türklüğü'nde Kazın yerini alabilecektir. Kaz ve ördek yumurtası da Türk insanı için besleyicidir. Kazlar ve Ördekler, yabanî olarak da bulunup, avlanmaktadırlar.

Tavuk, yumurtası ile ayrıca yararlıdır. Tavuk, 12 Hayvanlı Türk takviminde de bulunmaktadır. Tavuğun erkeği Horoz da, vakit bildirmesi sebebiyle, eskiden beri beslenmekte idi.

An, çok eski zamanlardan beri bilinir ve ehlileştirildikten sonra, *bal* Türk'ün en eski ve yaygın tatlısı, hatta temel yemeği olmuştur. Gerçi dağlardaki kaya kovuklarında da yabanî arılar ve bal bulunmaktadır (Ballık yer adı).

Hayvancılık ve Şehir Hayatı:

Türkler, hayvan beslemeyi, surlar içinde yerleştikleri köy ve şehirlerde de devam ettirmişlerdir. Batı Türklüğünde XX. Yüzyılın ortalarına, hatta son çeyreğine kadar şehirlerde hayvan beslemek olağan karşılanıyordu. Öyle ki Konya Şehri'nde, Nalçacı Bulvarı açılıncaya kadar (1970), sığırtmaç şehrin kenar mahallelerindeki evlerden inekleri toplar, gütmeye götürür ve akşam da evlerine bırakırmış. Şehirlerde hayvan beslemekle ilgili bilgiler, olağan-dışı özellikleri sebebiyle, gazetelere veya haberlere konu olmaya devam etmektedir.

Türk şehirlerinde, bu arada Türk Cumhuriyetinde şehirlerde hayvancılığın gerilemesi, günümüzde dahi, Belediyelerin etkili yasaklan ve zorlaması ile gerçekleşmektedir.

2. Ziraat=Ekincilik:

a. Genel Giriş:

Ziraat=Tarım, Türk kültürünün bir büyük meselesidir. Tarihî devirlerde, komşularının yazdıklarına göre Türk ülkesinde hiç ziraat yapılmamaktadır. Dolayısı ile ziraatçı olmayan bir toplum, sadece *göçebe* olabilecektir. Çin, İran, Arap-İslâm ve Yunan-Latin kaynaklarının bu yoldaki bazı tanımlarının etkisi, sonraki yüzyıllarda da görülmüştür. Meselâ IX. Yüzyılda, hem İslam, hem de Çinli gözlemciler, Türkler arasında sadece zenginlerin ekmek yediğini belirtmektedirler. Çünkü fakirler ve sade insanlar et ile besleniyorlardı. Bu türden kayıtlar gerçi Türk ülkesinde, az da olsa ziraatın varlığını da işaret etmektedirler. Bundan şu kesinlikle anlaşılabilirdi. Türk ülkesinde ziraat, komşularına göre daha az yer tutar.

Türkler ziraat yapılarak elde edilmesi gereken unu, hamuru biliyorlardı. Meselâ, Oğuz Destanı'na göre, bir sefer sırasında ordusu yemek bakımından müşkül durumda kalınca Buğra Han, hamuru eline alıp yassıltıp kazana atmış, böylece *Buğra Han Aşı* ortaya çıkmıştır. Un, elbette ziraat sonrası hububattan elde edinilebilir. Bu sebeple olsa gerek buğdaya Oğuzlar *aşlık* da demişlerdir.

Türk ülkelerinde ziraatın varlığını, arkeolojik veriler kesinlikle göstermektedir. Birçok ziraat âletinin ahşap (=ağaç) kısımları toprak altında erimiş olmakla birlikte, demir aksamı günümüze kadar kalabilmiştir. Çapa, bel ve ekin biçmeye yarayan oraklar özelikle sayılabilir. Hatta sabanın uç demirinden bazı örnekler de kalmıştır.

Toprağın işlenmesine yarayan bir ağaç saban da günümüze kadar kalmıştır.

Alatavlann kuzey yamacındaki ziraat-yayla kesimindeki birçok şehir ve yerleşmenin gıdasını temin eden değirmenlerin büyük öğütme taşları, Karahanlı Çağı ve öncesindeki şimdiki Kazakistan ve Kırgız ülkesinde ziraatın önemli boyutunu göstermektedir.

Rus Arkeologu A.N. Bernştam, Çu-Talas vadisinde değirmen taşlarının varlığından VIII. Yüzyıldan sonra buralarda ziraatın gelişmiş olduğu neticesine varmıştır. Bu değirmen taşlarından birçok örnek, Kırgız ülkesindeki Burana açık-hava müzesinde sergilenmektedir. Bernştam'a göre, bol sulu dağ suları üzerinde, yükseklikten de yararlanarak birçok değirmen kurulmuş olmalıdır.

Arkeolojik verilerden, Türklerin erken zamanlardan beri, ziraat ile meşgul oldukları açıkça ortaya çıkmaktadır. Şu halde komşularının yazdıklarından şöyle bir hüküm çıkabilir: Türkler ziraatı biliyor ve yapıyordu. Fakat bu ziraatın hacmi, yani büyüklüğü komşularınki kadar geniş ve etkili değildir. Çünkü, Türkler gıdalarını daha çok hayvansal ürünlerden karşılıyorlardı.

Dikkati çeken bir gerçek, undan yapılan ana yiyeceğin "ekmek", "çörek" ve "nan" gibi farklı adlandırmalarına rağmen, un başta olmak üzere, onu eleyen **elek,** ve artığı olan **kepek,** hemen bütün Türk lehçelerinde aynen kalmıştır.

b. Toprak Mülkiyeti:

Türkler yukarıda belirttiğimiz üzere, daha ziyade hayvan besleyici olduklarından, toprak ile ilgili olarak "mülkiyet"de ayrı bir gelişme söz konusu olmalıdır. Günümüzdeki örneklerine göre de, ziraatçılar ile hayvan besleyiciler topraktan yararlanma konusunda çatışma halindedirler. Ziraatçılar ektikleri yerdeki ürünü korumak üzere, sınırlarını belirleyip, orasının etrafını koruyucu bir şekilde çevreliyorlardı. Aslında koruyucu olmasa da, orada birşeylerin ekili olduğunu belirtmek de yeterli olabilir. Oysa hayvan besleyenler böylesine belirleyici sahalardan, hele buralara hayvanların girmesini engelleyici çit, ağaç örgü veya duvardan hoşlanmazlar. Bunun anlamı kısaca şudur. Ziraatçılar için belirli bir toprak ve üzerinde kendi emeklerinin neticesini almak isteyecekleri bir yer gereklidir. Bu giderek, o ziraat yapılan arazinin mülkiyetine varacaktır. Buna karşılık hayvan besleyenler, ayni araziden, farklı aileler de olsa herkesin yararlanmasını isterler. Böylece adeta bir tür ortak mülkiyet gibi bir görüntü söz konusudur.

Günümüzde artık ev'ler sabitleşmiş olduğundan, "ev"in kendi kurulduğu yer de bir mülkiyet söz konusu olmuştur. Oysa, yüzyıllardır Türk'ün evi göçürülebilir olduğundan, Türk evini kendi "yurt"una (curt) kurardı. Türk için sadece "yurt"unda belirli bir hak söz konusudur. Evin yeri, yurdu belirlidir ve bu,

giderek Türk'ün evinin kendisinin özüne ait olmasıyla, mülkiyeti bu açıdan pekiştirmiştir.

Türkiye'de hububat ekimlerinin, yakın zamanlara kadar genellikle iki nöbet=Salı halinde yapılmasının kökeni, bu yaylak-kışlak hayatı olsa gerektir.

Mülkiyet meselesinde, aileden sonraki birimde, köy (ayıl) ölçüsünde *Ortak mülkiyet* anlayışından da söz edilebilir. "Aile"deki ortaklık olağandır; fakat birçok, fakat birbirine çok uzak olmayan ailelerden oluşan ayıl=köylerde mülkiyet, etkileri Türkiye'de günümüze kadar devam etmiştir. Türkiye'de, 1826-39 sonrasındaki Avrupalılaşma=Kapitalistleşme süreci dışındaki görünüm, binlerce yıllık geleneklere uygundur.

Mülkiyette, genel olarak ortak mülkiyet esas olmakla birlikte, altda kesin bir belirlilik söz konusudur. 1000 dönümlük bir yayla, Yazır köyünün yaylasıdır, fakat bu geniş arazi üzerinde, ailelerin yerlerinin=yurtlarının neresi olduğu kesinlikle bilinmektedir. Böylece, yer yer ifade ettiğimiz gibi, Türk hiçbir zaman başıboş bir göçebe olmayıp, onun **yeri** ve **yurdu** belirlidir.

Toprağı işleyenin hakkı her zaman belirgindir. Fakat onun ödemekle yükümlü olduğu vergilerde bir sahiplenme, bir mülkiyet söz konusudur. Böylesine bir durumda, o yerin (meselâ bir nahiye veya kaza nın) "sahibi" olmak, tam bir mülkiyet değil, sadece vergi geliri hakkında sahip olmak demektir. O birim, iç ve özel mülkiyet olarak kendi özel şartlarına tabiî bir bütün olduğundan, Selçuklu devrindeki satış senetlerinde ayrıntılı olarak belirtilir.

c. Ziraat Yapımı:

Ziraat yapılacak bir yer her zaman olmayabilir. Bu sebeple sonraki zamanlarda, meselâ Rum diyanna gelen bazı Türkler, kendileri çalı ve meşeleri kırarak yeni ziraat topraklan açmışlardır. Böylece kendilerinin açtığı yeni sahalarda, ziraat aletleriyle birlikte toprağı ekip biçmeye başlarlardı. Ziraat arazisine verilen *tarla* adı, "tarıg-Iık", dan-lık dan gelmiş olmalıdır.

Âletler: Aletlerin en başında çapa, bel, ketmen ve kazmalar gelmektedir. Geniş arazilerin işlenmesinde ise, hayvanla çekilen saban kullanılır (bursak). Akbeşim harabelerinde VIII. Yüzyıla ait bir Budist mabedinde hatıl ağacı olarak kullanılan saban, bu ziraat âletinin günümüzde yaygın olarak devam eden şeklindedir. Sabanı genellikle öküzler çeker ki "çift öküzü" yaygın bir deyimdir ve çok yerde kullanılır. Çiğil ülkesinde gelişen tarla ziraatı sebebiyle, sığır çok yetiştirilmiş olabilir.

Tarla işlendikten sonra, tohum eteğinden tarlaya tohum saçılır. İlhanlılardan Keyhatu Han, 1290'da Akşehir yakmlannda, tohum eken köylüyü görünce gitmiş, tohumunu "yükü beş akçaya" diyerek saçmış idi.

I

Sulama: Ekinler=hububat, genellikle sulanmaz; fakat imkân varsa, daha çok ürün elde etmek için sulanabilir. Sulama tesisi, yani ark yapımı, bunların bakımlı tutulması Türk Yöneticilerinin titizlikle durduğu bir konu idi. Uygun nehirlerin sulan arklarla getirilir, son zamanlarda çavuş=civar (Kırgız'da Kök-başı, mîr-ab/murab) adı verilen bir kişiyi sırayı sağlardı. Beğ-arkı ve Hatun-arkı meselâ XIV. Yüzyılda Erzincan'daki iki sulama tesisidir.

Gübreleme: Tarlalar tabiî hayvan gübreleriyle güçlendiriliyordu. Kimi zaman eski zamanların ev kalıntıları da bu amaçla kullanılıyordu.

Hasad: Ekinin toplanması en çok, iç tarafı keskin bir kavisli demir olan orak ile yapılırdı. İlk zamanlarda hayvanların çene kemiklerinin ekin yolmak amacıyla kullanıldığı belirtiliyor. Ayrıca büyük ve küçük oraklara arkeolojik kalıntı olarak VIII. Yüzyıldan itibaren birçok yerde (Güney Sibirya, Çu-Talas vadisi vb.) rastlanmaktadır. Daha büyük, tırpan türü oraklara da rastlanır.

Dövme ve savurma: Harmanlar, ilk zamanlarda, tırtıllı büyük taşlar ile ezilirdi. Sonraki zamanlarda, döğen=döven (tuluk, molo-taş), dediğimiz altı keskin çakmak taşıyla kaplı büyük ve düz tahtalar ile ezilirdi. îyice ufalanan, taneleri bitkisel kesiminden, yani *samaridan* ayrıldığı anlaşıldıktan sonra, rüzgârda savrulurdu.

Sık esen rüzgâr yönüne uygun yığılan ezilmiş hububat artıkları, yaba ile rüzgârın önüne ve havaya atılır. Tane=evin ağır olduğundan hemen oraya düşer, bitkisel parçalıklar=saman ise daha uzaklara uçar giderler. Geride biriken hububat taneleri, *çeçi* oluşturur. Bu üründen, ("çeç") uzun yüzyıllar öşür alındığından, yetkililer gelinceye kadar sahiplerinin bir şey götürmemesi için özel olarak yığılır ve üzerine bir mühür vurularak bozulmaması sağlanırdı.

Türk insanının bütün bir senelik emeğinin neticesini aldığı harman yerleri, sevinç, mutluluk ve neşe içinde olurdu. Arpaz Zeybeğinin, arpa mahsulünün idraki sebebiyle oynanan bir oyun olduğu belirtilir. Harman başlarken, ürün alındıktan sonra ve gerektiğinde birçok defalar özel törenler yapılır, bu arada gelenlere çeşitli armağanlar (sadaka) verilirdi.

Eve taşınan hububat, kuyu=çukur (oro-örö) veya tahtadan yapılmış anbarlarda saklanır. Tahta anbarlar, göçürülebilir özellikleriyle dikkat çekerler.

Pazarlama:

Türk insanı, ekimini (daha çok dan ve arpayı) kendi ihtiyacına yetecek ölçüde yapardı. Bununla birlikte X. Yüzyıldan sonra ekmek yemek yaygınlaştığından buğday daha çok ekilir olmuştur. Ancak, yukanda da dediğimiz gibi, Türk insanının ziraatı, ancak kendisinin ve ailesinin işleyebileceği ölçüdedir. Bu sebeple, hiçbir şekilde ve hiç kimsenin büyük ölçüde

bir üretim yapması söz konusu olamaz. Bununla birlikte, ürün sahibi, öşür, yani şer'i vergi olarak belirlenen hububatı, almakla yükümlü kişi (genelde *sipahî)rim* göstereceği yakın bir pazara iletmekle yükümlüdür. Ayrıca o insan, ürettiği hububat ve öteki ürünleri en yakın pazara götürüp ihtiyacı olan eşya ile değişir veya para ile satabilirdi.

d. Ziraat Çeşitleri:

1. Darı=Taru=Hemen belirtelim ki günümüzde, meselâ Türkiye'de genellikle *darı* ile *mısır* (buğdayı, Kırgızca cüreğü) birbirine karıştırırlar. *Darı,* günümüzde belki Ak-darı, Cin-dan vs. adlarla anılan, Türk'ün millî ve en eski ziraat türüdür. Buna karşılık *mısır (buğdayı),* Türkler için Mısır'dan, Fransızlar için de Türkiye'den gelmiş (Ble de Turquie) kabul edilen, aslında ise Amerika'dan dünyaya yayılan bir ziraat türüdür.

"Tanrı"yı esas alan kök, *"tar"* Türkçemizde ziraat ile ilgili birçok kelimenin de esasıdır. Meselâ ziraat yapmak için "tarımak", aynı şekilde ziraat yapılan araziye verilen **tarla<tarık-lığ** gibi. Bu arada günümüzde "ziraat" yerine kullanılan **tarım** da aynı kökten türetilmiştir.

Darı, hem ekmeği yenebilen bir hububat, hem de talkanı (pişirilmişinin unu) besleyici olduktan başka, bundan yapılan *boza(=bozo)* da çok yararlı ve güçlü bir içecektir. Üstelik verimi de arpa ve buğdaya göre yüksektir. Adı hemen bütün Türk boylarında aynıdır.

Hacı Bektaş Veli, menkıbeye göre Ahmed Yesevfnin huzurunda, dan çeçinin üzerinde namaz kılmıştı. Demek ki XII. Yüzyılda Seylun dolaylarında en çok darı üretiliyordu.

2. Arpa:

Arpa, Türklerle içice olan **at** için çok gerekli olduğundan, ziraatının en azından *darı* kadar eski olması gerekmektedir. Çünkü bir atın en azından günde 4 kg. kadar arpaya ihtiyacı vardır. Bu sebeple Türkler yaşadıkları kışlak veya yaylakta da arpa üretimi yapıyor olsalar gerekir. Arpa yeşil olarak da (hasıl, kasıl) atlara verilebilir. Manas Destanı'nda (Semetey) "arpasın küzdük aydagan" ifadesi, arpa üretiminin güzün, kışlakta ekildiğini belirtir. Arpa, "yarma=carma" sebebiyle insanlar için de önemli bir yiyecektir.

Türk şenliklerinden en önemlisi, ürün sonrasında olduğundan, arpa mahsulü sonrasındaki şenlikte oynanan oyun, *Arpaz zeybeği* adıyla anılmıştır. Arpa, buğdaya göre en azından iki kere daha verimlidir. "Arpa" ismine, geçmiş yüzyıllarda yer ve kişi adı olarak rastlanır. *Arpalık* Osmanlı döneminde, bir tür emekliliği karşılayan bir malî deyim şeklinde yaygın olarak kullanılmıştır.

Arpa, hemen Türk el ve boylarında aynen bilinir.

[

3. Buğday:

Günümüzde insanın temel gıdası olduğundan, en yaygın ziraat türüdür. Osmanlı dünyasında, XIX. Yüzyıl başlarında da insanın olağan yiyeceği kabul edilmiştir *(darı* kuşların, *arpa* ise atların). Buğday XI. Yüzyıl sonrasında en çok Çiğil ülkesinde (Şimdiki Kırgızistan ile Kazakistan'ın güney-doğu kesimleri) yetiştiriliyor, artıklarına da *saman* deniyordu. Buğday, bulguru (veya yarması) ve nişastası ile etkisini sonraki yüzyıllarda da göstermiştir. Buğdayın ekmeği yalnız olarak değil, fakat arpa ve çavdar ile karıştırılarak daha güzel ve etkilidir. "Buğday", hemen bütün Türk ellerinde bilinmekle birlikte, onun unundan yapılan "ekmek", Türklerde farklı isimlerdedir (Kırgız, Kazak ve Özbekçe, Farsça 'nâri olması gibi).

4. **Çavdar:**

Çorak mıntıkalarda yetişen yüksek verimli bir hububattır. Buğday ve arpa ile karıştırılınca en iyi un ve ekmek olur. "Çavdar" adı, Çavuldur boyunun kısaltılmışı da demek olabiliyor: Çavdar Tatarı, muhtemelen XIV. Yüzyıl başlarındaki Anadolu'daki bir Kireyit Beyi'nin üç oğlundan birisine mensup olanıdır: Buğday Noyan, Arpa Noyan ve Çavdar Noyan.

Yulaf (sulu) da bu arada sayılabilir.

5. Burçak:

Adını ve etkisini günümüzde de sürdüren bir hububat türüdür. Adı ve ziraatı Uygur çağından itibaren bilinmekle birlikte, Kırgız'daki adı, baklayı karşıladığından, burçak adının tam olarak hangi bitkiyi karşıladığı konusu aydınlatılmalıdır. Osmanlı döneminde Burçak hemen her yerde yetişiyordu. XIII.Yüzyıl sonlannda, Beyce Sultan'ın Denizli'de Çivril dolaylarında burçak ziraatı yaptığı menkibelerde yazılıyor. Yolması zahmetli olduğundan genç kızların şikâyeti, günümüz Türklerine yansımıştır.

6. Pirinç:

Uygurca'da adı tuturgan olan pirinç, Çin'den yayılmış olabilir. Kabuklarından ayrılmamış halinin adı olan *çeltik* ilk devirlerdeki adı olabilir. Pirinç Osmanlılarda yaygınlaşmış ve bulgurun yerini almıştır. Dimyattan, yani Mısır'dan gelen pirinç, Batı Türklerinin atasözlerine de girmiştir.

Özbek ve Kırgızlarda pirinç **pilâv** (=aş)'ı anlaşılıyor ki oldukça yaygın ve adeta millî bir yemek olmuştur. Osmanlı döneminde de, aynı durum görülür.

Öteki ziraat türleri, yukarıdakiler kadar etkili ve yaygın değildirler.

e. Yağ ve Öteki Sanayi Bitkileri Ziraatı:

Ziraat, sadece yiyecek için değil, ortaya çıkan öteki ihtiyaçların giderilmesi amacıyla da yapılıyordu. Bunlar arasında yağ, dokuma ve boyama ihtiyacına yönelik ziraattan kısaca söz edelim.

1. Susam: Uygurca'da yağ üğürü, simsim veya küçtüm olarak bilinir. Yağı sebebiyle, Uygur çağından itibaren yetiştirilirdi. Susam taneleri, yağından ayrı, günümüzde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Türklerin komşularından öğrendikleri bir ziraat türü olmalıdır. Hemen bütün Türk lehçelerindeki adı *küncüt* esaslıdır.

2. **Pamuk:** Oğuzlarca böyle dendiğini Kaşgarlı söylemekte olup, *kepez* olarak da bilinmektedir. Pamuk, muhtemelen güneyden öğrenilmiş olup, Türkistan'da V-VI. Yüzyıldan itibaren yetiştirilmiştir. Sonraki zamanlarda üretimi öteki Türk ellerine ve boylarına da yayılmıştır. Pamuklu dokuma demek olan *bez* Türkçe'deki en eski kelimelerden birisidir.

Pamuk yetişen yerlere "pamukluk" deniyordu. Bununla birlikte Anadolu sahasında sık rastlanan *kepez* adı, bu ülkeye Oğuzların dışındaki Türkleri gösterir.

Kendir bitkisi de, Türk lehçelerinde aynen kaldığından yetiştirilmesinin oldukça eski, XI. Yüzyıl öncesine kadar gittiği anlaşılıyor.

3. Kökboya: Türk'ün en sevdiği kırmızı rengi veren bitkinin adı olup, ziraatı Osmanlı döneminde XVIII. ve XIX. Yüzyılda büyük bir yaygınlık göstermiştir.

f. Sebzeler=Göğerti=Yeşillikler (yaşlıca)

Türk'ün temel gıdası **et** olmakla birlikte, onun kolay sindirimi ve insana daha yararlı olması için, yanma muhakkak biraz yeşillik (=sebze) de gerekmektedir. Et ile birlikte yenilen bu yeşilliklerin bir kısmı, tabiattan toplanmakla birlikte, bir kısmı ehlileştirilmiş olmalıdır. Göktürk çağından olmasa bile, Uygur çağında bazı sebze=yeşillik adı bilinmektedir.

"Ot" doğal olarak bilinen yeşillik olup, yenebilen birçok bitkinin adında da bu yaşamıştır: Sarı-ot (=havuç) gibi.

1. Kabak: En eski ve en erken bilinen sebze=yeşilcelerden birisi olmalıdır. "Kabak-lık", kabak yetişen yer olarak bu devirde biliniyordu. Kabak, su veya bal kabağı (kırgızca aş-kabak) olarak ayrılmaktadır. Günümüz Türk mutfağında çeşitleri çoktur.

2. Bakla: Baklagiller de denilen türün temel sebzesidir, (Kırgızcadaki Burçak). *Börülce,* bu kümenin en eski ve en yaygın sebzesidir. Börülce, yaş veya

meyvesiyle birlikte, sonradan yerini alacak olan fasulyeye göre daha eski ve yaygın idi. Osmanlı Dönemi'nde XVI. Yüzyılda ülkenin hemen her yerinde "bögrülce" adıyla biliniyor ve yetiştiriliyordu. Börülce'ye günümüzde verilen adı, "Böğrü-kara" veya "karnı-kara" da oldukça yaygındır.

3. **Nohud:** Bütün Türk lehçelerinde görünen bir bitkidir. Yeşili sevilerek yendiği gibi, olgunlaştıktan sonra da yemeği yapılır; leblebi de bundan elde edilir.

4. **Fasulye** (kuru-yaş). Osmanlı hayatına sonradan girmiş olmalıdır. Buna verilen "lobya" (Özbek'te *lovya,* Türkmen'de *noyba)* adına bağlı hikâyeler, İstanbul'da birisinin bu yemeğe tabanca sıkması gibi, bunu açıkça gösteriyor.

5. **Havuç:** Sarı-ot, keşür, pürçüklü gibi adlarıyla dikkati çeker. Yer elması da aynı esaslı olabilir. Bunların her ikisi de hem bir sebze, fakat aynı zamanda bir kış keyvesi gibi kabul edilebilir. Özbekler, Kırgızlar ve Kazaklar için "sebze" budur.

6. **Lahana:** Çok çeşitli Türkçe adlar taşıyan (Kırg. Kapusta) ve soğukta yetişen bir sebzedir. Kelem ve dürülgen de denilmektedir.

7. **Soğan:** XV. ve XVI. Yüzyıllar Osmanlı dünyasında hem "soğan", hem de "piyaz" (öşr-i piyaz) şekli bilinmektedir. Nitekim Kırgızlarda yabanî şekli soğan, kültür bitkisi olan da piyaz olarak (taze soğan kök-piyaz) geçer: "Moldo (sofu) soğan yemez ama bulursa kabuğunu komaz" derlermiş.

8. **Sarımsak:** Kokusuna rağmen, olumlu özellikleriyle hemen bütün Türk ellerinde bilinen bir yeşilliktir.

9. **Hıyar,** (acur, badıran): Günümüzdeki "salatalık"m esası olup, eskiden oldukça yaygındır. XVIII. Yüzyıl sonlarında, ilk defa yetiştirilmesi sonrasındaki şenlik dikkatimizi çekmiştir.

10. **Turp:** Soğuk yerlerde yetişen "turp" gibi "şalgam"da hemen bütün Türk ellerinde bilinir. Hem kökleri hem de yaprakları yenebilir.

11. **Kızılca** (mancar; pancar, Türkmence "şugundır")da kızıl renkli bir kök bitkisidir.

Görülüyor ki, Türk insanı, İç Asya'daki erken devir hayatında dahi, birçok yaşlıca=yeşilliği bilmiş ve etin yanında yemiştir.

Yeni Sebzeler:

Bir kısım sebzeler, dünya şartlarının bir neticesi olarak Türk hayatına sonradan girmiştir. XI. Yüzyıl sonrasında girdiği sezilen **Patlıcan** ve **Biber** gibi. Bu arada **Enginar** da Osmanlı mutfağında XVIII. Yüzyılda büyük bir yaygınlık kazanmış idi.

XIX. Yüzyılın ilk önemli sebzesi, **patates** ile domates'dir. Patates, Amerika'dan Avrupa'ya oradan da ülkemize yayılmış, Türkler tarafından farklı şekilde adlandırılmışlardır; kartol, yer-yumurtası veya kumpir gibi. *Domates* de, şimdilerde çok fazla yayılmış ise de, bu yaygınlık ancak son yüzyılın eseridir. Nitekim adı da Türk ellerinde eskiden ve şimdi oldukça farklıdır: kırmızı, frenk badılcanı. Asya Türk ülkelerindeki adı *pomidor,* Rusça yoluyla Fransızca'dan geçen şeklidir (altın-elma anlamında)

g. **Meyveler=Yemişler:**

Meyveler, Türk hayatında, erken zamanlarda "sebze"=yaşılcalardan daha çok yer tutmuş olmalıdır. Meyvelere genel olanak yemiş, yenecek şey denmektedir. Ancak bugün Türkiye Türkçesi'nde bu halk ağızlarında, meselâ Aydın yöresi Türkleri için incire verilen bir isim olarak kalmıştır.

1. **Tut=Dut.** En eski ve yaygın meyvelerden birisidir. İpekle yakın ilgisi dolayısıyla, Çin dolayısıyla bilinmiş olmalıdır. Ortaçağlarda oldukça yaygın idi. Meselâ Ahmet Yesevî'nin Türkistan'dan Batıya doğru attığı eğsi, dut ağacının yanmışı olup, Anadolu'da düşüp toprağa saplandığında yeşerip meyve vermiş idi. Ak ve Kara Dutlar bugün de çok sevilir; kurusu, ağdası ve pekmezi ile önemli bir tatlı meyvedir.

2. **Elma=Alma:** Türklerin en erken zamanlardan beri bildikleri bir yemiştir. *Elmalık (=Almalık)* elma bahçeleri demek olup, Türk Dünyası'nda pek-çok yer adında yaşamıştır. Yabanî, yani ekşi elma genç kızların güzelleşmek için yedikleri bir meyve imiş ki, elmanın aynı zamanda doğurganlık özelliği de vardır.

3. **Koz=Cangak=.** Koz, ceviz gibi kabuklu ve yağlı meyvelerin genel adıdır. Yağlı oluşu sebebiyle, soğuk iklimlerde önemli bir yiyecektir. Asya Türk yemeklerinde önemli bir yer tutar. "Koz" yer adlarında da oldukça sık görülür.

4. **Erik/erük:** Kaşgarlı Mahmud'a göre çekirdekli meyvelerin genel adı olup, günümüzde Kazak, Kırgız ve öteki Türk ellerinde halen de "kayısı", "enik", Türkiye Türçesi'ndeki eriğin kendisi de kara-eriktir. Erikler bugün de hemen bütün Türk ellerinde sevilir. San veya tüylüce enik, bazen *şeftali* diye anılsa da, erikler her yerde sevilir. Gök, olgunlaşmamış halde sevilip yendiği gibi, güneşte pişip olgunlaşıp erince de yenir. Aynca kurutulur (kak), kışın da ezmesi yapılır ve tatlı niyetine yenilir. "Kara erik ezmesi", Anadolu halk mutfağının önemli bir tatlı yemeği idi.

5. **Üzüm:** Herkesçe sevilen ve önemini günümüzde de koruyan bir meyvedir. "Bor" üzüm asması demek olabilir ki, bu aynı zamanda şarap ile ilgili Türkçe kelimelerin de köküdür. Üzümün V. Yüzyıldan itibaren Türk hayatına

I

girdiği söylenebilir. *Üzümün* sıkılmış sularının kaynatılıp koyulaştırılması demek olan **pekmez** de Türk'ün en önemli tatlılanndandır. Üzüm kurtularak Asyanm soğuk yörelerine gönderilirdi. Ahmet Yesevi ile ilgili menkıbelerde de üzüm geçmektedir. Üzümün pek çok çeşidi, ak, kara, kuş vs. gibi, vardır.

6. **Ayva:** Kaşgarlı Mahmud'dan beri bilinen ve sevilen bir meyvedir. Çiçeği geç açtığından, yaz mevsiminin müjdecisi olan ayvanın, Anadolu sahasında XIX.Yüzyılda pek çok (30) kadar çeşidi vardı. Ayvalık yer adı da dikkati çeker.

7. **Armut:** Günümüzde etkisi ve önemli azalmış gibiyse de, geçmişte pek sevilir, hatta tatlı sularının kaynatılmasıyla pekmezi bile yapılırdı: XIX. Yüzyılda Anadolu Türk halkının en sevdiği meyvelerden olup, 40 kadar çeşidi biliniyordu.

8. **Kavun:** "Kağun" adıyla Uygur devrinden beri bilinmekte olup "kağun-luk"larda yetiştirilirdi. Tazeleri (hışır) de sevilerek yenir, turşusu da yapılırdı. Türkmen kavunu ünlü olup, az sulu ve çok güneş alan yerlerde yetişirdi.

9. **Karpuz:** Muhtemelen güneyden gelen bir meyve olup, sulak yerlerde yetişir. Yaz mevsiminde sevilir; Türkiye'de ve öteki Türk âleminde son zamanlarda kavundan da büyük bir etkinlik kazanmıştır.

10. **İğde:** Sevilen kış meyvelerinden birisi olup, günümüzde etkisi ve önemi biraz azalmıştır.

11. **Nar, Kiraz, Vişne, Çilek, Fıstıklar:** Daha az önemli, fakat zamanında etkili olan meyvelerdir. Türkiye gibi sıcak iklimi olan yerlerde limon, portakal ve hatta muz da yetişmektedir.

C. EŞYA ÜRETİMİ

/. *Genel **Giriş:***

Üretimde, ikinci küme, insanın kullandığı ve yararlandığı her türlü eşyanın üretimidir. Üretimin bu bölümünde, doğrudan gıda ilgili bir husus söz konusu değildir. Yapılacak veya üretilecek eşyanın gıda temininde büyük kolaylıklar sağlayacağı şüphesizdir. Ayrıca bu eşyanın doğrudan gıda ile değiş-tokuşu da söz konusudur.

Türk insanının eşya yapması, çevresindeki ham maddeye bağlıdır. Türkler bu ham maddelerden eşya yapımını, ya kendi yaratıcılık veya buluşları ile, yahut da başkalarından (komşularından) öğrenerek gerçekleştiriyorlardı. Zamanla bazı üretimlerde bilgi ve becerileri en üst duruma gelmiş oluyordu. Bu arada Türkler, zaten bazı işlerle (meselâ çok sevdikleri atlarının eşyası ile) severek meşgul oluyorlardı. Abbasî Elçisi geldiğinde, Uygur Hakanı, kendi eğerini tamir ile uğraşıyormuş. Elçi bu duruma şaşırınca, Hakan, ordumda meslek erbabı kimse yok, geçişlerini temin için savaşamam gerek diye ilâve etmiş imiş. Bu rivayet,

I

ancak bazı ek yorumlarla değer kazanabilir. Gerçi bir kısım bilim adamlan, Uygur iktisadî hayatının ekonomiye,sanata dayanmadığım, ancak savaş sonrasındaki ganimete dayandığı sonucunu çıkarmışlardır. Ancak bize göre Uygur ordusu, tam bir muharib ordu olup, bazı başka meslek erbabının da içinde bulunduğu derme-çatma bir ordu değildir. Bir rivayete göre Osmanlı Sultanı, ordusunda çok usta bir tamirci olduğunu bilince, hemen o kişiyi ordudan uzaklaştırmıştır. Eşya üretimi yapmak ayn bir iş, savaşmak, yani askerlik de apayn bir iştir. Bize kalırsa, Uygur Hakanı, kendi eğeriyle severek ve bunu yapmaktan zevk aldığından meşgul olmuştur. Çünkü ILAbdUlhamid de ihtiyaçtan değil, sevdiğinden marangozluk yapıyordu.

Üretim, öncelikle ihtiyaçlann karşılanmasına yöneliktir. İnsanlar çok yönlü ihtiyaçlannı ticaretle, değiş-tokuşla temin edilecekleri gibi, bizzat kendileri de yapabilirler.

Türk insanı, geçmiş bin yıllardan itibaren, kendilerine yetecek bir eşya düzeni kurmuşlardır. Bunun esasını kendi üretimleri karşılardı. Türk ülkesi ile eski hâtıralarda, benzeri üretim faaliyeti ile ilgili bilgiler vardır. Meselâ, Sayram şehrinde bir vakitler "on bin demirci, on bin etükçü ve on bin sabun-hâne" varmış. Böylesine kalabalık, hatta mübalağalı gibi görülen üretim olayı, Türk şehir hayatı için olağandır. Çünkü etraflanndaki kalabalık Türk kitleleri ihtiyaçlannı buradan temin etmekte idiler.

Netice olarak eşya, yararlı âlet veya madde üretimi, eğer imkân varsa, Türkler için olağandır. Eşya üretimini, iki alt kesimde göreceğiz.

1. Ham maddeden yan-mamul madde üretimi:

2. Mamul=kullanılabilir eşya üretimi:

2. Ham Maddeden Yarı-Mamûl Madde Üretimi:

Üretimin ilk kademesi, tabiatta bol veya dağınık halde bulunan ham maddelerden, yan mamul madde üretimidir. Meselâ büyük ağaçlann kesilerek kereste haline getirilmesi gibi. Sonrasında bu keresteden farklı eşyayı başkaları da yapabilir. Aynı şekilde tabiatta bulunan maden cevherlerinden metal (demir, bakır)'in elde edilmesi bu safha (=kademe) olup, bu demir veya bakırdan kullanılabilir eşya yapımı, ikinci kademedir.

a. Ağaç-toprak hammadde üretimi:

Türk hayatında tabiî ilk ham madde ağaçtır. Ağaçlann çokluğu ve rahat işlenebilir oluşu sebebiyle, ağaç eşya yapımının kolaylığı ilk olarak ağacın işlenmesini gerektirmiştir. Ağaçtan, yani doğrudan ham maddeden eşya yapımı

da söz konusu olabilir. Bu sebeple ağaçtan veya ağaç malzemeden eşya yapımı hakkında daha çok bilgi vermemiz gerekmektedir.

Ağacın bol olduğu yörelerde ağaç eşya yapımı yaygındır. Ağaçtan eşya kullanımı, bazı Türk ellerinde yakın yıllara kadar sürmüştür. Meselâ Başkurtlarda ağaçtan el değirmenleri dahi vardır. Ağaç eşya yapımı, Türkler arasında yer ve zaman olarak oldukça yaygın bir sanat idi. Ahmed Yesevînin ağaçtan kaşık, kepçe ve keşkül imâl ederek bizzat sattığı rivayeti Âli'nin *Künh'ül-Ahbâr'ma* kadar yansımıştır. Ağaç eşya yapımını hemen bütün Türkler severek icra ederdi (ILAbdulhamid veya Şakir Dedem (1879-1944)). Selçuk Sübaşı'nın kerekücü olan atası gibi, sonraki devirlerde de ev yapımında (uuk ve eşik=kapı) önemlidir. Söylendiğine göre beşik de eşik de ağaçtandır.

Toprak da önemli bir eşya ham-maddesidir. Bununla birlikte Çin ülkesinin toprağı, toprak eşya üretiminde çok daha elverişli ve üstün olup, Çin ülkesinde yapılan toprak eşya, Çını=çini olarak anılmıştır.

b. Maden ve metal üretimi:

Maden özellikle iki metal için çok önemlidir ki, bunlar demir ve bakırdır. Ancak en erken bilinen metallerden birisi, tabiatta saf halde de bulunabilen altın olmalıdır. Çünkü Türklerin yaşadıkları yerlerde altm bulunmaktadır. Türk kadınının altın sevgisinin kökeninde bu eski tanışıklık da etkili olmuş olabilir. Erken bir devirde, VIII-DC. Yüzyıllarda *gümüş,* sonraki yüzyıllarda da *kurşun* da üretilmiştir. İç Asya Türk ülkelerinde, (Kazakistan, Kırgızistan) eskiden maden eritme ocağı olarak kullanılmış olduğu anlaşılan izler, günümüz arkeologlannca incelenmiş ve incelenmektedir.

Demir, Türk ile özdeş sayılabilecek bir madendir. Türklerin tarihî devirlerde yaşadıkları saha, büyük ölçüde demir cevheri saklıyordu. "Ergenekon" Destanı'nda, çıkışı engelleyen Demir-dağ'ın büyük körükler yardımı ile eritilmesi Türklerin demiri çok iyi bildiğini açıkça gösterir. Muhtemelen maden cevherlerinin metal haline gelmesi, bir orman yangını sonrasında bilinmiş, cevherin eriyip üstün nitelikli maddeler ortaya çıktığı görülmüştür. Daha sonra da, daha küçük ölçüde "yüksek fırın" benzerleri yapılıp cevherden metaller elde edilmiştir.

Göktürklerin atalarının demir madenlerinde çalıştıktan kesinlikle bilinmektedir. Bu açıdan Türklerin bir üstünlüğü, demir eşya yapımındaki büyük ustalıklarıdır. Muhtemelen demir ile ilgili bilgiler, sonradan Göktürk Hakan ailesi oluşturacak ailenin biri sırrı olmuştur. Türkler Altaylardaki demir madenlerinden elde ettikleri silâhlarla komşularına üstünlük sağlanmış olmalıdır. Birçok metal eşyaya Göktürk alfabesinin kazılmış olması, madenî eşya yapan ustaların Türk olmasıyla izah edilebilir.

Bakır da çok erken bilinen madenlerden birisidir. Cevherden metal elde edilmesi, erken devirlerden beri bilinmiş olmalıdır. *Bakır-balık* şehir adına DC.Yüzyıl belgelerinde rastlıyoruz. Bakır işlenmesi kolay olduğundan ev eşyası yapımında yararlı ise de zehirlenme tehlikesi de vardır. Bu sebeple bakır ile dışarıdan gelmiş olan kalay hep yanyana kullanılmıştır. Bakır eşya, ancak kalaylandıktan sonra sıhhatli bir kullanım imkânına sahiptir.

Gümüş beyaz=ak rengi ile dikkate çeker. Talaş Vadisi'ndeki Şelci gümüş madenlerinden 10.000 Isfahanlının çalıştığını İslâm coğrafyacıları yazar. Türkler sonradan geldikleri Anadolu sahasındaki gümüş madenlerini, XII. Yüzyıldan itibaren işletmişlerdir. Gümüş-şar, Gümüş-pazar gibi isimler özellikler kesildikleri sikkeler (paralar) sebebiyle biliniyor.

Altın'm varlığı bilinmekle birlikte, altın madenleri çok önemli bir gizlilik içinde olduğundan, bununla ilgili bilgilerimiz yoktur. Ancak "Altın ve Gümüş", Türklerin eski zamanlardan beri bildiği iki madendir.

Kurşun, sonraki zamanlarda çok çıkarılmıştır. Gümüş ve bazen de altınla karışık olarak çıkan meselâ Keban Madeni, Osmanlı devrinde işletilmiş, altın, gümüş ve en çok da kurşun üretilmiştir.

Sabun yapımındaki **çorak,** pekmez yapımında kullanılan **pekmez toprağı** ve barut üretiminde işe yarayan **güherçile** de işletilen madenler arasında yer alır.

Maden konusunda, çok iyi bildiğimiz Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar dönemindeki durumu şöyle söyleyebiliriz. Genelde (kalay dışında) bütün madenler ülke içinde bulunuyor ve çıkartılıyordu. Ülkede metal haline getiriliyor, yine ülke içinde (meselâ Bakır) daha af haline getiriliyordu (Tokat'da). Ülkenin gerek askerî gerekse öteki bütün ihtiyaçları ülke içindeki üretimle karşılanıyordu. Hatta uzun yüzyıllar ülkedeki bakır üretimi önemli bir ihraç malı olmuştur. Türk ülkesinde çıkan bakır işlenip eşya yapılmak ve ihtiyacı olanlara satılmak üzere Türk ustalarına veriliyordu.

b. Diğerleri: Ham maddeden yan mamul eşya yapma kümesinin en önemli yapılarından birisi değirmenlerdir. En eskileri su ile çalışan değirmenler, sonradan yel=rüzgar gücünden de yararlanmışlardır. Bazen atlar güç kaynağı olarak kullanılmıştır. Bunlar hububatı un haline getirirler.

3. Mamul (Kullanılabilir) Madde - Eşya Yapımı:

Üretimin ikinci kademesi artık doğrudan yararlanabilecek veya kullanılabilecek madde ve eşya yapımıdır. Burada, kısmen gıda ile ilgili üretim de gündeme gelebilmektedir. Aslında buna üretim değil, gıda ile ilgili ham maddelerin, yeni şekillere ve özelliklere büründürülmesi olayı demek gerekir. Meselâ "un"dan ekmek veya öteki yiyeceklerin yapılması gibi.

I

a. Gıda Üretimi:

Gıda sanayii, geçmiş bin yıllarda daha az olmakla birlikte günümüze yaklaştıkça etkisi ve önemi artan bir faaliyettir. Meselâ Mevlânâ'mn Konya şehrindeki ilk mUridlerinden birisi kasab, öteki de ekmekçi imiş. Demek ki bunlar XIII. Yüzyılın ilk yansında Konya şehrinin en yaygın ve geçerli mesleklerindendir.

Gıda üretiminin iki temel esası, halen de Anadolu sahasında yapıla-gelen bulgur ve tarhanadır. Talkan da bu arada önemlidir. Etten pastırma, sucuk ve kavurma yapılması, birçok Türk elinde *sogum* denilen kış mevsimi yiyeceklerinin hazırlıkları da dikkati çeker. Üzümden veya öteki tatlı meyvelerden pekmez yapımı da bu tür faaliyet sayılabilir. Sütten yoğurt, kurt ve özellikle peynir imâli de bu arada sayılabilir. Peynir, sütün kolaylıkla temin edilebilecek bir maya ile mayalandınlmasıyla yapılır ve daha uzun saklanabilen gıda yapılır: peynir adı olarak kaşar=kaşkaval ve teleme bu arada dikkati çeker.

b. Ev Eşyası Üretimi:

"Ev eşyası" üretimi derken, iki ana bölümde mesele anlaşılmalıdır. Bundan ilki, doğrudan Türk'ün evinin yapılmasıdır. İkincisi ise, bu evde insanın hayatını ve yaşamasını sağlayacak, yiyecek-içecek ve öteki hususlarda yararlı eşyanın üretilmesidir.

bl. Türk'ün evinin yapımı, birçok eşya üretimini gerektirmektedir. Bu sebepledir ki Türk, yaşamasını sağladıktan sonra, evinin eşyasını düşünmüş olsa gerekir.

Türk evi veya sonraki adıyla Boz-öy, başlıca ağaç, keçe ve dokuma malzemesiyle dikkati çeker.

Ağaç; evin ağaç malzemesi, yükselmeyi kısmen sağlayan, "kanaf'lan oluşturan "kerekü" ile bunun üzerinde yer alan ve "tündük"de birleşen "uuk"lardır. Ayrıca yuvarlak tündük ve bosoga=kapınm kenarları da ağaçtan yapılırdı. Selçuk Sübaşının atasının Kerekücü ustası olduğu sanılıyor. Bunu ağaç ustalan yaparlardı. Daha önce de belirttiğimiz gibi Türkler arasmda ağaç ustalığı oldukça yaygın idi.

Evin ikinci önemli malzemesi **keçe** *(=kiyiz)dir.* Keçe insanlık âlemine Türk'ün bir buluşu sayılabilir ve Türk keçesinin ünü, daha İslâm peygamberi zamanında önasya'ya kadar yayılmış bulunuyordu. Burada "keçe"ye sadece "ev"in eşyasının bir bölüğü olarak değil, doğrudan Türk hayatının da önemli bir eşyası olarak söz edeceğiz. Çünkü keçe, eğer takımlarında, giyimde ve öteki çok çeşitli eşya yapımında kullanılırdı.

Keçe üretimi, daha sade ölçülerde günümüzde de hemen bütün Türk ellerinde devam etmektedir. Keçenin giyim olması, çoban ve yolcuların giydiği kepenek (Kırg.kementay) ile bellidir. Kalpak, kiyiz etük, kiyiz baypak, doolday, beldemçi yanında doğrudan bir yer örtüsü olarak da kullanılır. Meselâ Ku-gızda "şırdak" bunların süslenmiş olanlarıdır. Kısacası keçe, Türk ellerinde, meselâ Kırgızda çok yönlü olarak

a. Boz-öyün örtülerinde (Uzük, tuurduk, tündük cabuu ve eşik-taş)
b. At eğer Bakımında (terdik, içmek, kom, cok, çeldik)
c. Giyimde (kementay, kalpak, kiyiz ötük, kiyiz baypak=çorap, doolday, beldemçi)
d. Döşemeye yarayan her türlü eşyada (ala-kiyiz, şırdak, ayak-kap, **tabak-**kap, tekçe, küzgü-kap, samın-kap, uuk uçtuk, sal-ayak, ürtük, kiyiz-kap, kiyiz kuram, baştık vb.) kullanılır.

Ev eşyasının kon kümesi, bağlar, ipler ve öteki örtülerdir. Yünden örülen veya dokunan bu malzeme, aynı zamanda öteki alanlarda da yararlı olmaktadır. Bu arada ip, sicim ve urgan üretimi de yünden olduğu kadar kendirden de yapılmakta idi. Osmanlı döneminde ülkedeki kendir üretim merkezlerindeki halat, urgan ve öteki iplerin üretimi, aynı zamanda Osmanlı donanmasının ihtiyacını da karşılıyordu (Taşköprü veya Tire).

Halı ve kilim üretimi, ayrıca ele alınmış idi. Türk hanımları bunları her zaman ve her yerde (yaylakta ve kışlakta) severek dokumuşlardır.

Yemek malzemesi, hamur teknesi, yasdıgaç ve oklava başta olmak üzere, ağaçtan çeşitli eşya üretilir. Bazı tabaklar ve kaşıklar da tahtadan olabilir. Buna karşılık tencere, saç ve çanaklar demir veya bakırdan yapılırdı. Metalden eşya üretiminde, Göktürk çağından itibaren sahibinin veya yapan ustanın adı da kazınıyordu.

Üretimde bir büyük küme, eğer başta olmak üzere hayvanlardan daha çok ve rahat yararlanmayı gerektiren yapımlandır. Eğerler at, eşek ve hatta öküz eğeri olarak adlandırılır. Türk eğeri, kendisine mahsus özelikler içerir. Üzöngü ve öteki takımlar, ağaç, demir, örme, deri ve hatta kemik malzemeyi gerektirir.

c. Giyim Eşyası Üretimi:

Türkler arasında üretimin bir büyük ağırlığını bu kesim teşkil eder. Çünkü, Türklerin yaşadığı yerler genellikle soğuk olduğundan, ayağından başına kadar insanın giyinmeye daha çok ihtiyacı vardır. Burada da deri başta olmak üzere, dokuma ve öteki tür üretimden söz edilecektir.

Deri, hayvancılıkla uğraşan Türklerin en erken tanıdıklan ve bol olarak kullandıklan ham malzemedir. Aslında yaygın olarak tabiî post halinde de kullanılabilir. Fakat tüylerinin giderilerek, yani işlenmiş deri biçimi ile daha yaygm bir kullanma imkânı bulmuştur. Deri işleyen tesisler, hemen her Türk yerleşmesinin yanındaki dere kenannda, kurulmuş idiler. Buradaki *tabakhanelerde* dana ve manda derisinden kalın gön/kösele, koyun ve keçi derisinden ince deri, meşin ve sahtiyan imâl edilirdi. Bunlar için gerekli ham maddeler zaten çevrede bol olarak mevcud idi (köpek pisliği, tuz, palamut özü gibi). Aynca bunlar, tabiî boyalar ile, en çok san renkte boyanırdı.

Ayakkabılar, en sadesi "çank"dan "kundura"ya kadar Türk ellerinin malzemesi ve ustalan tarafından yapılırdı. "Çank" en sade ayakkabı olup, yaş gönün ayağa uydurularak, kenanndan sicimle bağlanması şeklinde yapılırdı. Dolayısıyla giyildiği ayağın şekline tam olarak uyduğundan oldukça rahattır. Tabanına ayn bir gön/kösele geçirilmeyen şekli, "köşkler" veya "yemeni" adıyla halen de kullanılmaktadır.

Ayakkabıların konçtan orta uzunlukta veya çizme halinde daha uzun olabilir. Dize kadar çıkmaması halinde buraya, yünden özel yapılmış bir dokuma ile 'dolama' yapılırdı.

Kışın aylar boyunda hava sıcaklığının, aylar boyunca sıfır derecesinin altında bulunduğu soğuk yerlerde, keçeden çizmeler, etük=ötük 1er giyilirdi.

Ayakkabı yapımı ve üretimi, Türk insanının her zaman yaptığı bir iştir. Çoğu insan kendi çanğını kendisi yapardı. Aynca bu sanat, bir kısım Türk yerleşmelerinde yaygın şekilde yapılmakta idi. Sayram Şehrinde bir zamanlar "on bin etükçü" olduğu kaydedilmiştir. Kazak ve Kırgız dillerindeki "bulgari" adı, bu sanatın vaktiyle Bulgar şehrinde çok gelişmiş olduğunu yansıtmış olsa gerekir.

Dokumalar:

Dokuma, giyimin değil, doğrudan hayatın öteki safhalannı da içeren özellikler taşır. Çünkü, hem giyim hem de ev yer döşemesi için gereklidir. Her türlü yün, keçi kılîan ve hatta pamuk ve ipeğin bol bulunduğu Türk âleminde dokumalann bol ve yaygın olması doğaldır. XIV. Yüzyıl başlannda Ferganî"nin bir şiiri dokumacılığın vergilendirmedeki önemini belirtiyor ve örümcek ağ kursa, hemen vergilendirildiğini söylüyordu. Vergilendirmede eşya=aynî vergilerde "bez"de önemlidir.

Dokumacılık şu kademeleri geçirmiştir:

a. Ham maddelerin iplik haline getirilmesi, eğirilmesi ilk adımdır. Türk kadını çok çalışkandır ve boş görünen vaktinde dahi, kirman veya

tengirek ile iplik eğirir. Kimi zaman ise makine haline konmuş bir âlet= çıkrıkla, yün, pamuk veya kılları ip haline getirirdi. İpler, ayrıca pazarlarda satılabilirdi. "îplikçi" adını taşıyan Konya'da cami, İplik pazarının yanında olduğundan bu adı almış olmalıdır.

b. Dokuma, sade ölçülerde yapılabilen, fazla bir âlete ihtiyaç duyulmayan bir işlemdir. Dokuma âleti, yaylakta yere uzatılmış, çalışan kişinin ayaklarının rahat etmesi için ayrıca bir çukur açılmış da olabilir. "Çullan çukuru", XVI. Yüzyılda vergilendirme için önemli bir kanıt idi. Uzun yaz mevsiminin geçirildiği yaylaklardaki cullah çukurları, burada dokuma işinin canlı olarak yapıldığını, bez dokunduğunu kesinlikle gösterir.

c. Türkler arasında en önemli dokumacılık, yün dokumacılıktır. Arkeolojik verilere göre M.Ö. bin yıllardan beri bu türden dokumacılık Türk ellerinde görülmektedir.

d. Pamuklu dokumalar da oldukça eski ve yaygındır. Hatta Türkçe bez, bu anlamda Çince'ye de geçmiştir. Bez giysiler, yaz mevsiminde serin tuttuğundan bezler Çin için oldukça kıymetli bir hediye idi. Keten dokumacılık da yaygındır.

e. İpekli kumaşlar, öncelikle Çin'den gelmiş, sonradan Türkler de dokumaya başlamışlardır. Osmanlı döneminde, Bursa ve Alaiye çevresindeki ipekçilik önemli olmuştur.

d. Boyacılık:

Boyama işleri, dokumacılık ile birlikte ele alınmalıdır. Türk ellerinde bulunan tabiî malzeme ile bezler ve öteki maddeler (keçe, deri gibi) her türlü renkle boyanırdı. "Kök-boya", kırmızı rengi veren bitki olup, Türk kırmızısı sebebiyle, bol üretildiğinden Osmanlı döneminde ziraatı da oldukça yaygın olmuştur. Bazı koyun yünleri (ak, kara, mor), deve tüyleri veya keçi kılları (ak, kara) boyamaya gerek olmadan da kullanılmıştır.

Basmacılık, dokunan bez üzerinde, tahta kalıplarla şekiller basmak demektir. Böylece istenen desen ve renkler sıra ile bezlere basılırdı. Bunlar yaygın ismiyle "basma" olarak adlandırılmıştır.

"Dokumacılık", Ortaçağ Doğu ve İslâm Dünyası'nın en yaygın ve en önemli iktisadî faaliyetidir. Bu sebeple olsa gerek. Ünlü tarihçi M. Lombard, "İslâm Medeniyeti"nin bir tür "dokuma medeniyeti" sayabileceğim söylemiştir.

Terzilik, giyimle ilgili faaliyetin son safhasıdır. Terzilik malzemesi artık "dikme" demektir ki burada *"iğne"* işe girmektedir. Dikimler öncelikle deri

malzemeden olduğundan, dikiş için yol açan sivri demir uç "biz", iğneden önce bilmiş ve kullanılmış olmalıdır.

Diğerleri:

Yukarıdan beri ifade etmeye çalıştığımız gibi, Türk insanı, ihtiyacını bir şekilde kendisi üreterek karşılamak istemiştir. Bunun en etkili olanları yukarıda sayılmış idi. Daha az etkin olan diğer üretim, arasında meselâ el değirmeni (cargılçak) ve değirmen taşı yapımını verebiliriz. Bu arada keyif verici eşya ve maddeler üretimi de aklı geliyor. *XIX.* Yüzyıl başlarındaki yeni dönemde, meselâ "lüle" üreticileri büyük zarar görmüşlerdir.

Bütün bunların tabiî bir sonucu, üretim, Türk insanı için bir doğal meşgaledir. Türk insanı, bom-boş oturup, geçimini başka yerlerden sağlayan, yağmacılıkla geçinen bir insan değildir. Onun doğal hayatı, hayvancılık olsun, ziraat olsun hatta diğer üretim türlerinde olsun, üretim yapmaktır.

e.Teşkilât:

Üretim yapanların aralarında teşkilatlanmış olması en tabiî bir gerçek olmalıdır. Bunun izlerini kesinlikle XI. Yüzyıldan beri takip edebiliyoruz. Bunun daha eski devirlerden beri devam edip gelmekte olduğu tahmin edilebilir. Hemen belirtelim ki mamul eşya üretimi için illâ bir yerde devamlı oturur olmak şart değildir. Yukarıda dokumacıların yaylakta cullah çukuru açtıklarından ve bunun XVI. Yüzyıl Osmanlı kaynaklarına yansıdığından söz etmiş idik. Gerek XDC. Yüzyılda, gerekse az da olsa günümüzde halı-kilim imâli yaylak-kışlak arasında göçenlerde güzel şekilde üretilmektedir.

D. TİCÂRET:

1. Ticâretin Genel Esasları:

İnsanların bütün ihtiyaçlarını ne kadar çabalarsa çabalasınlar, kendilerinin karşılamasına imkân yoktur. Karşılayamadıkları ihtiyaçlarının bir şekilde giderilmesi gerekmektedir. İnsanın ihtiyaçlarını, yardımlaşarak gidermeleri dışında, iki türlü karışması mümkün olabilir.

a. İhtiyaçlarını, olanlardan zorla alarak, **yağma** ve talan ederek giderirler.

b. Mübadele=takas veya eşya değiş-tokuşu biçiminde de olabilir. Bu ise bir bakıma ticaret, yani satın alma demektir.

Aslında Türklerin geçmiş bin ve yüz yıllarda ihtiyaçlarını bir türlü **yardımlaşma** ile sağladıktan söylenebilir. A. Cevdet Paşa, 1868'li yıllarda Kozan dağlarındaki Türkmenlerin yardımlaşarak hayatlarını sürdürdüklerini

belirtiyor. Çünkü bu Türklerin yerleşik hayata geçirilmesi sırasında, askerî birliklerce satın alınan soğanın fiyatını tesbitte güçlük çıkmıştı. Yaşlı bir Türk, bunca yıllık hayatında soğanın para ile satıldığını görmediğini ifade etmiştir. Peki gerektiğinde nasıl bulursunuz dendiğinde komşudan aldığını, onun da ihtiyacı olanı kendisinden alabileceğini, yani orada insanların birbirlerinden para ile bir şey almadığı, ihtiyacı olanların birbirlerinden yardımlaşarak aldıkları ifade edilmiş idi. Yardımlaşmanın bir zaman sonrasında yağmaya dönüşmesi ihtimali varsa da, küçük yerlerde yakın yıllara kadar evlerde kilit olmaması anlamlı olsa gerekir.

Şu halde Türk hayatında yaygm olan gerçek, ihtiyaçlarının bir şekilde, yardımlaşmadan başlayarak mübadele, değiş-tokuş ve nihayet ticaretle karşılanmış olmasıdır. Ticaret, en sade şeklinde en karmaşık olanına kadar Türk hayatının içinde en eski zamanlardan beri yer almış ve almaya devam etmektedir.

2. Değiş-tokuş, Takas:

Eşyanın eşya, malın bir başka mal ile *"mübadele"si,* ticaretin en ilkel şekli olarak bilinmektedir. Köylülerin pazara tavuk, yumurta veya öteki mahsûllerini getirdiklerini, karşılık olarak da bez, tuz ve gaz aldıkları bilinmektedir.

Değiş-tokuş, Türk hayatında günümüze kadar uzanan kesin gerçeği, tarihî bakımdan da aynı şekilde kesin olarak bilinmektedir. *Mübadele* yani değiş-tokuş, veya *takas* ticaretini, Çin kaynaklarından, Hun-Çin ve sonrası tarihlerinde bilmekteyiz. Ildico Ecsedy, C. MacKerras ve îsenbike Togan gibi araştıncılar, bu ticaretin çok yönlü özelliklerini gün ışığına çıkarmışlardır. Gerçi Çin kaynaklarıyla ilgili araştırma yapanlar, meselâ tsenbike Togan, açıkça "değiş-tokuş" olarak alınması gereken kavramın, Çin devletinin resmî kayıtlarına farklı terimlerle geçtiğini belirtirler.

Türk-Çin ticareti.Türk insanının, ticarete verdiği büyük önemin bilinmesi açısından son derece önemlidir, tlerde, t. Ecsedy'nin araştırmalarına dayanarak açıkça ortaya koyacağımız gibi, Türk Devleti'nin temel siyaseti barış ve komşularıyla olağan bir ticaretin cereyanıdır. İşte Milâddan önceki yıllardan, yani Mete (=Maodun) zamanından başlayarak devam eden bu ticarete dayalı siyasetin en önemli neticesi, Çin ile kuzeydeki adları farklı Türk devletleri arasındaki ticarettir. Bu ticaretin ayrıntılarını aşağıda dış ticaret kesiminde ayrıca vereceğiz.

3. İç Ticaret:

îç ticaret, ülke içindeki coğrafya ve farklı üretim kesimlerinin üretimlerinin birbirleriyle değiş-tokuşu anlamındadır. Buna ek olarak, dış ticaretle alınan eşyanın doğrudan Türk insanına ulaştırılması demek de olabilir.

îç-ticarette en yaygın şekil takas=mübadele=değiş-tokuştur. Ancak bir dönemden sonra "para" da işin içine girecek ve yaygınlaşacaktır. Paranın, yani kıymetli madenden sikkelerin iç ticarette etkinlik kazanması, bize kalırsa nihayet son 500 yıllık bir olay kabul edilebilir. Gerçi ondan önce de para vardır ama, etkin olmayıp, sadece bazı mallar için geçerlidir.

a. Ticaret Yapılan Yerler:

İç ticarette ticaret en fazla, günümüzde hemen her Türk ülkesinde yaygın olarak bilinen **pazar** yerlerinde yapılırdı. "Pazar", Türk ülkesinin geniş coğrafyası içinde, belirli yerlerde söz konusudur. Ancak, MÖ.ki bin yıl öncesindeki yüzyıllarda, *Pazar'ın* anlamının biraz farklı olduğu tahmin edilebilir.

Aslında Farsça olan **bazar,** çok erken bir zamanda, belki V-VI. Yüzyılda Türkçe'ye geçmiş ve çok geniş bir yaygınlık kazanmıştır. Bazar=Pazar, ticaretin temel kavramlanndan birisi olmuştur. "Bazarcı" gibi "bazardık"da Kazak ve Kırgızda eskidenberi beri (XVIII. Yüzyıl ve sonrasında) görülmektedir. Bazar, satıcıların ve dolayısıyla alıcıların da yığıldığı bir yer, mevki ve konum olarak önemlidir.

İç ticaret, her zaman Pazar-yerlerinde yapılmayabilir. "Kervan" iç ticarettin en önemli unsurudur. Kırgızlarda yakınlara kadar, Sait tacirlerin boyların içine kadar bizzat gelerek ticaret yaptıkları ve ihtiyacı olanlara verdikleri görülür.

Kervanlann ticaret hayatı bakımından önemini, tarihî kayıtlar da doğrulamaktadır. Bilge Kağan, Basmıllar "arkış=kervan" göndermedikleri için onlara savaş açmıştı. Ekonomik nedenlerin savaş sebebi olması olağandır. Ülkeler arası ticarette, böylesine bir savaş sebeblerinin en önemlisi, Cengiz han'ın batıya Harezmşah ülkesine gönderdiği ticaret kervanının Otrar valisi tarafından soyulup öldürülmesidir. Bu olay, Cengiz Han'ın Batı seferinin sebebi olmuştu. Burada, Göktürk ülkesindeki bir budun olan Basmıllann kervanlan göndermemesi, daha iç ticaret için önemlidir. Bununla birlikte, bu aynı zamanda ülkenin dış ticareti için de büyük bir önem taşımış olabilir.

"Bazar"m kervan ile bağlantısını yukarda belirtmiş idik. Kış mevsiminde, kervanlann daha rahat hareket etmeleri, Türklerin ihtiyaçlannın kolaylıkla temini için, bazı tesisler=yapılar da ortaya çıkmaya başlar, Muhtemelen VIII. Yüzyıl sonlarından itibaren, hem barınma, hem de güvenlik için yapılan bu tesisler aynı zamanda ticaret erbabı için de yararlı olmuştur. IX. Yüzyıl sonrasında bu türden yapılar iyice çoğalmış, Karahanlı çağında, doğrudan bir özel mimariye de kavuşmuş olmalıdır. Kırgızlann kervansaraya "Bazar-öykü"=Pazar-evi demeleri, bunlardaki ticaret olayını ve kervanlann bir tür seyyar Pazar olduğunu açık olarak göstermektedir.

Pazarları, genel olarak üç kümeye ayırabiliriz.

a. Yıl pazarları

b. Hafta pazarları

c. Gün **pazarları**

a. Yıl-pazan: Yukarıda, eski Türklerde kervanın önemini belirtirken, yakın yüzyıllarda Kazak ve Kırgız'da, kervanlann senenin belirli bir zamanında oraya gelip, âdeta bir yürüyen Pazar olarak halkın ihtiyacım karşıladığım belirtmiş idik. Kervan, her yıl belirli zamanlarda belirli yerlerde olduğundan, bunların oraya gelişi, âdeta bir "yıl-pazan" görünümü almış olmaktır. Özellikle sert ve uzun geçen kış mevsiminde, Pazar için sadece senenin belirli bir döneminin elverişli olmasıyla, yıl-pazan özelliği îç Asya Türk ellerinde yaygın olarak yaşamıştır.

Türkler Anadolu'ya geldiklerinde, Hristiyanlann, benzer bir şekilde "panayır"lar icra ettiklerini gördüler. Ancak bu panayırlarda, kısmen dinî bir etki de vardı. Aynca senede bir defa değil, birkaç defa olabiliyordu. Ancak Türkiye Selçuklulan döneminden itibaren Türkler, kendi yıl-pazan geleneği ile bu 'panayır[1] gerçeğini kaynaştırmış olmalıdırlar. Bu pazarlann önemli bir kısmı "panayır" adı ile devam etmesine rağmen, bu doğrudan yıl pazandır.

Anadolu sahasının en önemli yıl-pazan, XIII. Yüzyılda, Prof. Dr. Faruk Sümer'in bir kitabına da konu olan **Yabanlu-pazarıdır.** Karadeniz kuzeyindeki geniş alanla ilişkisi olan Selçuklu ülkesi ile dönemin en varlıklı dünyası, îslâm (Memlûklû) dünyası arasındaki bu Pazar, ne yazık ki sonraki Osmanlı döneminde yaşamamış, yerini başkalan almıştır. Yabanlu Pazan aynı zamanda ülkeler-arası ticaretin yapıldığı bir alanda kurulması dolayısıyla önemlidir.

Osmanlı Döneminde, yıl pazarlan "panayır" adını almıştır. XV-XVI. Yüzyıl kayıtlanndan büyüklerini yeterince bilemediğimiz bu panayırlar içinde XVIII. Yüzyılda **Yapraklı** (Çankın dolaylannda) ve **Zile** Panayırlannın adı geçmektedir.

b. Hafta Pazarı: Etkisini günümüzde de devam ettiren hafta pazarlan, muhtemelen Türklerin tç Asya'daki hayatlanna girmeye başlamış idi. Türk insanı hem daha varlıklı hale gelince, hem de daha kalabalıklaştıkça, ihtiyaçlanm artık daha sık ölçüde karşılamak gereğini duyuyordu. Türklerin yaşadığı hemen her yerde, iskân yerlerinin, **haftanın** günüyle anılmasının temel sebebi, orada kurulan hafta pazan sebebiyledir. Türkistan sahasındaki bazı isimler gibi (en ünlüsü Tacikista'nın merkezi Duşenbe; Çarşamba ve öteki isimler çoktur) Anadolu ve Rumeli sahasında da benzer isimler çoktur.

c. Gün-Pazarlan: İskân yerlerinin büyümesi ile, haftada bir kurulan pazar yetmemiş, sonunda bazı yerlerde her gün Pazar kurulmaya başlanmıştır. Nüfusun artması sebebiyle, alışverişin artması, pazarcılann orada sabit dükkânlar

kurmalarına yol açmıştır. Büyük şehirlerin içinde yer alan "Pazar"lar bu kümededir. Aslında, sonradan "şehir" olarak anılabilecek yerlerdeki gelişmeyi, ayrıca görmek gerekiyor.

İskân yerinin kalabalıklaşması ile, artık "afların satıldığı At-pazan, sadece balığın bulunduğu Balık-pazan, veya ötekiler, Saman-pazan, Koyun-pazan, Ekin-pazan, Ot-pazan vs. aynlabiliyordu. Böylece kesinlikle biliyoruz ki Türklerin XI. Yüzyıl sonlannda, garnizonda kalmak üzere katıldıklan Anadolu sahası kale-şehirlerinde, bir yüzyıl sonra, yukanda isimleri belirtilen ve her gün açık olan pazarlar ortaya çıkmıştır. Bu pazarlarda satıcılar, yerli Rum veya öteki Hıristiyanlar olmayıp, doğudan gelenlerdir.

Türkiye Selçuklu devrinin şehirleri, XIII. Yüzyılda, Konya şehri örneğinde tarafımdan kesinlikle gösterildiği gibi, gündelik alış-veriş edilen çarşı ve pazarlan ile tam bir Türk şehri özelliğini kazanmışlardır. Hatta acele ve peşin para ile alış-veriş yapılan bat=bit=tiz pazarlar da olmuş idi. Bu pazarlar arasında, mesela XIII. Yüzyılın en kıymetli eşyası "bez"lerin satıldığı "Bezzazistan"lar, giderek gelişecek, bu defa XV-XVI. Yüzyıllann en kıymetli eşyası altın ve mücevheratın satıldığı "Bedesten"lere dönüşecektir.

Sonuç olarak *İç ticaret,* Türk insanının ihtiyaçlannın önemli olarak karşılıyordu. Ticaret yerlerinin güvenliğini ve halkının orada serbestçe alışverişini yapabilmesini sağlamak, Türk yöneticilerinin en aslî görevlerinden birisidir. Osman Gazi'nin çevresinde sevilmesi, dolayısıyla güç* kazanması Eskişehir'de kurulan Pazar yerinde sağladığı güven ve emniyetten dolayı olmuştur.

4. Dış Ticaret:

a. Esasları: ileride de göstereceğimiz gibi, Türk Devletinin temel siyaseti "banş"dır. Banş sayesinde Türkler, ülkelerinde huzur içinde yaşayıp, üretimlerini en iyi şekilde yapabilecek, bunu gerektiğinde komşu ülkelere satabileceklerdir. Aynı şekilde ülke içinden karşılayamadıktan ihtiyaçlannı da oralardan temin edebileceklerdir. Böylece Türk insanı, ülkesinde huzur, rahat ve mutluluk içinde yaşabilecektir.

Teori gibi görülen bu değerlendirmenin, doğrudan Türk hayatının bir temel göstergesi olduğunu Macar araştıncısı tldiko Eczedy, Göktürk-Çin ticaret ilişkilerine dair yazdığı eserlerinde açıkça göstermiştir. O Göktürk-Çin siyasî ilişkilerinin tamamen olağan kurallar içinde geçtiğini, arada canlı ticarî ilişkilerin bulunduğu zamanlarda her hangi bir mesele çıkmadığını özellikle vurgular. Hatta Mete (=Maodun) zamanında Çin ile imzalanan banş anlaşmasının tespit edilen bu temelin, sonraki yüzyıllarda da aynen devam ettiğini ispat etmiştir.

Göktürk çağı kayıtlan, ticaretin etkili görünüşünü vermektedir. Göktürklerin 5401ı yıllarda tarih sahnesine çıkışlarında da Çin ile ticaret yapma arzuları vardır. Gerçi Çin, ticareti devletten devlete yaptığını, henüz Göktürklerin "devlet" olarak tanınmadığını söylemişlerse de bir süre sonra Çin, Bunun Kağan'ı "Devlet Başkanı" olarak tanıyacaktır. Batı ülkeleriyle ve Basmıl ülkesi yoluyla yapılan kervan ticareti, Çin ile yapılan ve daha çok ata dayalı ticaretin gelişmesi, hep Göktürk çağındaki kesin kayıtlardır. Göktürk çağının ticareti gelenekleri, şüphesiz Hunlar döneminden beri devam etmekte olup, sonradan yerlerini Devletlerce (Uygur, Kırgız vb.) sürdürülecektir.

Türkler, en erken zamanlarda dış ticareti, güney komşusu Çin ile yapmışlardır. Yukarıda "Ticaret" hakkında genel fikirlerimizde de belirttiğimiz gibi, Çin ile yapılan dış ticaretin kaynağı, Çinlilerin yazdıktandır. Çinliler ise, kendilerini dünyanın biricik devleti gördüklerinden bazı terimleri bu esasta kullanmışlardır.

1. Türk-Çin dış ticareti, Hun devrinden itibaren bir "devletten devlete" yapılan ticarettir. Dolayısıyla ticaret yapılabilecek bir topluluğun Çin tarafından "devlet" olarak tanınması gerekiyor. Ancak bu tanınma keyfiyeti, Çin'in büyüklüğü ve biricik ana devlet olduğuna aykın olamaz. Devletten devlete yapılan bu ticaret, bir tür mübâdele=değiş-tokuş veya takas kabul edilebilir. Ancak, Türk tarafının getirdiği memleket mahsûlleri, Çin kaynaklannca "haraç", buna karşılık olarak Çin'in verdikleri de "bağış" veya "ihsan" terimleriyle ifade edilir.

Oğuzlann ticareti, Hudud ül-Alem'de "Oğuzlann arasında tüccar çoktur" ifadesiyle kesin şekilde gösterilmiştir. Oğuzlardan kopan Selçuklu ve Türkiye Selçuklu Devletinin dış ticaretinde, devletten devlete ticaretin yerini, Devletin yetkili kıldığı kişi ve kurumlann ticareti almıştır. Ülkeler arası ticaret yapabilen kişiler, kimi zaman Çin'de, kimi zaman Hind'de, kimi zaman ise Mısır veya Yemen dolaylannda bulunuyorlardı.

Türkmen Beylikleri ve onlann birisi iken bir Cihan Devleti halini ancak olan Osmanlı Devleti'nde uzun yüzyıllar ülke içi ticaret etkin olmuş idi. Bununla birlikte, dış ticaret belirli limanlardan ve gümrük kapılanndan yapılmıştır. Midilli 1468'de, Rodos 1521'de Türk idaresine geçmesine rağmen, ikisinin ortasındaki, Sakız Adası'nın ancak 1566'da Osmanlı toprağı olmasının tek sebebi, orasının bir dış ticaret kapısı olmasından dolayıdır.

Sonraki yıl ve yüzyıllarda, Osmanlı Dış ticareti, üstün ihracatı ile, İzmir Limanını merkez edinmiş bulunuyordu. Zaman içinde İstanbul'u da etkileyen bu dış ticaret gerçeğinde, Avrupa içleri, Karadeniz kuzeyi, Basra Körfezi dolaylan ve nihayet Kuzey Afrika apayn ve büyük ticaret alanlandır.

Dış ticaret, Türk'ün ihtiyacının çok az bir kısmını karşılar. Türk insanı ihtiyacını uzun bin ve yüz yıllar ülke içi üretimle karşılamıştır. Bu sebepledir ki XIX. Yüzyılda 1826 sonrasında, Türkiye'ye mal satmak isteyenler, önce Türk insanının beğenisini ve zihnî önceliklerini etkilemek istemiş ve etkilemişlerdir. Bundan sonradır ki bir kısım Türklerde, Türk işi (ala-turka) kötülenip, Frenk-işi, (ala-franga) her yönüyle yüceltilecektir.

b. Ticaret Maddeleri:

1. Canlı hayvanlar

At: Türklerin dış ticaretinde birinci yeri, uzun yüzyıllar (XVII. Yüzyıl sonlarına kadar; hatta İç Asya'da XX. Yüzyıl başlanna kadar) **at** almıştır. Türkler at eti yiyebilmekle birlikte, at daha çok askerî yönü ağır basan bir hayvandır. Dış ticaretinde de asıl amaç, doğrudan askerî ve hizmet amaçlıdır. Bu sebeple ticaret yapılan yerlerde en çok at görüldüğünden böylesine yerler, genellikle **At-pazan** olarak adlanmış bulunuyordu. "At-pazan", Türk-Çin sınınnda Hun devrinden beri devam edegelen bir yer ve isim olup, Göktürk devrinde iki ülke arasındaki ticaretin çok artması sebebiyle, burada bir *At-pazan Şehri* olmuş idi. **At-pazan,** Türk hayatının sonraki zamanlannda da çok rastlanan bir isimdir. Türkiye Selçuklularının hemen her şehrinde At-pazan bulunuyordu. Ankara şehrindeki At-pazan ismini günümüze kadar koruduğu gibi Konya'daki At-pazan da bilinmektedir.

Türklerin Çin'den aldıklan ipeği ne yaptıklan akla gelebilir. Bilindiği gibi ipekli kumaşlar, günümüzde dahi her Türk evinde bulunmakta, sevilmektedir. Hepsinden önemlisi bu ipekli kumaştan Türkler, Soğdlu tacirler vasıtasıyla Batı Asya'ya sevkediyorlar, milletlerası ticarete katılıyorlardı.

Uygur (745-840) devrindeki Türk-Çin ticaretini C.Mackerras'm araştırması sayesinde nerede ise yıl yıl takip edebiliyoruz. Uygur-Çin ticaret ilişkilerinde An-lu-şan (760) isyanı dikkate değer bir yer işgal eder. Bir yanı Uygur olan bu zat isyan edince, Çin imparatoru paytahtmdan kaçmış, komşu devletlerden yardım istemişti. Neticede Uygurlar bu isyanı bastırınca, 761'den itibaren Çin ile ilişkilerde üstün duruma geçtiler.

Çin'in Kuzey ve Batısındaki Asya Türk elleri ticareti sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Kırgızlar çağma ait aynntılı araştırmalar yoksa da, muhtemelen aynı esasta devam etmiş olabilirdi. Çünkü Kırgızların at yetiştiriciliği ve komşulanna satması, XX. Yüzyıl başlanna kadar canlı bir şekilde devam etmiştir. Ancak, XI. Yüzyıldan sonraki devirde, Türk tarihinin ağırlığı Batı'ya kaymış bulunuyordu.

At, Selçuklu Türklerinin zamanında etkisini devam ettirmiştir. Yukanda şehirlerin meydanlannm at-pazan olduğunu belirtmiş idim. At-meydanı, hem her

şehirde bulunuyordu ki, günümüzde de bütün Türk ellerinde bulunmaktadır. Kırım'ın kuzeyi ile ticaretinde en büyük yeri at oluşturuyordu.

At, dış ticaretin en büyük kalemi, malıdır.

Koyun, Türk dış ticaretinde attan sonraki en büyük mal kalemi olsa gerektir. Türkler için eti genellikle yenen hayvan koyun olup, at ise bir tür savaş aracı gibidir. Bir yiyecek maddesi olan koyun, yünü ve derisi ile çok yönlü faydalan ve menfaati olan bir hayvandır. Türkler kendileri bol miktarda koyun yetiştiriyor, gıdalarını ve giyimlerini temin ediyor, aynca satarak öteki ihtiyaçlarını da karşılıyorlardı.

Batı Türklerinde Oğuzların dış ticaretinden koyun daha etkili görülmektedir. XI. Yüzyıl sonlannda Kaşgarlı Mahmud, koyun tacirleri ile ilgili olarak Wste=ortak terimini kullanmakta, bazı bilgiler vermektedir.

Koyun, Batı Türklerinin iç ticaretinde büyük önem taşımaktadır. Selçuklu döneminde, hemen her şehirde At pazan gibi, Koyun pazarı da bulunuyordu ki, Ankara şehrindeki Koyun Pazan, At-pazan ile Saman-pazan arasındadır.

Diğer Hayvanlar: *Deve, Sığır vb.* Deve ve sığır, Türklerin ülkesinde çok yetişen, hatta "deve" doğrudan Türk ile özdeş gibi sayılabilecek bir hayvandır. Hun devrinden bunlarla ilgili kayıtlar yoksa da Göktürk ve Uygur çağından bazı kayıtlar bilinmektedir. Meselâ 821 tarihinde Çin'e 20.000 at ile 4.000 deve gönderilmiştir ise de, bunlann hepsi alınmamış idi.

Selçuklu çağındaki kayıtlarda da deve ve sığır, hatta katır da geçmektedir. Bu hayvanlann, at ve koyun kadar olmasa da yine de belirli bir önemi vardır. GünUmUz Türkçesi'nde, **mal** yani varlık, servet denince yaygın olarak büyük baş hayvanlar anlaşılmakta idi.

2. Köle:

Türkler için değil, fakat Ortaçağ'ın en önemli ticaret metalanndan birisi feö/elerdir. Türk geleneğinde "köle"nin yeri çok etkin olmamakla birlikte, savaş esirleri dolayısıyla bir gerçek olarak mevcuttur. Dolayısıyla, savaşlarda karşısındakini öldürmeyip esir almak, aynca kazançlı olduğundan hedef olmamıştır. Köleler ailenin üretimine katkıda bulunurdu.

3. Diğerleri:

Bez **ve** dokumalar. Yukanda, dokumacılığın Türk ülkelerinin bir yaygın meşgalesi olduğunu söylemiş idik. Mesela "bez", dışanya gönderilen en kıymetti eşya arasındadır. Çin'e Batı'dan gönderilen ve en lüks sayılan eşya arasında *bez* de vardır Bezler, yani dokumalar, Ortaçağlann en yaygın ve kıymetli eşyası

sayılabilir. Hatta bezler, XIII. Yüzyıl Anadolusunda dahi, altın ve gümüşten sonra geliyordu. Nasreddin Hoca ile ilgili olarak "yorgan gitti, kavga bitti" hikâyesinde, asıl amaç, oldukça çok bez, yani dokuma gerektiren yorganı kapmak idi. Nitekim yakın yıllara kadar Türk kadınlarına "yorgansız kalma" diye tavsiye edilirmiş.

Keçe, Türk dış ticaretinin her zaman önemli sanayi ürünlerinden birisi olmuştur. VIII. Yüzyıl başlarında îslâm Peygamberinin Medine'den kullandığı bir "Türk kubbesi" doğrudan Türk keçe evinden başka birşey olmasa gerekir. Kilim ve halı da bir başka önemli dış ticaret ve ihraç malıdır.

4. **Yiyecekler:**

Canlı hayvan dışındaki yiyecekler arasında hacım olarak etkin bir dış ticaret maddesi yoktur. Zaten yiyecek maddeleri yüzyıllardır stratejik madde sayılıp ihracı yasaklanmış idi. Bunlar büyük ölçüde sadece bir ticarette söz konusudur.

5. Güvenlik ve Yergiler:

Ticaret, ancak güvenli bir ortamda gelişir. Şu halde ticaretin gelişmesi, bir bakıma güvenliğin sağlanması ile yakından bağlantılıdır. Devletin ve onun icracısı Beğ, Han veya Hakanın temel siyaseti, bu güvenliği sağlamaktır. Böylece gelip-gidenler çoğalınca ticaretten sağlanacak gelir de artacak, bundan o devletin insanları yararlanabileceklerdir.

Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi'nin, Eskişehir yöresindeki Ilıca'daki Pazar yerinde güvendiği tam olarak sağlayınca aldığı **baç,** onun zenginleşmesini sağlamıştır. Osmanlıların Pazar yerlerine dikkatli davranmaları, ticarette güvendiği etkin bir şekilde sağlamaları bir gelenektir. Osmanlı Devleti, böylece hem "Pazar" yerlerinin sayıca artmasını, hem de canlı olarak yaşamasını sağlamışlardır.

Güvenlik, sadece Pazar yerinde değil, buralara gelen yollar ve özellikle üzerlerindeki geçitler için de geçerlidir. Ticaret kervanlannm güvenliği, bir konak mesafede yapılan kervansaraylar ile sağlanmıştır, özellikle kış mevsimlerinde, hem güvenlik, hem de sağlıklı kalınması için sağlam yapılı kervansaraylar, İç Asya, Türkistan ve Asya'nın hemen bütün kesimlerinde bulunmaktadır. Aynca bel, derbent ve geçitlerin açık tutulması, orada uğru ve harami banndınlmaması da binlerce yıllık temel siyasettir. Osmanlı Devrinde açık ve aynntılı olarak olarak bildiğimiz *derbentçilik,* hem zaman hem de mekân olarak etkili bir geçmişe ve yaygınlığa sahiptir.

Vergiler: Ticarette, yukarda söz ettiğimiz gibi, bazı vergiler alınmaktadır. Bunların başında, oraya gelen satıcılardan alman güvenlik veya öteki vergilerdir. Vergi genelde *salık* olmakla birlikte, ticarî eşyada olan **bac** diye de anılıyor. Bununla birlikte ticarette alman vergilerin en yaygını **bac** olup, günümüzde bazı Türk ellerinde (mesela Kırgız'da) halen de yaşamaktadır. Bac'ın esası, Pazar yerlerinde satılan mallardan da alınmasıdır. Hatta Osman Gazi, eğer malı satılmamışsa o kimseden "bac" alınmasını diye söylemiş idi. Pazar yerlerinden alınan bu vergi, Türk Devleti'nin en önemli gelirlerinden birisidir.

Teşkilâtı: Ticaret, Türk insanı için gereklidir ve onun önemli bir ihtiyacını karşılamaktadır.Bu sebeple ticareti en iyi şekilde sağlamak gereklidir. Bu öncelikle Hakan ve Han'ın görevidir. Gerek Hakanın bilgisi ve denetimi altında oluşan, herkese doğrudan ticaret yapanların kurduğu bir teşkilât vardır.

Göktürklerde, Asya'nın Batısı'ndan gelen ve daha çok ticaretçi özellikleriyle ünlü Soğdlann etkili olduğu söylenir. Aslında, Göktürklerin, Hun çağının geleneklerini takip ettiği bilinmektedir. Soğdlar'ın Batı Asya ile ipek ticaretinde etkileri çok daha eski zamanlarda başlamış olabilir.

Uygurlar, IX. Yüzyıldan sonra, genellikle usta birer tacir olarak göze çarparlar. Uygur Devleti sonrasında, İç Asya'daki gelişmeler ise Karahanlı Devleti'yle şekillenmiştir. Karahanlı çağındaki *iğdiş* 1er, yepyeni bir gelişmeyi yansıtıyorlardı. Ancak sonrası Cengiz zamanında, XIII. Yüzyıl sonlan ile XIII. Yüzyılda Uygurlar ticarette etkin idiler. Uygurların ticareti öğrenmesi, değişik veya imkânsız bir olay değildir. Vaktiyle ticareti beğenmeyen Kırgızların günümüzde birer usta tacir olarak görünmeleri, aynı gerçeğin günümüzdeki görüntüsüdür.

Türk Devleti'nde, Han veya Hakanların, kabalık *ordu* (=karargah)'lannın ihtiyacını karşılayan teşkilât, doğrudan ülkeler arası ticaret ile ilgilidir. Her Türk ailesinin 3-5 veya Türk Beğlerinin yüzlerce atını toplayan, bunların sevketip Çin'e teslim ettikten sonra onlardan aldıklarını da getiren bu unsur olmalıdır. Burada bir diğer mesele gelen emtianın, mesela ipeklilerin, at sahiplerine göre bölüştürülmesidir. Böylece, dış ticareti etkili şekilde elinde tutan bu teşkilât, Türkiye Selçuklularına kadar uzanmış olabilir.

Türkiye Selçukluları çağında, ayrıntıları tarafımdan ortaya çıkarılan **iğdiş** teşkilatı, tam anlamıyla ülkeler arası dış ticaret yapan büyük tüccarları kapsamaktadır. Bu teşkilât kesinlikle İç Asya veya Türkistan kökenli olup, Karahanlılar çağından kesinleşen özellikleri ile Batı'ya, Türkiye Selçukluları ülkesine gelmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bunun temelinin Göktürk çağına kadar uzandığı söylenebilir.

Türk Devleti'nin ağırlığı Asya'nın batısına kaydıktan sonra, devletten devlete ticaret azalmıştır. Bu durumda, eski teşkilâtın mensupları devreye

girerek, dış ticareti yapmışlardır. Bununla birlikte, eski teşkilat yine etkisini sürdürmüş, bu sebeple dış ticarette *iğdiş'ler* veya XIII. Yüzyılın sonlarındaki adlarıyla **ahi** önderleri yine de etkili olacaklardır.

Ahi teşkilâtı, bize kalırsa, aslında üretim yapanların bir teşkilatıdır. İç ve özellikle Dış ticaretle uğraşan satıcıların teşkilatının doğrudan ahilerle bir ilişkisi yoktur. Eğer varsa bile, sonradan bunların arasına girmiş olacağını sanıyoruz.

6. Para ve Sikke:

Türk hayatının belirli bir döneminde değiş, daha doğrusu "değiş-tokuş"un etkin bulunduğu bilinmektedir. Bu olayda "para", yani kıymetli bir madenin veya eşyanın alması, sonraki zamanların eseridir. Önceleri bir ara kıymetli kürkler, hanlann mühürlenmiş bezleri bu işi görmüş idi. Bir kakım kürkünün iki at olması veya Hanın mühürlü bezinin beş ata karşılık olması gibi.

"Para", yani "sikke"nin Türklere ilk olarak , ticaretin daha çok ve önceden geliştiği komşu büyük ülkelerden geldiği sezilmektedir. Bilindiği gibi, altın, gümüş veya bakır levhalar, üzerine para vurularak, yuvarlak şekilde kesilirlerdi. Çin, sikkelerni Türklerin de kullandığını bildiğimiz bir ülkedir. Ortası dörtgen delikli paralan, Hunlar zamanından itibaren Türk insanının etkilemiştir. Çünkü dizi dizi alınan paralar, sadece pazarda değil, ancak başka bir kullanış için de söz konusu olabilirdi. Nitekim madenî para dizileri günümüzde gittikçe azalan şekilde Türk kadının en önemli süs unsurlanndan birisidir. Kaşgarlı Mahmud, Altun-kan yer adını açıklarken, İskender ordusunun altun paralannı belirtir; ancak orada asıl eten olan "para" özelliği olmayıp, onlann "altın" oluşlandır.

Doğu-batı ticaretinde, önemli bir geçiş yeri olan İç Asya'daki devletler, ticaretin büyük boyutlara ulaşması üzerine kendileri de sikke=para kestirmişlerdir. Türkeş (658-766), hatta ilk Karluklar (745-840) sikkelerini Çin paralan modelinde, ancak Soğd alfabesi ile bastırmışlardır. Soğdlann bu ticaretteki büyük aracı paylannı yukarda belirtmiş idik. Buna karşılık bu sahanın batıya dönük yörelerinde Semerkant ve Buhara yöresinin Türk beyleri, sikkelerini Önasya para modelinde, yani ortası delik olmaksızın kestiriyorlardı. Her iki tür sikkelerde de para kestirenler, kendi damgalannı kesinlikle, devletlerinin ve bağımsızlıklannm bir göstergesi olarak kıymetli madenden olan bu sikkelerine koyuyorlardı.

Sekizinci yüzyıldan sonra İslâmlann İç Asya'da etkin duruma gelmeleri ile Çin paralannın yerini, Arap alfabeli, Önasya modeli paralar almıştır. Artık Karluk, Çiğil ve sonradan bunlann içinde yer alacağı Karahanlı devleti'nin (840-1220) sikkeleri, kesinlikle İslâm para modelinde kesilecektir. İslâm para modeli ise bir yandan Bizans öte yandan Sasanî İran'a dayanmaktadır.

Para ekonomisi, böylece, komşu ülkelerin paralan ile 2500 yıldan beri Türk hayatına girmiştir. Türklerin kendi sikkeleri de M.S.IV-V. Yüzyıldan itibaren görülmekte, VIII-IX. Yüzyıldan sonra ise büyük boyutlara ulaşmaktadır.

Türkler yeni geldikleri ve yeni devlet oluşturdukları yerlerde, devam ede-gelen iktisadî hayatın kesilmeksizin akması için eski paralan kullanmaya devam etmiştir. Danişmentliler, XI. Yüzyıl sonlannda, sonradan Anadolu adını alacak olan diyarda, faaliyetlerin gerek alfabeli olarak bastırdıkları paralarla devam ettirmişlerdir. Bir zaman sonra arap alfabeli sikkelerini kestirmişlerdir.

XI. Yüzyıl sonrasında, altın paralar Bizans etkisiyle *dinar,* gümüş paralar İran etkisiyle *dirhem(=direm)* diye anılacaktır. Bakır sikkeler de füls (=fels) veya mangır olarak adlanıyorlardı. Altın yerine çokça kullanılan gümüş paralar, beyaz=ak renklerinden dolayı, **akça** diye anılır olmuşlardır. Türkçe beyaz sikke, para anlamındaki "akça", Türk ellerinde yaygın olarak biliniyordu. Osmanlılarda aynca, belirli bir ağırlığı ve değeri olan gümüş para olarak XIV.Yüzyıldan itibaren bir anlamı olmuştur. Eski Türklerde, **ağacı,** muhtemelen akçacı'nın kısaltılmışı olarak, para işleriyle uğraşan, yani maliyeci demektir.

Türk Devletinde genellikle gümüş sikke kesiliyordu, ki akça bu yaygın gümüş paralar dolayısıyla, paranın da genel adı olmuştur. Aynca *tenge, tıyın* ve başka isimler de bilinmektedir. Altun sikke oldukça nadir ve komşu ülkelerden geliyordu. Türk devletleri arasında ilk altın sikkeyi, Selçuklular kestirmiş olmalıdırlar. Türk Selçuklularında ilk altın sikke 1180'lerde 6 karat, yani 1.203gr. ağırlığında kesilmiştir. Altın sikke kesimi XIII. Yüzyılda bir hayli çoğalmıştır.

Bir Türkmen Beyliği'nden, bir cihan devleti haline gelen Osmanlılann ilk zamanlannda sadece altın değil, gümüş paralar da nadir bulunuyordu. Osmanlılar gümüş para olarak **"akça"yı** on dördüncü yüzyılın ikinci çeyreğinde (Osman Gazi zamanında) kestirdiler. Akça'nm ikilik, beşlik ve hatta onluk olanlan da vardır. İlk zamanlarda altm para olarak İtalyan devletlerinin *duka \efilorin* adlı paralan kullanılıyordu. Osmanlı devleti büyüyüp güçlendikten sonra ilk altın parayı Fatih Sultan Mehmed 1478 yılında kestirmiştir. Osmanlılarda altın sikke=para kesimi, sonraki yıllarda, Osmanlı İdaresinin sonuna kadar devam etmiştir.

Osmanlı döneminin para birimleri arasında, **kese** ve **yük** dikkati çeker. Eskiden paralar hep metal (genellikle gümüş) olduğundan ancak keselerde saklanırdı. Bir kesenin alabileceği para da XVIII. Yüzyıl sonlannda nihayet belirli ve 500 kuruştur. Bir **yük** ise, 200 kese, yani (XIX. Yüzyıl ortalanndaki değeri ile 1000 Cumhuriyet altını) demektir.

I

1844 yılında, Osmanlı Devleti, etkisini yakın yıllara kadar sürdüren para=sikke tashihatı yaptı. Eskidenberi devam eden değerlere ve o yıldaki belirlemeye göre durum şöyle oldu:

4 pul = 1 akça

3 akça = 1 para

40 para = 1 kuruş

100 Kuruş =1 lira

1 Lira (7,2 gr ağırlığındaki altın sikke; günümüzdeki Cumhuriyet altını gibi)

Eskiden "gümüş" daha nadir ve kıymetli olduğundan, altın/gümüş arasındaki denge 1/10 veya daha çok 1/16 nisbetinde idi. XIX. Yüzyıl ortalannda 20 kuruşluk gümüş sikke, "mecidiye"nin beşi bir altın lira iken, sonradan değeri oldukça düşmüş idi. Uzun yüzyıllar devam edegelen bu denge, XIX. Yüzyılın ikinci yansında, gümüş madenlerindeki gümüş üretiminin çok artması sonunda altın lehine değişecektir.

Kağıd paralara gelince, XIII. Yüzyıl sonlanndaki Cengiz evladının "çav" tatbikatı kısa süreli olmuştur. Asıl kağıd para Osmanlı âleminde, ancak XIX. Yüzyıl ortalanndan itibaren, altın paranın yerine "kaim" olan anlamında *kaime* adıyla ortaya çıkacaktır.

E. ULAŞIM VE HABERLEŞME:

Türk ülkesinde ulaşım, hem doğrudan insanın, hem de ticarî eşyanın taşınması demektir. Her ikisinde esas olarak at, deve veya katır kullanılmakta idi.

1. Kara Ulaşımı:

a. Kara ulaşımı, Türk ulaşım düzeninin esasıdır. Türk'ün tercih ettiği yol, genelde atın rahat yürümesi için çayırlıktır. Nitekim Âli'de, ozanın birisinin Germiyanoğlu'na şöyle dediği kaydedilmiştir.

Yidüğün bal ile kaymak,

Yürüdüğün çayır olsun

Çünkü taş döşeme veya kayalık yollar, atlann nalını dökebilir (Nal-döken). Türk ülkesinde taş döşeli yollann azlığı, atla ulaşım sebebiyledir. Bununla

tnrmcte, Dazı trauoaiK veya ûuıumvm gcıcVu olması YmVm&c, ^ AÖŞOTİS. 'jçAJflS *4&* yapılmıştır.

b. Geçitler: Suların, çay ve nehirlerin ulaşımla geçilmesi, iki türlüdür, tikinde doğrudan uygun bir yere kurulan köprü ile geçiş sağlanır. Köprü yapılması her zaman uygun veya mümkün olmayabilir. Böyle durumda ise, geçit yeri, yani suyun zemininin sert ve geçilebilir olması aranır. Türkler, köprü yapımını erken devirlerden beri biliyor ve etkili olarak yararlanıyorlardı. Nitekim hemen bütün Türklerde bu esaslı kelime vardır. Asya Türk ellerinde pek çok "köprü" görülebileceği gibi, Anadolu sahasında Türk yapısı köprülerin önemli bir kısmı günümüze kadar gelmiştir (Çoban-dede Köprüsü, Malabadi Köprüsü, Deve-geçidi Köprüsü gibi).

Sal ile suların geçilmesi, ancak çok büyük ve derin ırmaklar üzerinden yapılabilir. Eğer yakın yörede, aşağıda sözünü edeceğimiz türden bir geçit yoksa, sal ile geçişden gayri çare yoktur. Oğuz Destanı'nda, büyük ırmakların atlar veya şişirilmiş tulumlarla geçildiği kaydedilmiştir.

Suların normal geçişi, geçirlerden olur. Yukarıda da dediğimiz gibi böylesine geçitler için iki unsur aranır: Öncelikle suyun zemini sert olması gerekir, ikinci durum ise suyun akış sürati az ve geçişe elverişli olmalıdır. Bu iki şart mevcut ise, suyun yüksekliğine göre orası adlandırılmıştır. Bunlar içinde en küçüğü Kırgız ülkesinde bulunan **İt-geçüü** olup, oradan bir köpek dahi geçebilir. Sonraki adlar, kademe kademe suyun da yüksekliğini gösterir:

Koyun-geçidi,

Araba-geçidi

Deve geçidi.

Tahmin edileceği gibi, yüksek su seviyesi sebebiyle, Deve geçidi'nden sadece develer rahatlıkla geçebilir. Ötekilerden koyun veya arabalar da geçerlerdi.

c. Ulaşım Araçları:

Yaya: Yürümek, Batı Türklüğü için olağan bir mesafe alma unsurudur. Batı'daki çoban, koyun veya sığırlarını yaya güderken, öteki Türk ellerinde, çobanlar genelde atın üzerinde bulunurlar. Bundan anlaşılıyor ki Türk insanı, gerektiğinde yaya da seyahat edebilir (Yeniçerilerin bütün seferlere yürüyerek katıldıkları unutulmamalıdır).

2. Ulaşım araçları içinde, özellikle insan ulaştırılmasında en yaygını at veya katır sırtında yapılan yolculuklardır. Türk insan ulaştırmasının temeli, at sırtındaki seyahattir. XDC. Yüzyılın ikinci çeyreğinden sonraki Batılılaşma

I

döneminde, insan u/aşımmda atın yerini, *faytonun* alması için girişimler yapılmış, zamanında bu da bir "reform" olarak takdim edilmiştir.

3. Eşya ulaşımında, en yaygın ve etkili olanı deve ile yapılan ulaşımdır. Bazen yüzlerce deveden oluşan *kervan* ulaşımı, uzun bin ve yüzyıllar Türk ülkelerindeki ulaşımın esasını teşkil etmiştir. Çoğunlukla insanlar da bu kervan ile birlikte giderdi. Çünkü böylesine kalabalık bir kafileye, haydut ve soyguncular saldırmaya cesaret edemezlerdi. Devlere, eşeğin dört, at ve katırın ise en az iki katı eşyayı taşıyabilirler. Onlar susuzluk ve öteki sefer zorluklarına karşı dayanıklıdırlar. Demiryollarının Osmanlı ve Türk ülkelerinde yapılıp yayılmasından sonra **kervan** ticareti gerilemiştir.

Araba, tekerlekli vasıta ile ulaşım, Türk hayatında vardır. Fakat çoğunlukla etkin değildir. ATağw=Kangh en erken tekerlekli araç olup, Oğuz Han zamanında Barmaklık Çocun Bilig tarafından ortaya konmuştur. Kanglı boyunun "Yüksek tekerlekli Arabaları" Çin kaynaklarının da dikkatini çekmiştir. Nitekim, Türkistan/Yesi şehri müzesindeki örneklerinden anlaşıldığına göre, yörenin tekerlekli arabaları, oldukça yüksektir. Peçenek arabaları da dikkati çeker ki, "Muhacir arabası" biçiminde Rumeli sahasından İstanbul'a gelecektir. Araba yalın olarak eşek, at ve deveden çok daha fazla yük taşımaktadır. Bir, kayıda göre kağnı 150, at ve öküz arabası 400 kg yük taşıyabilir. Bu araba taşımacılığının gerçekleşmesi için uygun yolların olması gerekmektedir.

Demiryolu, XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren Türk ülkelerinde görülmeye başlamıştır, öncelikle Türk olmayan unsurların getirdiği bu yollar, Türk kervan ticaretini öldürmüş, Avrupa etkisini çok yönlü olarak getirmiştir.

Benzin motorlu araçlar, kamyon, otobüsler, XX. Yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren yaygınlaşacaktır. Buna, aynı dönemden sonra hava ulaşımını da ekleyebiliriz.

d. Güvenlik ve Kolaylıklar:

Ticaret kesiminde de dediğimiz gibi, "ulaşım" da bir bakıma güvenlik demektir. Güvenliğin sağlanması, ülke içindeki denetimin mükemmelliği ile sağlanır. Bu arada geçitleri denetleyen *derbent teşkilatı* da etkili olmuştur. Güvenliğin sağlanması için, gelip geçenlerden bir miktar vergi=para alınması olağandır. Nitekim IX. Yüzyıldan, yani Büyük Selçuklulardan itibaren bildiğimiz bazı vergiler (bedraka, ubûr, cevâz-ı râh vb.) bu türden güvenliği sağlamak için alınan vergilerdir. Bunlar doğrudan güvenliği sağlayan insanlara, meselâ zeybeklere gidiyordu.

Kolaylıklara gelince, bunların başında doğrudan güvenlik esasında ortaya çıkan "kervansaray"lar gelmektedir. İç Asya kervan yoları üzerindeki bu sağlam yapılar, hem kervanların güvenlik içinde gecelemesini; hem de gerektiğinde sert ve yalçın geçen kış günlerinde barınmalarını sağlıyordu. Önceleri, sadece birer güvenlik tesisi gibi görülen *ribatlar* yapılmış idi. Sonraları bunlar genişletilerek,

güvenliğin yanında konaklamak imkanı da getirilmiştir. Büyük kervan yoları üzerindeki konak=menzil yerlerinde yapılan kervansaraylar varlıklarını veya kalıntılarını, günümüze kadar sürdürmüşlerdir.

Kervansaray geleneği, muhakkak ki İç Asya'dan dünyaya yayılmıştır. Türkistan sahasından doğuya ve batıya uzanan yollarda bu yapılara sıkça rastlanmaktadır. X. Yüzyıldan itibaren bu türden yapılar, hem zaman hem de mekân bakımından çok büyük bir yaygınlık göstermedirler.

2. Su: Irmak ve Deniz Ulaşımı:

Türk ellerinde çay, su ve ırmaklar vardır. Bu arada "deniz"ler de bulunmaktadır. Önceden de belirttiğimiz gibi, *deniz* bildiğimiz genişlikte olmasa da büyük su birikintilerine denir ve bunlar üzerinde ulaşım, **kayık** ve sal'lar ile sağlanırdı. Bu arada *çırnık* gibi, başka dillerden geçen kelimeler de vardır.

"Kayık" veya "sal", Türk ellerinde büyük sular üzerindeki ulaşımın en etkili iki aracıdır. İstanbul gibi sularla çevrili bir coğrafyada Türk denizcilik geleneği, kayık konusunda çok yaygın ve etkili bir oluşumu gerçekleştirmiştir. Piyade, Pazar kayığı, pereme ve benzeri pekçok isim, kayıkların adlan olup, XIX.Yüzyıl ortalarındaki buharlı gemiciliğe kadar etkili olacaklardır. Meselâ çoğu kayıklar, kürek sayısına göre üç çifte veya beş çifte olarak da adlanmakta idi.

Uzak deniz ulaşımı, meselâ Aral veya Hazar da, sonradan Karadeniz ve Akdeniz'de "gemi'lerde sağlanır. Gemiler aynı zamanda "parça">barça diye de adlanabiliyordu. Gemilerin yanaşabileceği kıyalara bazı tesisler de yapılabilir. Barca veya gemi, en azından XI. Yüzyıldan beri bilinen Türkçe kelimelerdir.

Her geminin bir başı, "reis"i vardır. Reisler, kürekçilere ve öteki tayfaya nezaret ederdi. Gemilerde daha çok rüzgârdan istifade edilirdi. Türkler "gemi" sahibi ve reisi olarak en eski zamanlardan beri vardırlar. Bununla birlikte bazı ağır işleri, öteki insanlara gördürebilirlerdi.

Türk ülkelerinde uzun yüzyıllar su ulaşımı pek etkili olmamıştır. Karadeniz en eski zamanlardan beri Türk deniz ulaşımında bir bilgi beşiği olmuştur. Bununla birlikte, Türkistan sahasından,Hazarın güneyinden Batı'ya gelen Türkler XI. Yüzyılda batı denizine Akdeniz'de ulaştılar. Orada derhal yeni duruma uyum gösterdiler; bir yandan İslam, öte yandan da gerek denizcilerinin yardımı ile kısa bir süre içinde Denizciliği mükemmel olarak öğrendiler. Osmanlı Devleti, XVI. Yüzyılda, âdeta Roma'nın yerine geçerek Akdeniz'i tam bir içdeniz haline sokmuştu.

Unutmamak gerekir ki Karadeniz zaten erken bir zamandan beri, XV-XVIII. Yüzyıllarda bir Türk içdenizi gibiydi. Karadeniz ile ilgili bilinenler Türk denizciliğinin ve deniz ulaşımının ta kendisidir.

Türk deniz ulaşımı, Osmanlı döneminin sonlarında, özellikle Il.Selim'den sonra gerilemeye başlamıştır. Türk denizcilerinin, hem deniz ticaretinde hem de Türk deniz kuvvetlerinde etkili oluşu uzun yüzyıllar devam etmiştir. Halen de mesela Türkiye'de denizlerden istifade, her geçen gün daha artarak devam etmektedir.

3. Haberleşme:

Türk hayatında "haberleşme" ile ilgili konuların kendisine mahsus özelliği vardır. Olağan Türk insanı için bu türden bir kişisel haberleşme söz konusu değildir. Buna karşılık tacirler için haberleşme büyük önem taşımaktadır. Vaktiyle en iyi haber kaynaklan, çok yerleri gezip gördüklerinden tacirler ve dervişler idi.

Devlet Haberleşmesine gelince, bu gerçekten büyük bir öneme sahiptir. Eski Türk haberleşme gelenekleri yam, ulak teşkilâtı, çok mükemmel idi. Bu teşkilatın Osmanlılarda XVI. Yüzyıla kadar devam ettiği görülür. "Ulak" öylesine etkilidir ki, bir konakta binecek at konusunda "vezir"in dahi önüne geçebilir. Bu sebeple, devlet haberleşmesinin önemini bilmeyen bazı "vezir"ler, Lûtfi Paşa gibi, XVI. Yüzyılda ulaklann hareketini bir zülüm gibi görmüşlerdir. Oysa, çok geniş sahalan idare eden Türk devletlerinin başansında devlet haberleşmesinin hızlılığı ve mükemmelliği yatmaktadır.

Yam, ulak ve çapar, haberleşme ile ilgili kavramlandır. Sonraki yüzyıllarda devlet haberleşmesi genellikle Tatarlar vasıtasıyla yapılırdı. Hatta çoğu zaman bir özel haberci de gönderilebilirdi.

Askerî ve gizli haberleşme, kendisine mahsus kuralları vardır.

Haberleşme vasıtalan:

1. İşaret-duman ile haberleşme.
2. Güvercinlerle haberleşme.
3. însan haberleşmesi. En yaygını olup, yam ve ulaklar ile yapılır.
4. Mektupla Haberleşme.
5. Türk ülkelerinde haberleşme, dediğimiz gibi dervişler veya tacirlerle sağlanırdı.

Kısacası, eşya ulaşımı deve kervanlanyla olurdu. İnsanlar ise atlarla seyahat ederdi. Haberleşme, yam=ulaklarla en hızlı şekilde sağlanırdı. Onlann, yani ulaklann kesin öncelikleri bulunuyordu.

VI. BOLUM

AİLE'DEN DEVLET'E

ve

TEŞKİLÂT

A. TÜRK AİLESİ VE SONRASI:

1. Aile:

Genel özellikleri: Aile, toplumun en küçük sosyal birimi, en alt düzeyde bir teşkilâttır. Aile, neslin devamı için, kadın ve erkeğin, oraya göre meşru kabul edilen bir araya gelmesi ile oluşur. Aile, kesinlikle bir sosyal olay olup, kadınla erkeğin meşru beraberliği demektir. Meşruiyetin oluşumu için din adamına hiç de kesin bir ihtiyaç yoktur. O sadece bir dua etmek üzere bulunmaktadır. Ailenin oluşumu, önemli bir olay olduğundan bir toy=düğün şenlikleri ile kutlanır. Bir zaman sonra, aileye yeni fertler, kız ve erkek oğullar gelir.

İ. Kafesoğlu'na göre, ana-baba olarak öğ ve **kang** en eski Türkçe kavramıdır. Bunlar, IX. Yüzyıldan itibaren *ana* ve *ata* olarak değişmiştir. Batı Türklerinde "ata"nın yerini "baba" almıştır. Türkçe'nin dikkate değer bir özelliği, akraba terimleri bakımından zenginliğidir. Böylesine zengin bir kavramlar dizisi, Türklerin aileye verdiği büyük önemi göstermektedir. Türk ailesinin en eski zamanlarıyla ilgili ayrıntılı bilgiler Dede Korkut Kitabı'nda görülmektedir. Bunlarda evlenme, çocuklar ve onların ilişkileri, bir olağan hikâye gibi anlatılmaktadır.

Türklerin, genelde soylarına da önem verdikleri, dokuz ve en azından yedi nesil geriye gittikleri söylenir. Fakat bu özellik Batı Türklüğü'nde kaybolmuştur. Bununla birlikte evlilikte denge (=küfüv) ve bir tür asalet arandığı bilinir. "Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al", hiç olmazsa annenin yerini belirtir. Kazak ve Kırgızlarda yakın vakte kadar 9 veya 7 göbek hususuna titizlikle riayet edilirdi.

Bir düğün toyu=evlenme töreni ile teşekkül eden aile, Türk hayatının temelidir. Bu sırada, kızın ailesine, bir kalıng da verilebilir. Bu kızın yetişmesi için yapılan masraflar, hattâ ailesine bir tür süt hakkı olarak kabul edilebilir. Gerçi "süt hakkı" genelde anneye aynlmıştır. Böylece kızın bir para karşılığında

verilmesi, âdeta "satılması" söz konusudur. Nitekim bugün Türkiye Türkçesi'nde, kalın=başlık yani para hiç işe girmese dahi, kızların evlendirilmesi, "satılma" olarak adlandırılır. Bir anaya, kızının evlenip evlenmediği sorulmak istendiğinde "kızın sattın mı?" dense yadırganmaz.

Ailede erkeğin yaşı genelde daha büyüktür .Kızlar 15-17, erkekler de 18-19 yaşlarından itibaren evlenebilirler. Ailenin oluşumunda dışarıdan hatta dokuz göbekten bağlı olmayan bir evlenme esastır. Bir diğer ifade ile boy=kabile içinden değil, dışarıdaki bir boydan kız alınır. Boylar arasında, kızlar âdeta zorla alınır, kaçırılırdı. Günümüzde dahi Türkiye dahil, Türk Dünyası düğün toylannda bu zorlamanın izlerine rastlanmaktadır.

Türk ailesinde tek hanımla evlilik hâkimdir. Bununla birlikte, az da olsa, iki veya daha çok eşlilik de görülmektedir. Rus, Şart veya başkaları zenginleştiğinde "tam" alırlarken, Türkler (Başkurt, Kazak, Kırgız vb.) yeni bir avrat=hanım alır imiş. Kadın sayısının fazla olduğu toplumlarda bu tür çok eşlilik, aslında bir sosyal yardım olarak da kabul edilebilir. Ailede yardımlaşma, sosyal güvenlik esas olduğundan, ölen kardeşin dul karısı ile evlenilebilinir.

Aile, yaylak ve kışlakta her zaman birlikte olur. Bununla birlikte, kimi zamanlarda kadınlar kışlaklarda, erkekler ise yaylakta biraz daha uzun kalabilir. Aile başı olan erkeğin uzun sürebilecek bir savaşa=sefere gitmesi durumunda, oğlanların yaylakta, kadm (konçuy) ve kızların ise, daha güvenlikli saylan kışlakta kaldığı anlaşılıyor.

Kadının baba evinden getirdiği mal, eşya ve ötekiler üzerinde kocanın hiçbir hakkı yoktur. Meselâ bu Başkurtlarda "türkün" olarak adlandırılmaktadır. Bu hemen bütün Türk ellerinde yaygın bir gelenektir.

Türk ailesinde, kadın ve erkek, adeta birbirini tamamlayan iki unsurdur. Ailede birinin üstünlüğü söz konusu olduğunda, erkek öndedir ve etkindir. Aslında Türk kadını, kendisi çok güçlü olsa bile, sosyal açıdan erkeğin öne çıkararak hem onu yüceltir, hem de ailenin içindeki dengeleri gözetir. Kadm eğer erkeği evinde yoksa, onun bütün işlerini üstlenir ve yerine getirir. Bu konuda sadece çevredeki kurallara göre hareket etmek gereğini duyar. Bu yüzden Türk kadını, tarihin hemen her devrinde hayatın içinde olmuştur.

Osmanlı dönemi, kadının sosyal hayatta geriye itildiği bir dönemmiş gibi tasavvur edilir. Oysa ki, pek çok kayıt ve olaylar bunun doğru olmadığını açıkça gösterir. Meselâ Şâni-zâde'nin bir kaydından öğreniyoruz ki *(Tarih,* II, 211) 1814 yılında İstanbullu kadınlar, kendilerinin yiyecek ve öteki ihtiyaçlarını çok iyi karşıladığından dolayı Kaymakam Paşa'ya sevgilerini belirtmekten çekinmemişlerdi. Sonunda bu sevgi, Kaymakam Paşa'nın Sadrazam tarafından kıskanılarak sürülmesine yol açacaktır. Yine Osmanlı döneminde, hemen bütün

şehirlerde çoğunlukla kadınların alış-veriş ettikleri bir *Kadınlar pazarı* bulunuyordu (Bursa, Konya, Denizli vb.).

Türk kadını devlet teşkilâtının içinde, en baştaki yerden, en sadesine kadar hemen her yerde şeref ve önemine uygun olarak yer almaktadır. Babası güçlü ve muktedir bir yönetici olan Türk kızı.gerektiğinde babasının yerine yönetici, hattâ "Sultan" olabilmektedir. Aynı şekilde, şartların imkân vermesiyle, Türk kadını öteki bütün görevleri de yerine getirebiliyordu.

Türklerde, **sınıfların** ayırımı veya varlığı, asiller ve karabodun şeklinde bir görüntü, günümüzde araştırıcının felsefî inancına göre var veya yok kabul edilir. Oysa, Türk insanının sade hayatını bilenler için "asalet" soya değil, kişiye özgü bir gerçektir. Elbette kişide, ailenin ata-ana ve öteki unsurların yeri ve önemi vardır. Ancak, Hun ve önceki çağlardan beri, üst yöneticiler dışında, toplumda bir "asiller" sınıfı söz konusu olmamıştır. Bu türden özellikler, kişisel kabiliyet ve kahramanlığa göre belirlenip, birkaç nesil sürüyor ve sonra toplumda kaybolup gidiyordu. Bir başka ifade ile bu türden geçişler, hemen her devirde oldukça sık oluyordu.

Türk toplumunda erkek "kul", köle veya kadın "kün", cariye, hizmetkâr vardır. Ancak bunlar bir toplumsal sınıf olmayıp, büyük ölçüde savaş esirlerinden oluşuyordu. Sadece ülkeler-devlet arası savaşlarda değil, boylar=uruklar arası çatışma ve çekişmelerde de bu türden "kul" veya "cariye" kazanılması söz konusudur. Bu kişilerin de sonsuza kadar sürecek sosyal bir düzeni olmayıp, zaman içinde toplumda eriyip gitmekte idiler.

Gerçi soya bağlı özelliklerinin kendisine mahsus olumlu gerçekleri bulunabilir; ancak, aile olarak hiç de üstün sayılmayan kişilerin, kimi zaman çok üstün nitelikleri görülebilmektedir. Batı Türklüğü'nde, kişisel nitelik esaslı bir anlayış etkin olmuştur. Buna karşılık Cengiz Evlâdı'nın ülkelerinde, soya bağlı anlayışın devam ettiği görülüyor. Oysa Hakanlı Ailesi gibi, Selçukoğullan, Çengiz-Han evlâdı veya Temüroğullan gibi, Osmanoğullan da tarih sahnesinden silinmişlerdir. Onların nesilleri muhakkakki aramızda yaşamaktadırlar. Ancak onların bilinen ve sade insanın zihninde hiçbir önemli üstünlüğü veya ayrıcalığı artık kalmamıştır.

Çocuk=oğuI: Ailede en önemli sevinç çocuğun, evlâdın, balanın, oğulun dünyaya gelişidir. Çocuklara, ailede ve toplumda yüce bir değer verilir. Eskiden Türk ülkeleri çocuklar için birer cennet idi. Her doğan çocuk için bir çınar dikildiği de söylenir.

Çocuğun hayatında, iki önemli olay, sünneti ve mektebe gidişidir. Tekli yıllarda yapılan sünnetin belirli bir yaşı veya merasimi yoktur. Ancak mektebe gidiş çok daha önemli olup, genellikle 4 yıl, 4 ay ve 4 günlük iken törenle gittiği,

I

geç devir, XIX. Yüzyıl kayıtlanndan anlaşılmaktadır. Eskiden de 5 yaşında gittiği kaydediliyor.

Ailede çok çocuk olması istenir; Türk kadını çok çocuk yapabilir, ancak çocuk sayısı, önemli değildir. Çocuğu olmayanların mesela Kırgızda "bakma bala"sı olurdu ki bunlar üvey (=öğöy) sayılırlar. Bununla birlikte, ölenler de dikkate alınırsa ikisi erkek, ikisi kız dört evlat ideal sayısı tasavur edilir. Böylece Türk ailesinin ortalama 6 kişi olduğunu kabul edebiliriz. Fakat bu altı kişinin içinde, kimi zaman üç evlad ile bir ata veya nine de olabilir. Kesinlikle bilinen XX. Yüzyılda Türk ailesi ortalama 6 kişiden 5 kişiye düşmüştür. Bununla birlikte, Türk ailesi çoğunlukla ortalama beş kişi kabul edilir. Osmanlı dönemi araştırıcıları hâne'yi beş nüfus olarak kabul etmişlerdir. Nitekim Kırgızlarda da her tütün (yani ocağı tüten ev) beş kişi itibar ediliyordu.

Çocuğun ergenlik çağı, 12 yaşından başlar; kimi zaman 15 yaşı kabul edilir. Fakat bu olay kimi zaman 16, fakat en fazla 18 inde olduğu sanılıyor. Tarihî kayıtlarda bu konuda ortak bir yaş görülmemekte, 12-18 arasında değişmektedir. Bu sırada çocuk kendisini gösterip er olduğunu isbat eder. Bunun ardında da, kendisine uygun bir eş=hanım aranarak yeni bir aile kuruluşu sağlanır.

Kız çocuklarının da, melek huylu olmalarına, evine ve ailesine bağlı kalmasına önem verilir. Kızların 14-15 yaşlan, onlann en güzel olduklan zaman olarak kabul edilir. Yine kızlann Nuh peygamberin kızı gibi olgun, eli çabuk ve güler yüzlü olması istenir ve beklenir.

Oğullannı ve kızlannı evlendirip yeni ailelere sebep olanlar, toplumda, çocuk ve torunlanna yararlı olmaya devam ederler. Nihayet ölümleri ve mezarlanna definleriyle bir insanın devri biter. En eski zamanlardan itibaren ölen Türkler toprağa gömülürdü. Kimi zaman yanlannda, sevdikleri atlan da birlikte gömülmektedir. Gömülmenin yanında bazı küçük istisnalar da görülmektedir. Mezarlann üzerlerine kimi zaman büyükçe höyük olan bir yükselti, yapılır; fakat çoğunlukla, sade olan bu mezarlann üzerine, kendilerinin bir nevi heykeli olan mezar taşı dikilir. Önemli kişilerin, bir anıt=türbe biçiminde düzenlenmiş mezarlannın girişi doğudandır. Bu istikametteki girişin iki yanında, erkekler için öldürdükleri düşmanlann sayısı kadar balbal taşı dizilidir. Böylece kimileri için 5-10, kimileri için 400-500, fakat Kültegin için 2-3.000 metrelik taş sıralan oluşabilmiştir.

Mezar taşlan, altında yatan kişiyi gösterir ve âdeta onun bir heykelini andınr. Bu gelenek Türk toplumunda binlerce yıl, hatta İslâmiyetten sonra da yaşamıştır. Batı Türklüğü'nde, Osmanlı mezar taşlannda bu esas, XX. Yüzyıl başlanna kadar, hiç olmazsa mesleğinin timsali olan başlığının şekli ile devam etmiştir.

Ölen kişinin ardından 40 gün sonra küçük, fakat bir yol sonra büyük bir aş verilir: *Kökötöyün Aşı* gibi. Böylesine aş'lar, çeşitli etkinliklerle tam bir şenlik özelliğine bürünür. Böylece ölen kişi toplumu olumlu yönde etkilemeye, onları bir araya getirmeye devam eder.

Aileler Birliği=Avul (Avlu)

Çocukları büyüyen, sayıca da genişleyen bir ailenin yeni "aile"leri, zamanla, evlerini bir büyük avlunun etrafında kurabilirler. Böylece, Anadolumuzda hâlâ bir nevi büyük aile birliği olarak devam eden avlu=avul ortaya çıkar. Batı Türklüğü'ndeki k ö y , ailelerin bir arada yaşadığı birimi karşılayan etkin bir kavram olmakla birlikte, Kazak, Kırgız ve Kuzey Türklerinde, aynı mânâda Avul=Ayıl kullanılmaktadır. Bundan açıkça anlaşılıyor ki, köy, yani avlu, aynı soydan gelenlerin, bir büyük ve dal-budaklı ailenin zamanla gelişmesiyle oluşmuş bir kademe, bir yeni safhadır. Bu safhada, işe yarar er, yani eli silâh tutabilen erkek sayısı açısından "on" ve yöneticisini de "On-başı" olarak da kabul edebiliriz.

Geç devirlerde, "köy" veya "avul"=ayı"/daha belirgin hale geldiğinde ortalama 30-50 aile kabul edilmiş olabilir. Bu durum, doğrudan artık "Boy"a da bir geçiştir. "Elli/Ellü-başı", bir fikir vermek açısından "köy"büyüklüğünü karşılayan iskânın, daha doğrusu aileler bütünlüğünün başı, önderi sayılabilir. Böylece bir sonraki kademeye de geçilebilir. Selçuklu ve Osmanlı Döneminde varlığını kesinlikle bildiğimiz "Elli-başı", yerleşiklik özellikleri güçlendikten, yani XVI. Yüzyıldan sonra, kaybolmuş, yerini köy kâhyası, (=kethüdası) almıştır. Arapça ve Farsça terimleri tercih eden kâtiplerin etkisiyle "kethüda", sonraki yüzyıllarda çok yönlü olarak kullanılacaktır.

2. Uruk, Oymak ve Boylar:

Aileler birliğinden "Millet" daha doğrusu "Bodun"a geçiş süreci, hem zaman hem de mekân bakımından oldukça farklılıklar göstermektedir. Bu sebepledir ki, terimlerin birliğini ve tanımlarının kesinliğini sağlamakta olduğu zorlanıyoruz. Sonradan âdeta bir "millet" kabul edilebilecek isimler, Meselâ Karluk, Halaç=Kalaç vs. başlangıçta bir kişi ve ailesi olarak kabul edilir. Sonradan çoğalarak çok büyük sayılara ulaşmışlardır. Bu artışın, çoğalmanın zaman içindeki terimleri, oldukça farklıdır. Çok çocuk sahibi olmanın verdiği üstünlüğü, barış dönemi ve ekonomik kolaylıklarla birlikte, kısa bir zaman içinde çok etkili bir duruma gelinebilmektedir. Türkiye Cumhuriyet 1927'de 13 milyon iken, iki kuşak sonra, 2000'li yıllarda 70 milyon olmuştur. Bunu İç Asya'da daha uzun devam eden banş ve rahatlık devirlerine yayarsak, aileden başlayan gelişmeyi anlayabiliriz.

I

Başlangıçta birçok avul, daha geniş bir bütünün parçası olarak da bir araya gelmiş olabilirler. Avulların oluşturduğu daha büyük teşkilât, XVI. Yüzyıl Osmanlı kaynaklarına göre **oymak** olabilir. Bu arada **uruk=uruğ,** Kazak ve Kırgızlarda yaşayan bir kavram olarak, dikkati çekiyor. Ayrıca Osmanlı dönemi oymağının, mesela *boy'un,* Moğollar devrindeki etkin isminin yaygınlaşmış şekli olduğu da belirtilir. Muhakkak ki avullar ve onların bir sonraki kademesi birleşerek bir **boy** teşkil ederlerdi. Bununla birlikte, **boy,** XV-XVI. Yüzyıllarda köy, yani avulun karşılığı olarak da sezilmektedir. Bu türden kavramlar, ne yazık ki zaman ve Türk elleri arasında tam birlik göstermemektedir.

Şu halde, aile veya aileler birliğinden millete giden oluşum üzerinde, uruğ, boy veya oymak benzer sosyal düzeni ifade etse gerekir. **Aile, Avul, Boy (Uruğ, Oymak)** ve **Bodun** şimdilik kabul edilebilecek en makûl sıralama olabilir. Günümüzde, Türkmenistan'dakilerde, aşağıda naklettiğimiz sıralama, tarihî devirlerden izler taşımakla birlikte, kaynaklardaki bütün sorulara cevap veremiyor:

Aile- Nevere (bir atanın oğullan)- *Kovum- Rızkı bir- Tire- Uruğ- Tayfa- İl* (Yomut) ve *Türkmen Halkı.*

Yukarıda, kitabımızın baş taraflarında da belirttiğimiz gibi, idari kademe ile bazı kavramlar arasında, çok yakm bir bağ vardır. Burada dikkatimizi şu terimler çekiyordu:

1. On-başı, Elli/Ellü-başı (Köy, Kışlak).

2. Yüz-başı-Beş-yüz-başı (Nahiye, Kaza).

3. Bin-başı=Beğ (İl, Vilâyet).

4. Beğler-Beği, =Han =Bodun-Beği.

Köy ve yakın bağlantısı olan kademe veya safha, XIII-XV. Yüzyıllar arasında sıkça rastlanan *elli-başı* idaresinde olmalıdır. "Elli"li teşkilât ve "Elli-başı" sonraki yüzyıllarda kaybolmuştur. Boy, böylece günümüz idare taksimatında, nahiye veya kazayı karşılar. Nahiye veya sonradan adı **kaza** olması durumunda, *"yüz-başı"* veya *Beş-yüz-başı* gibi nadiren rastlanılan bir kavram, idaresinde sayılabilir.

3. El—ti, **Bodun** (Budun).

Daha yaygın olan bütünlük, Bin-başı idaresinde kabul edilebilecek olan, günümüz "il=vilâyet"idir. Bu kademeyi karşılayan İl veya **el,** Han'ların altındaki son safha olup, İ1=E1, boylar veya oymaklar birliği kabul edilebilir. Kırgızlarda XIX. Yüzyıl sonlarında El=İl-beği vardır ki, bu Batı Türklüğü'nde muhtemelen

XV. Yüzyıl sonrasında kaybolmuş bulunuyordu. Yukarda da dediğimiz gibi, bu kademeyi, günümüz idare teşkilatındaki vilâyet=il karşılar.

Kendisine yeterli bir idareyi, coğrafyayı ve insan topluluğunun da başı olan "Bin-başı", bu en önemli ve sonuncu bütünlüğün askerî görevlisi kabul edilebilir. Selçuklu çağının Sübaşı'sı ile Osmanlı **Sancak-Beği** bu safhanın aynı şekil ve esastaki yetkilileri de kabul edilebilir.

XVI. Yüzyıl başlarında eserini yazmış olmakla birlikte, aslında XV. Yüzyıl geleneklerinin insanı olan Kemal-Paşa oğlu, Osmanlı tarihinde iki kavramı, iki ayrı kavramla eş-değer gibi gösteriyor. Bunlar **köy** ve **şehir** ile **boy** ve **il** dir. Buradan sezildiği kadarıyla "boy", "köy"ü, "il"de "şehir"i karşılamaktadır.

"İl"in, "şehir"i karşılaması olağan görünmektedir. Nitekim yukarıda Il=el ile sübaşının başında bulunduğu idarî teşkilâtın sembolü gibi olan *şehir'in* özdeş gibi olduğunu belirtmiş idik. Subaşı, Selçuklu idarî birimin olduğu gibi, ilk dönemde Osmanlı Devleti'nin temel idarî birimi olan Sancağın da başında bulunuyordu. Sübaşı'nm yerini, daha sonra yine "Beğ" rütbeli olan Sancak Beği alacaktır. Ancak Beğ, bu kademede "il"in başında olarak, askerî ve idarî bakımdan yerini tam olarak karşılamaktadır.

Beğ'lerin yönetiminde olan, dar anlamdaki "il"ler, daha geniş bir bütünlük içinde **devlet'i** teşkil edeceklerdir. Bir başka ifade ile, "boy"ların birliği "bodun"u, bodunlar ise, geniş anlamda Devleti teşkil etmektedir. Mesela Kırgız-eli, birçok uruğlardan oluşmaktadır. Oğuzların urukları ise 24 Oğuz Boyu'dur.

B. DEVLET

1. TUrk Devleti'nin Temel Özellikleri

Türk toplumunda, aileden başlayıp devam eden sosyal düzendeki en son kademe, **devlet'dir.** Devlet artık sadece maddî değil, manevî özellikleri de olan bir siyasî teşkilâttır. Türk Devleti'nin temelindeki unsurlar, modern devlet ile aynıdır.

Türk Devleti, binlerce yıl önceleri teşekküle başlamış, M.Ö.III. Yüzyıl sonrasında olgunluğa erişmiş bir teşkilâtı ile başlamış ve hâlen de yaşamaktadır. Türk Devletinin daha İç Asya'da iken sahip olduğu ana özellikleri yüzyıllardır hemen aynı kalmıştır. Zaten bu sebeple olsa gerek, hâkim olan görüş, Türklerin tarihte iki devlet kurmuş olduklarını kabul eder. Bunlardan birisi İç Asya'da, tarihin karanlıklarından beri yaşayıp gelmekte olan devlet; ikincisi de Batı Asyada X. Yüzyıl sonlarından itibaren oluşan devlettir. Öteki bütün siyasî teşekküller, bu iki ana Türk Devleti'nin yan unsurları kabul edilebilir. Kitabımızın başında sözünü ettiğimiz devlet adlarını bu sebeple, yemden değerlendirmek gerçektir. Fakat burada bunun ayrıntısına girmeyeceğiz.

Türklerin devletinin oluşmasının binlerce yıl öncesinden başlayıp M.Ö.III. Yüzyılda artık şekillenmiş olduğunu belirtmiş idik. Ancak bu ilk teşkilât ile ilgili bilgilerimiz, sonraki yüzyıllardan unsurlann katıldığı destanlan bir kenara koyarsak, yetersizdir. Bununla birlikte Oğuz Destanı'ndan, Oğuz Han'ın Devleti'nin sonradan 24 torunu ile olan ilişkisini ve ayrıca ordusunun 9'lu esasa göre teşkil edilmiş olduğunu anlıyoruz. Çin başta olmak üzere komşularının verdiği bilgiler sınırlıdır. Dolayısıyla ilk Türk Devleti'nin özelliklerini açıkça belirtmek zordur. Bununla birlikte eski zamanlann izlerini taşımış olması gereken XI. Yüzyıl sonrasında Devlet olmasının bazı göstergeleri kesinlikle bilinmektedir. Bunlan aşağıda belirteceğiz.

Türk Devleti'nin temelini, XIII. Yüzyıl kaynaklanna (Meselâ İbn Bibi, aslı s. 18) İslâmî şekli ile yansıyan şu dört esas oluşturmaktadır:

Din *ü devlet*

Mülk ü millet,

Burada sözü edilen "d i n" nizam, kanun ve töreyi, "devle t" teşkilâtı, hükmetmeyi, yani siyasî kararlılık ve idare etme gücünü, "m ü 1 k" toprağı, ülkeyi (ulus) ve nihayet " m i 1 1 e t" de, halk=insan (kün) unsurunu belirtmektedir.

Bu dört unsurun temelinde d i n, lâikliğin dışındaki bir unsur olarak ele alınmamalı, aksine, sosyal düzen ve nizamın bir sembolü gibi kabul edilmelidir. Bu kavramla, Türk eski devirlerinin töresini, sonraki zamanlann ise yasa(=yasak)'lannı anlamak gerekir. İ. Kafesoğlu'nun, istiklâl (oksızlık) dediği, burada "devlet" olup, bu aynı zamanda egemenliği, yani siyasî iradeyi de ifade etmektedir.

Devlet, bir bakıma hâkimiyet (egemenlik) yani hükmetme demektir: Devletin insan unsurunu teşkil eden halk, ellerinde olan hâkimiyeti, bir başka şekilde kullanmaktadır. Gerçi insanlann kendilerine ait olan egemenliği, yani hâkimiyeti, hükmetme hakkını, nzalanyla başkasına verme olayı, bütün zamanlann ayn bir ortak özelliğidir.

Hâkimiyet Sembolleri: M. Altay Köymen ve sonraki araştırıcılann, Türk Sultanlannda, yani Devletinde var olduğunu belirttikleri hâkimiyet ve devlet timsalleri şunlardır:

1. Saray ve otağ.

2. Halifenin verdiği unvan ve lâkaplar: İzz, Gıyass, Ala', Necm...'üd-Din ved'devle.

3. Hutbe okutma hakkı.

4. Sikke=para kesme hakkı.

5. Taht.
6. Taç, külah ve tuğ.
7. Tıraz, merasim elbisesi.
8. Yüzük ve kemer.
9. Bayrak veya sancak.
10. Nevbet hakkı; mûsiki.
11. Kılıç.
12. Yay ve ok..

Bu unsurlar kimi zaman sıralamada değişse veya özellikleri farklı olsa bile, genellikle Ortaçağ Türk devletlerinde yaygınlıkla görülür. Bunlar arasında bazıları, doğrudan Devletin başına, yani Hakan veya Sultana ait gibi görünse de hepsi,bir bütün olup, yakından bağlantılıdır.

2. Devletin Başı:

Türkler, büyük sayıya ulaştıktan sonra, kendilerini idare etmeyi, bir bakıma hâkimiyeti kendileri adına kullanmak üzere bazılarını yetkili kılmışlar, âdeta görevlendirmişlerdir. Türk hayatında idarecilerin ilk basamağı, genellikle **Bek/Beğ/Bey** diye anılmaktadır. **Beğ, Bey,** giderek bir ailenin malı olmuşsa, artık ona "Han" denmiş olabilir. **Türk** hayatında, **bek/ğ** lerin veya hanların, hâkimiyeti halk adına kullanmaları kendisine mahsus özellikler gösterir. Çünkü, günümüze kadar gelen özelliklerin belirlendiği üzere Türk insanı, seçkin özellikleri nefesinde toplayan boy veya il-deşine, hâkimiyeti, kendisi adına kullanmak üzere bir şekilde devretmektedir. Bu kişilerin sıradan insanlara göre, daha önemli özelliklere sahip olmaları gerekmektedir. İlk olarak sadece şunu söylemekle yetineceğiz: Türk halkı halen de **Beğ** deyince, kendisi yemeyip başkalarına yediren ve doyuran bir insan olarak anlamaktadır.

Hâkimiyetin birisine devri olayı, kaynaklarımızda veya tarihimizde çok açık olarak görülmemektedir. Günümüzde etkili olan "seçim" ile, insanlar haklarını devretmektedirler. Türk hayatının eski zamanlarında bu devir farklı biçimlerde gerçekleşmiş olabilir. Bu çoğu zaman doğrudan bir seçim şeklinde değil, fakat bir "kabullenme", isyan etmeme, baş kaldırıp olumsuzluk belirtmeme şeklinde görülmektedir. Türk insanı şüphesiz kendisini yönetecek insanlarda, çok önemli birtakım üstünlüklerin olmasını istemiş ve beklemiştir.

XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklulanndaki devlet adamlarının özellikleri "Kutluğ, Uluğ, Bilge, Alp, Uğurlu, İnanç" biçiminde sıralanmaktadır. Bunlar bir

yöneticide olması gereken ve yüzyılların ardından süzülüp gelen olumlu özelliklerdir:

Yönetici insan, öncelikle **Kut** sahibidir; talihi ve kaderi hep olumlu ve işleri hep rast gidendir. **Uluğ,** doğrudan özel bir anlamı görünmemekle birlikte, büyük ruhlu, büyük düşünceli, dar kalıpların ve kısır çerçevelerin adamı olmayan demek olsa gerektir. **Bilge** yani zeki, aklı selim sahibi, hâkim ve anlayışlı olup, **Alp** yani kahraman ve cesur olmalıdır. **Uğurlu,** işleri hep iyi ve rast giden, **tnanç,** ise tam olarak güvenilir ve inanılır insan demektir. İşte kutlu, büyük ruhlu, anlayışlı, kahraman, uğurlu ve güvenilir insan toplumu yönetebilir. Yemeyen yediren, kahraman ve cesur, işleri hep rast giden, küçüklere sevgi besleyen büyüklere saygısı olan, adil, güvenilir, namuslu ve dürüst insanlar her zaman toplumdakilerin önderi olmuşlardır.

Türk Devleti, tarihinde kimi zaman çok büyük coğrafyalara ulaşmıştır. Bu geniş coğrafyanın, bir elden ve merkezden yönetilmesi, kendisine mahsus özellikler içermektedir. Bu ise kendiliğinden, bazı kademelerin var olması gerektiği düşüncesini getirmektedir.

Burada çok aşın bir genelleme gibi görünse de, devleti doğrudan etkileyen üç büyük kademeyi var kabul edebiliriz. Bunlar arasında ilk olarak "Beğ"i görüyoruz ki, bu da yöneticiliğin temel özelliklerine sahiptir. Devlet teşkilâtı, "Beğ"de de çekirdek olarak mevcut olmakla birlikte, asıl **Han** ile çok açık ortaya çıkmaktadır. **Han** olan bir kişi, önemli ve üstün özellikleriyle, öteki Türklerin de başında olabilmektedir. "Beğ"leri mahallî yönetici olarak kabul edersek, böylesine durumlarda Türk devletinde, iki büyük kademe görülür, önce Han'ın sorumlu olduğu devlet, ve sonra da **hakan=kağan'ın** başta bulunduğu teşkilâttır. Çünkü Han, çoğu zaman hakan=kağan idaresinde daha geniş bir devlet düzenine, eşit fakat daha alt kademede bir parça olarak da katılabilmektedir. Asıl etkili teşkilât "han"ın yanında olandır. Türkiye Selçuklularında, **"Melik"** olarak, babalarının devletinde, tam yetkili olarak yönetici olan şehzadelerin durumu da hemen aynı esaslıdır.

Osmanlılar başlangıçta böylesine, bütün oğulların başa geçme hakkı olan bir idarenin içinde olmuşlardı. Fakat sonradan kardeşlerini öldürmek pahasına, ülkenin birliğini ve tabiatıyla büyüklüğünü devam ettirdiler. Fakat meselâ Cengiz veya Temür'ün Devletleri, böylesine bütünlüğü uzun süreler devam ettiremediler. Çünkü "Han" düzeyindeki küçük birimlerini, "Hakan"lık ihtiraslan üstün çıkmakta, böylesine "Kağan"lık çekişmeleriyle "kağan"lar çoğalmaktadır. Bu ise eski büyük bütünün hukuken de dağılmasıyla sonuçlanmaktadır. Bu görüntüyü en iyi şekilde Zeki Velidi Togan kavramış ve *Umumi Türk Tarihine Giriş* adlı eserinde işlemiştir.

Türk Devletini, Hakan=kağan veya han, temsil etmektedir. Böylesine temsil özelliği sebebiyle, kimi zaman yanlışlıkla "Hakan" ile devlet âdeta aynı imiş gibi

de görünmektedir. Oysa, günümüzde olduğu gibi devletin başında olan kişi, "Devlef'i bütün her şeyi ile temsil etmektedir. Hakanın temel görevi Türk halkını düzenlemek, doyurmak, yoksulu zengin ve azı da çok yapmaktır. Meselâ "karnı aç, sırtı çıplak, yoksul Türk halkı üzerine baş olan Bilge Kağan" ölecek halkı diriltip doyurmuş, çıplak halkı giyimli, yoksul halkı zengin kılmış, sayıca az olan Türk halkını çoğalf'mıştı.

Halkının sevgi ve saygısına dayanan Hakan, han veya beğ, hiçbir zaman kendisini kalın surlar, duvarlar veya kalabalık muhafızlar arkasında hapsetmez. Kişisel güvenliğinin, küçük ölçüde sağlanması dışında kapısı herkese açıktır. **Kapı** bu anlamı ile, "Devlet" ile âdeta bir tür özdeş gibi olmuştur.

Sülâleşme:

Kendi olumlu kişisel özellikleri sebebiyle öne çıkan idareciler, birkaç nesil sonra, olağanüstü unsurlarla içiçeymiş gibi görünürler. Böylesine önderler, içinde yaşadıkları toplumu daha iyiye ve mükemmele götürürler. Dolayısıyla herkes onları sever, sayar ve başarısını alkışlar ve hatta ortak olurlar. İşte böylesine kişiler, başarılı ise, oğlu da yönetici olur ve basanlar bir-iki nesil ardarda devam ederse, zaman içinde âdeta hükmetmenin o ailenin bir hakkı olduğuna inanılır. Başarılı olmuş, olumlu özellikler taşıyan yönetici insanların ailesi, zaman içinde Türk tarihinin **beğ, han** veya **hakan** sülalelerini oluşturmuştur.

Böylesine durumlarda, sonraki bir zamanda o aileyi olağanüstü özellikler yakıştırılır. Aslında böylesine özellikler olmamasına rağmen, geniş kitlelerin bu aileyi (=sülâleyi) benimsemesi için aklı erenler bunları uydururlar. Meselâ herkes anasından çıplak doğarken, onlar bir mağaradan giyimli olarak görünmüş olabilirler. Onların avuçlarında kan pıhtısı veya ayrıca birkaç işaret bulunabilir. Oysa, bu kişilerin hepsinin ortak özellikleri namuslu, cesur, kahraman, adaletli ve nihayet başarılı olmalarıdır.

Yeni idareci seçiminde, ayrı bir tatbikat söz konusudur. Çünkü mükemmel yönetici olan, üstün özelliklere sahip yöneticilerin yetiştiği aile=soydaki herkesin, beğ, han veya hakan olarak, idare etmeye hakkı vardır. Bu sebeple onlar için "ya devlet başa, ya kuzgun leşe" gerçek olabilir. Bu hakda, asıl etkili olan, başarılı olmaktır. Bu sebepledir ki, başarılı bir babanın evlâdı arasında, hangisi ötekilere göre üstün özelliklere sahip, yani başarılı ise, onun idaresi tercih edilebilir. Halkın, o babanın herhangi bir oğlunu yönetici olarak seçmeye, yani kabullenmeye hakkı vardır. Bundan dolayı, halka herhangi bir ceza düşmez; sadece kardeşler arasındaki çekişmede, öteki kardeşe kötü davranırlarsa en sert şekilde cezalandırılır. Çünkü burada kavga edip çekişen halk değil, hükmetmeye doğrudan hakkı olan kardeşlerdir.

Değiştirme: Türk hayatında, başarısız yöneticiyi, beyi, han ve hatta hakanı değiştirme tabiî bir haktır. Halkın, idareci olarak gelen aileye mensup yönetici "kişi" başarısız kalırsa, bu kabullenilmeyebilir. Başarısız zamanlarda, istememe, kabullenmeme hakkı doğmuş demektir. Halkın, kendisi adına hâkimiyeti kullanan kişi yetersiz kalınca, *kabullenmeme* gerçeğinin iki uygulaması olabilir. İlkinde sülâle içinde bir yeni yönetici aranır. Türk halkı Osmanlı döneminde **"istemezük"** diyerek, Sultanı, yani Padişahı değiştirmek yönündeki fikrini belirtebilmektedir. Böylesine "istemezük" sözleri, şu halde Türk tarihinde bir olumsuzluk olarak değil, aksine hâkimiyetin bir kullanma şekli olarak kabul edilmelidir.

Kabullenmenin ikincisi, sülâleyi değiştirmek, yepyeni yöneticiler aramaktır. Türk tarihinde, bir zamanlar çok başarılı olan bazı sülâleler, zaman içinde etkinliklerini kaybetmiş, sonrasında da değiştirilmişlerdir. İç Asya'daki mücadalelerde "Bey" veya "Han"ların çekişmelerinde bu unsur da etkilidir. 623 yıl süren Cihan devleti Osmanlı yönetimini kurması bunun bir başka çarpıcı örneğidir. Bu türden değişmeleri de Türk tarihinin olağan gelişmesi olarak karşılamak gerekir.

Danışma: Hakan, Han veya **Beğ,** hükmetme ve idare ederken, hiçbir zaman doğrudan kendisi, kendi bildiğinde hareket etmez. "Danıştığı", meseleleri görüşüp tartıştığı, yani sonraki Osmanlı döneminin adıyla meşveret ettiği kimseler bulunmakta idi. Bu açıdan, Türk tarihinin hiçbir devrinde, yöneticiyi, en yüksek yetkilerle donatılmış astığı astık bir kişi olarak görmemek gerekmektedir. *Danışık,* Selçuklu ve sonrası devirde çok rastlanan bir Türkçe deyim olduğu gibi, en katı merkezî idare kabul edilen Osmanlı döneminin *meşveretini* ayrıca ve özellikle anmak gerekir.

Geçmiş dönemdeki Oğuz Han'ın kengeş'leri gibi, Osmanlılarda da "meşveret", zor meselelerin geniş katılımlı bir çevrede, uzmanlarca tartışılan bir tür halk meclisi kabul edilebilir. Çünkü bunlara fikrine ihtiyaç duyulan herkes katılıyordu ve burada fikrini belirtmek gerekliydi.

Meşveret, sadece İstanbul'da değil, gerek görülmesi durumunda hemen her yerde oluyordu. Savaş alanlarında ihtiyaç duyulduğunda sık sık meşveret meclisleri toplanır, tecrübeli ve kurt eski askerler karar verici kumandanın fikrinin oluşmasına katkıda bulunurlardı.

Bu hususta Fatih'in babası ILMurad Han'ın kendisi, aksi fikirde olmasına rağmen, ordusunun tecrübeli askerlerinin fikrini kabul ettiğini belirtmek gerekir. O zaman Murad Han, kabul etmeyecek olursa "sonra söz dinlemez derler" diye düşünmüştü. Çünkü, Osmanlı Padişahı, makul fikirleri ve sözleri her zaman dinler ve onlara uyardı. Beğ, Han veya Padişah, şu halde binlerce yıllık örfün içinden gelen kuralları uygulamakla yükümlüdür.

Meclis: Meşveret'den sonraki kademe, Meclis olarak sayılabilir. Türk Devletlerinde artık XLX. Yüzyıl sonrasında, Devletin Başı'nın yanında bir Millet Meclisi olmaya başlamıştır. Millet Meclisi, hâkimiyetin kullanılması açısından Türk insanı için daha gerçekçi bir uygulamadır. Onun geçmiş yüz ve bin yıllardaki temelli, yukanda sözünü ettiğimiz Kengeş, Danışık veya Meşveret meclisleridir.

3. Kadrosu: Kâtipler, Yazıcılar (Bürokrasi):

Türk Devleti'nde, Devletin başına, yönetimde yardımcı olanlar onun etrafında yer alıp işleri görenlerdir. Bunlar, XI. Yüzyıl sonrasında, Selçuklu Devleti'nde ve sonrasında "Saltanat divanı" diye anılmakla birlikte, biz, daha çok "kâtipler" diye adlandıracağız.

Yukanda, Hakan'ın yanında çok büyük bir teşkilât görünmeyebileceğini, çünkü Hakanın, hâkimiyeti, yani yetkiyi büyük ölçüde Hanlara aktardığını söylemiş idik. Bu sebeple, genelde aynntılar için olmasa da, büyük olaylar için söz konusu edebilecek bir teşkilât gereklidir. Buna, Hakan'ın kendi aile ve kadrosunun yaşamasının sağlanması için gerekli olanlan da ekleyebiliriz.

Bunun yanında, eğer merkez bir şehir ise, devletin teşkilâtı ile elbette o şehrin kendi öz yönetiminin teşkilâtı apayrı olacaktır. Bu ikisinin kesinlikle birbirinden aynlması gerekmektedir. Ankara, bir vilâyettir ve vilâyet olarak ayn teşkilâtı vardır. Fakat burası Türkiye Cumhuriyetinin de merkezidir ve T.C. devletinin büyük teşkilâtı ayrıca burada mevcuttu. Bu ikinin aynlığı gibi, geçmiş yüzyıllarda da böylesine aynlık vardır.

Türk Devleti'nin en önemli özelliklerinden birisi, devletin içindekilerin, kendilerini devlete sahip olarak görmeleridir. Dolayısıyla bu devleti teşkil eden herkes, kendilerini o devleti başarılı kılmaya çalışır ve çabalar. Kendileri de bu devletin birer parçası, âdeta kendileri de devlet demektir. Aşağıda Devlet teşkilâtının aynntılanna, iktisadî teşkilât başta olmak üzere temas edeceğiz. Askerî düzen, askerî teşkilât devleti yaşatır; iktisadî düzen ise toplumu teşkil eden insanlann hayatlannı devam ettirmelerindeki gıda teminini sağlar. Bunlara sonra öteki adalet ve diğerleri eklenir. Bununla birlikte, doğrudan herhangi bir özel adı olmayan bir zümre vardır ki, bunlar apayrı bir güç teşkil eder. Bunlar Hakan'ın yanında bulunan, kâtipler, bitikçiler, yazıcılardır. Katipler, Devlette, özellikle Devlet Başkanı'nm yanında bulunmuşlar ve her zaman etkili olmuşlardır.

I

tç İdarî İşler:

Türklüğün, yakın yüzyıllardaki en önemli cihan devleti olan Osmanlı Devleti'nin merkezî teşkilâtının, 1826-39 öncesinde, sonrasına nisbeten çok küçük olması dikkati çekmiştir. Oysa bu bize kalırsa olağandır. Çünkü Türk devletinde, Devletin başı, Hakan yetkiyi, Han'lara bırakmıştır. Dolayısıyla yanında çok küçük bir teşkilât, birkaç katipden başkası olmayabilir. Han'lar da yetkilerini büyük ölçüde Beğlere bıraktıklarından onların da büyük ölçüde kırtasiye hizmeti görmesi beklenemez. Böylece kademe kademe avulbeyi, köy kâhyasına kadar inilmektedir. Burada ise bilinmeyecek husus pek azdır ve bunlar, insan hafızası ile de tutulabilir. Sonuç olarak; Türk Devleti'nin merkezindeki bürokrasi, beklenenden veya gördüğü hizmetlere göre çok küçük sayılmalıdır. Bu da idare etmenin başarısına göre olağandır.

Milletlerarası İlişkiler:

Öncelikle bilmemiz gereken bir husus vardır. Türk Devleti'nin dış siyasetindeki esas umde, prensip "banş"dır. Tabiatıyla burada söz konusu olan "sulh=banş", Türk Devleti'nin menfaatlerinin karşılandığı bir barıştır. Barış esas olunca, Milletler-Devletlerarası ilişkilerde asker olmayan kişiler, yani bürokrasi daha önde olacaktır.

İşlerin, bürokrasi ile yürütüldüğünün Osmanlı döneminde güzel bir örneği vardır. Günümüzde bazı devletlerde önemli bir yeri olan Dış İşleri Bakanı'nın Osmanlı Teşkilâtı'ndaki karşılığının Reis'ül-küttap, yani Baş Kâtip olması (ve bunun Amerika Birleşik Devletlerindeki gibi bir anlamda olması) dikkati çeker. Demek ki, kâtipler veya onların başındaki kişi, devletin hemen bütün dış ilişkilerine yön verecek nitelikte idi. Bu açıdan, kâtipler=yazıcılar, yani bürokrasi, iç ve dış siyasetin temel mihenk taşı kabul edilebilir.

Komşu ülkelerde ilişkilerde elçiler belirli bir yer tutar. Elçi, devletler arası ilişkilerde büyük öneme sahiptir. Özellikle elçi olarak görevlendirilecek kişinin bilge, akıllı, cesur, güvenilir, ileri görüşlü, ülkesine ve devletine bağlılık gibi üstün meziyetlere sahip olması gerekmektedir. Türk töresinde elçi, resul=aracı olduğundan "elçiye zeval olmaz" denilmiştir. Gelen elçi Devlet büyüklerine saygıda kusur ederse bile canına kasdedilmeyip sürgüne yollanırdı. Elçi, özel bir görevli olabileceği gibi, bir tacir veya başka bir insan da aynı zamanda elçi olabilir. Ancak elçi, daha husûsî anlamı ile dikkati çeker. Nitekim Kutudgu Bilig *elçiyi,* iyice belirlemiştir: Ona göre elçi, "akıllı, bilgili, güvenilir, özü-sözü doğru, temkinli, gözü-pek, itidal ve hazm sahibi, seçkin ve cesur" olmalıdır (Arat, 1959, s.193-196).

Hun-Çin ilişkilerinden itibaren "elçi"ler gidip-gelmeye başlamışlardır. Göktürk Devleti'nden hem Bizans'a hem de Çin'e elçiler gönderilmiştir. Karahanh döneminin elçilerle ilgili bilgilerini Kutadgu Bilig'de buluyoruz.

Selçuklu Devri'ndeki elçiler de bilinir; Beylikler döneminde ve Osmanlılarda ise bu konu ile ilgili ayrıntı pek çoktur. Hatta Osmanlı döneminde artık, devamlı elçilikler de kurulmaya başlanmıştır.

Daimî elçiler, XVIII. Yüzyıl sonlarında, 1793'de Londra ile başladı; 1795 Berlin ve 1796 Paris elçileri ile devam etti; Bu dönem kısa sürse de, XIX. Yüzyıl ikinci çeyreğinde yeniden gönderildiler: artık dış ülkelerle ilişkiler devletin önemli bir işi haline geldiğinden, bu işler Reis ül-küttaplar yerine, ayrı ve daha üst düzey sayılan bir görevli, Hariciye Nezâreti ile yürütülür oldu. Elçiler, "sefir" diye de anıldı; Sefirlerin yazdıkları *Sefaretnâme'ler* de önemli bilgi kaynaklarıdır.

4. Türk Devleti'nin Diğer Özellikleri:

Türk devletinin teşkilâtı, binlerce yıllık deneyimlerin sonucu süzülüp gelen bir birikimdir. Burada, Türk'ün kendi içinde oluşan ve başarılarıyla gelişen, olumsuzluktan silinen teşkilâtı ayrıntıları ile değil, sadece ana özellikleri ile vereceğiz. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

a. Türk Devleti, her şeyden önce varlığını sürdürmek, yaşamasını devam ettirmek ister. Devlet teşkilâtının temel ve en önemli görevi budur. Devlet, içindeki insanını, Türk'ünü mutlu yaşatmak istediği gibi, "Devlef'ini yaşatmak da Türk'ün en büyük görevidir. Bu da iki yönlüdür: öncelikle içerde huzur ve güvenin sağlanması, sonrasında komşularından herhangi bir tehlike ve düşmanlık gelmemesinin teminidir.

Türk Devleti'nde, ülke içinde yaşayanlar, "devlef'i teşkilât ettiklerinin şuurunda olduklarından, iç huzur ve güvenlik, büyük ölçüde toplumun kendi çabalarıyla sağlanıyordu. Sadece bazı önemli geçitler, derbentler ayrı bir güçle korunuyordu.

Türk Devleti'nin komşularıyla ilişkilerinde esas ve temel olan barış idi. Devletin ana siyaseti, öteki devletlerle barış içinde yanyana yaşayıp, hayatını devam ettirmektir. Çünkü bu sayede ülkeler arasında münasebetler artacak ve bu arada ticaret de gelişebilecektir. Türk Devleti'nde komşularıyla olan bansın en önemli dayanağı, ticaretin serbestçe yapılabilmesidir. Banş olduğunda ticaretin geliştiğinin, Türk insanının daha zenginleştiğinin bilinmesi, binlerce yıl boyunca bir gelenek oluşturmuştur. Böylesine bir banşçı siyâset, sadece bir ekonomik gerek değil, Türk Devleti'nin var olup yaşamasının da temelidir. Türk Devleti'nin ana amacı, insanıyla var olup yaşamaktan ibarettir.

b. Türk Devleti'nin bir başka temel özelliği, **belirlilik** gerçeğidir. "Belirlilik" dememizdeki esas, tıpkı çağdaş başanlı büyük devletlerde olduğu gibi, bütün herşeyin belirlenmiş ve herkesçe bilinebilir olmasıdır. Böylece bir

bakıma, doğrudan *Hukuk* ile ilgili gerçeklere de girebiliriz. Sadece Türk Devleti'nin değil, Türk insanının temel özellikleri, haklan ve yetkileri belirlenmiş olup bunlar herkesçe bilinmektedir. Bu temel esasın kökleri çok eski tarihlerde atılmış, yüzyıllarca, belki binlerce yıl yoğrulmuş ve işlenmiştir.

Türk Devleti'ndeki "belirlilik" bir bakıma "Türk Hukuku" demektir. **Türk Hukuku,** kendisiyle hem eş anlamda olan **"Türk töresi"** veya "yasa" dediğimiz kurallar manzumesidir. İnsanın, aileden başlayarak devlete kadar toplum hayatındaki bütün herşeyinin belirli olması, bütün hareket ve davranışların kurallara bağlanması ve belirlenmiş kuralların herkesçe bilinmesi, d e v 1 e t in ve onu teşkil eden toplumun bir bakıma büyüklüğü demektir.

Türk Devleti'ndeki **belirliliği** bazı yönleriyle çok açık ve kesin şekilde binlerce yıldan beri takip edebiliyoruz. Bunun en başında ve kesin bir biçimde vergilerdeki kesinlik gelmektedir ve öteki kurallarda kendisini gösterir. Gizli-kapaklı veya ayrı hiçbir karar veya kanun yoktur. Herkes için bütün kurallar bellidir. İnsanlık âleminde kurallar iki türlü bilinebilir: İlk kümede kurallar doğrudan halkın içinde yaşar. Bu şekilde herkesçe bilinenler bir tür örftür. Yazısız, fakat toplumun bütün öğelerinde tam olarak yaşayan bir gerçektir. İkinci kümede kurallar yazılı hale getirilip tespit ve ilân edilir. Türk toplumunun geçmişinde zaman zaman, iki yönlü uygulamanın her ikisini de görüyoruz. **Töre** halkın, Türk insanın içinde yaşamış, fakat bazı önemli kurallar yazılı olarak da ilân edilmiştir. Aslında ilânlar genellikle sözlü olarak (tellâllarla) yapılıyordu. Fakat bir dönemden, muhtemelen X. Yüzyıldan sonra yazılı ilanlar da görülmektedir.

Türk Devleti kendi ülkesindeki her şeyi, her olayı bilir, hatta bunları kesinlikle yazılı bir halde tutardı. Göktürk çağında dahi, yazının sanıldığından fazla bilinmesi ve yaygınlığı bu açıdan önemlidir. Mezar kitabelerinin çokluğu bu okuma yazma olayının önemini gösterir.

c. Üçüncü özellik, Türk Devleti'nin içinde yaşayan bütün kişilerin kurallara kesin olarak uymasıdır. Dolayısıyla hiç kimse kendisini kuralların dışında saymaz. Sadece çok büyük ve olağanüstü kahramanlıklar yapmış olan suçu belirli kerelerde affedilebilir. Devlet hayatında görevlerin verilmesinde, kabiliyet ve yetenekten gayri hiçbir şey etkili olamazdı. Sadece ehil olmak, başarılı, kabiliyetli ve uygun nitelikli olmak, ilerlemek ve büyümek için esastır. Devlet kademelerinden ilerlemek için "yetenek"ten başka bir unsur, kesinlikle söz konusu olamazdı.

Başarılı olan, faydalı ve yararlı işler yapanların hiçbir zaman haklan yenmez ve onlar kesinlikle daha ileriye giderler. Devlet, kendisi için çalışanların, kendisi için ölenlerin geride bıraktıklanna, her zaman çok rahat bir hayat sağlardı.

d. Türk Devleti'nin en büyük özelliklerinden birisi, halkın, devletine katılması, ona herşeyi ile iştirakidir. Bu ortaklık, sadece sorumlulukta veya zahmette değil, kazançta ve parada da oluyordu. Kısacası, "katılım", doğal olarak "paylaşım"ın öncesi olduğundan, bunu ikili bir gerçek olarak bilmek gerekir. Böylesine çok yönlü iştirâk= katılım sağlanmasında, halkın "Devlef'ine sahip çıkması olağandır. Türk Tarihinin hemen her devrinde görülen **ülüş** yani *paylaşım,* hem "yetki" ve "sorumluluğu", fakat daha çok kazancı da içeriyordu. Böylece Türk devletinde yaşayanlar Devletin maddî varlığından ve zenginliğinden en iyi şekilde yararlanıyorlardı. Sonraki devirlerde anlam kayması görülen "Devlet Baba", böylesine elindekini avucundaki mensuplarına hakkaniyetle dağıtıp veren bir özellik taşımaktadır.

Devlet, Türk insanı için "saadet, bahtiyarlık" demektir. Nitekim Kanunî Sultan Süleyman'ın söylediği kabul edilen şiir de bunu açık olarak belirtir:

Halk içinde muteber nesne yok devlet gibi,

Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi

Türk Padişahı, en güzel "devlef'in sağlıklı bir nefes almak olduğunu belirtiyor.

C. DEVLET TEŞKİLÂTI:

1. Giriş ve Vezir:

Devlet olmanın en büyük özelliği, halkın yaşaması, hayatım devam ettirmesinin sağlandığı, her türlü işlerinin görüldüğü, meselelerinin çözüldüğünü bir teşkilâta sahip olmaktır. Çünkü devletin içinde yer alan insanları daha mutlu kılmak için belirli bir düzene, teşkilâta ihtiyaç vardır.

Devletin ilk temel, âdeta onunla özdeş gibi olan han veya hakan ise, ikinci büyük temeli teşkilâtıdır. Teşkilâtın başında ise, sonraki devirlerde adı **Vezir** olacak olan Hakan'ın yardımcısı bulunmaktadır. Çünkü, Devletin insanını, doyurmak ve giydirmek, yani daha mutlu kılmak için belirli bir düzene, teşkilâta ihtiyacı vardır.

Devlet teşkilâtının başında askerî teşkilât ile iktisadî teşkilât gelir. Askerî düzen, devleti yaşatır; iktisadî düzen ise devleti teşkil eden toplumdaki insanların hayatlannı devam ettirmek için onlan doyurur. Devlet teşkilâtında, daha sonra bunlara öteki teşkilât unsurları eklenir: Adalet ve diğerleri.

Vezir=A y g u c ı: Devletin, Hakandan sonraki en yetkili kişisi, hatta onun adına iş gören yetkilisidir. Abbasî devrinden itibaren İslâm Devleti'nin teşkilâtında yer alan *vezir,* günümüzdeki Başbakan'ı, Osmanlı döneminin

I

Sadrazam veya Vezir-i azam'mı karşılamaktadır. Göktürklerde Bilge Tonyukuk aynı konumda bulunmakta idi.

Vezir, Devletin başından ayrı bir teşkilâtı yönetmektedir. Han, Hakan veya Padişah'ın kendisine mahsus teşkilâtı yanında vezir, yönetiminde ayrı bir teşkilâtın başında bulunmaktadır. Bu ikili teşkilât, gelecekte yapılacak incelemeler ile daha çok aydınlatılacaktır.

2. Ordu: tç ve Dış Güvenlik:

Türk Ordusu, Türk varlığının temelidir; âdeta onu yaşatan en önemli unsur kabul edilebilir. Türk ordusu, Türk varlığıyla, dolayısıyla Türk devletiyle özdeş sayılabilir. Kesinlikle bilinen silâhlı güç, Hun Devleti'nin ordusudur. Oğuz Han'ın Destanı'nda yankılanan ordusu ile ilgili birçok bilgimize rağmen, tarihî devrini kesinlikle bilemiyoruz. Bir büyük cihangir olarak Oğuz Kağan'ın ordusunun "ontane dokuz"dan oluştuğu bilinmektedir ki bu 10x9.000= 90.000 kişi demektir.

Oğuz Destanı'nda, Oğuz Han'dan sonraki devirler için farklı ve daha büyük bir rakam söz konusudur. Çünkü tarihî, yani bizim daha gerçek olarak bilebileceğimiz zamanlar için sözü edilen ordu, "bin"liklerden oluştuğu var sayılınca, 24 Oğuz Boyu dolayısıyla 24.000 kişiye ulaşmakta idi. Bu sayı, bilinen dönemler için Türk ordusunun en gerçekçi ve olağan rakamı kabul edilebilir. Bu sayının atlı birlikler olduğu da unutulmamalıdır.

Devletin en temel görevi, insanlarının can güvenliğini sağlamaktır. Bunun için iki unsur, iç ve dış güvenliğin gerçekleştirilmesi vardır. Ülkedeki iç güvenliğin esası da dış güvenlikten geçmektedir. Çünkü sınırların korunduğu bir ülkede, elbette içerdeki huzuru sağlamak daha kolay olacaktır. Bu evrensel kuralı, Atatürk *"Yurtta Sulh, Cihanda Sulh"* düsturuyla da ifade etmiştir. Ülkenin içinde huzur ve güveni, daha çok bu ülkenin insanları sağlar. Bu güvenlik ve dirliğin mükemmelliği ise komşularıyla ve dünyanın öteki kesimleriyle olan banş sayesinde mümkün olabilecektir. Yukanda da işaret ettiğimiz gibi, Türk Devleti'nin temel siyaseti, barış'dır.

Ülkenin dış sınırlannın korunması ile esas olarak Türk ordusu görevlidir. Smırlann, ucun, hudud boylamım kollanıp gözetilmesi esas ve en önemlisi olup, özellikle buralan korunur ve kollamr.Ülke içindeki bazı noktalar da en az bu uc mıntakalan kadar önemli olup buralarda da devamlı olarak Türk askerî kalmaktadır. Böylece, Türk ordusunun, sadece savaş anında toplanan bir geçici ordu değil, özünde köklü ve devamlı birlikleri de bulunan bir askerî güç olduğunu söyleyebiliriz. Türk'ün devamlı silâh başında bulunan küçük ve çekirdek ordusu, Hun çağından itibaren Türk ülkesinin sınırlannı koruyordu.

Hun ve sonraki dönemde, Türk ordusunun kale=koruganlardaki sürekli varlığı, Göktürk çağında kesinlikle bilinmektedir. Göktürk ülkesinin uc=sınırlarında devamlı olarak Türk askerinin kaldığı korugan=kaleler bulunuyordu. Magı=Amga Korgan bunlardan birisidir. Buralardaki Türk askerî birlikleri, Türk Devleti'nin hudutlarını gözleyip kollamakta idiler. Böylesine ülkeye hakim olmak zere kale=koruganlara asker yerleştirme geleneği, sonraki yüzyıllarda da devam edecektir. Türkiye Selçuklularında, Beylikler ve Osmanlı Dönemindeki "kale"ler ayrı bir özellik taşırlar. XVIII. Yüzyıl sonlarında ve XIX.. Yüzyılda Hokand Hakanlığının Kırgızların yaşadıkları yerlerde kurdukları kaleler=çepler böyle değerlendirilmelidir. Türk ülkesi, böylece ülke içindeki belli bağlı noktalan ile askerî birliklerin denetiminde kalacaktır.

b. Ülke içindeki güvenliği, genellikle halkın hemen hepsi sağlamaktadır. Bununla birlikte, avul veya boy yöneticileri de iç güvenliğin sağlanmasında etkilidirler. Tabiatıyla büyük ölçüdeki kargaşalıklarla ordu, hakan veya sultanın koruma güçleri (hassa ordusu) meseleyi çözmeye giriyordu. Öteki bütün durumlarda ise, ülkenin sakinleri, kendi güvenliklerini, kendi dayanışmaları ile sağlıyorlardı. Kimi zaman özel bir kuvvet, koruma işi için ayrılmış gibi görünse de bunlar, sadece geçitleri, önemli noktaları tutmak ve korumak üzere görevlendirilmişlerdir.

Türk Ordusu ile İlgili Bazı Temel Bilgiler:

İnsan Unsuru:

Türk ordusunun en önemli insan kaynağı Türk insanıdır. Sadece asker kadar savaşçı komutanlar da Türk insanıdır. Eli silâh tutanların asker oldukları var sayılırsa da, askerlerin genç ve dinç olmalan esasdır. Türk Kadını, hayatın içinde olmakla birlikte, silâhlı mücadeleye sadece çok zaruret halinde katılıyordu.

Askerî Teşkilât ve Savaşa Hazırlık:

Türk ordusunun, en eski zamanlardan beri onlu teşkilâta sahip olduğu anlaşılmaktadır. 10, 100 ve 1000 bu konuda en çarpıcı rakamlardır. Bu sebepledir ki onbaşı, yüzbaşı ve binbaşı, günümüzde dahi bütün Türk devletlerinde bilinmektedir. Kimi zaman görülen Elli-başı veya Beşyüz-başı yukarıdakiler kadar etkili değildir. "Binlik"lerin komutanı "Beğ"dir ve ordunun başkumandanı Beğler-beği adını taşırdı.

Türk insanı, banş zamanında savaş hazırlıklannı sürdürürdü. Sürek avlan veya Cirit oyunu, birer idman veya oyun değil, aynı zamanda Türk insanını savaşa hazırlamakta idi. Çocuklar koçlara bindirilerek ve ellerine tahtakılıç verilerek, küçük yaştan itibaren savaşçı olarak yetiştirilirdi.

I

Savaş Araç ve Gereçleri:

Türk ordusu, genelde atlı birliklerden oluşur. Çok nadir durumlarda yaya=piyade askerî de işin içine girer. İnsanın taşıyabileceği silâhların yanında, Ata bağlı olarak da silâhlar artmıştır.

Saldın=hücum silâhlan: Ok en önemli silâh kabul edilebilir, mızrak (nayza); kılıç ve türleri; balta=aybalta; topuz saldın silâhlandır.

Savunma silâhlannın başında kalkan ve zırhlar gelir. Ordugâhın etrafındaki tahkimat (duvar, hendek ve öteki engeller) de savunma kümesine girer. "Kale", müstahkem mevki, korugan, Bile Kağan'a Tonyukuk'un söylediği sözlerden dolayı hiç yokmuş gibi zannedilir. Oysa içinde yaşanılan mekâna, coğrafyanın şartlanna göre korugan =kurgan =kale, belirli ve kesin bir öneme sahiptir.

Beslenme ve Öteki İhtiyaçları:

Türk askerinin beslenmesi, Türk insanına bağlı olarak sağlanmıştır. Atın taşıyabileceği gıda değeri yüksek yiyecekler bu arada sayılabilir. Bunlar arasında pastırma, ve Kırgız hayatında yakınlara kadar etkili olan kül-azık büyük önem taşır.

"Ordu", hem silâhlı kuvvetleri, hem de Hakan veya Han'ın öz çevresini kapsamakla birlikte, "Ordu"lan, kalabalık bir satıcı kümesi takip ederdi. Böylece ordu mensuplan, bu ordu-pazarlannda hemen bütün ihtiyaçlannı kolaylıkla temin ederdi. Aynntılann dahi çok iyi bilindiği Osmanlı döneminde bu iş, ayrı ve önemli bir teşkilât haline girmiştir. Bu teşkilât ne yazık ki şimdiye kadar önemine uygun olarak yeterince incelenmemiştir.

Yardımcı Kadroları:

Ordu'nun geçiş yollannın düzelten, ırmak geçişlerini sağlayan, hendeklere toprak süren, lağım kazan yardımcı kadrolan vardır. Her çeşit ulaşımın sağlanması, yiyecek ve öteki askerî gereklerin yerine getirilmesi gibi işler, günümüzden geriye doğru gayet iyi bilinmektedir.

Diğerleri: Türk ordusu, gerek doğrudan Beğ, Han veya Hakana bağlı, gerekse öteki alt idarî birimlerin birlikleriyle beraber, yukanda da ifade ettiğimiz gibi çok kalabalık değildir. Burada önemli olan, duruma göre yeterli olmaktır. Bunun için düşmanın durumu, çeşitli haber alma vasıtalanyla çok iyi bilinir ve ona göre vaziyet alınır.

Türk ordusu, sayıca az olmakla birlikte düşman silâhlı kuvvetlerini çoğu zaman yenmiştir. Bu zamanlarda Türk ordusunun teknik ve taktik üstünlüğü vardır. Türk askerî uzmanlan, düşmana göre (Fillerle savaşanlara karşı) yeni savaş taktikleri geliştirebiliyorlardı. Aynca Göktürklerin demirci olması, çeliğin en iyisinin silâh olarak yapılıp kullanılmasına imkân hazırlamıştır. Bir büyük

i

üstünlük de demir (çelik) gibi itaat, disiplin ve emir-komuta zincirinin olmasıdır. Böylece, sayıca az da olsalar, dünya üzerinde varlıklarını, etkilerini ve çoğu zaman üstünlüklerini devam ettirmişlerdir.

Türk ordusu, genelde kara birliklerinden oluşmaktadır. Bununla birlikte, Oğuz Han'ın da belirttiği gibi, büyük nehirlerden kolaylıkla geçiş sağlamaktadırlar. "Deniz"den bir tehlike söz konusu olduğundan önlemek, veya bir kolaylık, bir kazanç ve bir menfaat gelebileceğinden de buna katılmak için hemen gereken yapılmıştır. Karadeniz'de, muhtemelen en eski zamanlardan beri bir kısım Türklerin de içinde oldukları denizcilik söz konusudur. Karadeniz kuzeyinde, bilemediğimiz bazı faaliyetlerin olması muhtemeldir ki, Kıpçak unsurun Anadolu'ya gelişi böylece mümkün olmuş olabilir. Ayrıca XIII. Yüzyıl başlarından itibaren Sinop'da bir tersane ve öteki hizmetler için birçok tesis vardır. Akdeniz'deki Türk denizciliği, biraz daha geç başlamış olup, bunda İslamların deneyimlerinden yararlanmışlar, XIII. Yüzyıl başlarında Antalya ve Alaiye (=Alanya) limanlarında tersane kurarak, denize açılmışlardır. Türk Denizciliği hem Sinop'dan hem de Alaiye-Antalya'dan Batı'ya doğru giderek gelişecek, Beylikler ve Osmanlılar döneminde çok büyük boyutlara ulaşacaktır.

Netice olarak diyebiliriz ki; Türk toplumunda, eli silâh tutan herkes "asker" değildir. Askerler, özellikle komuta kademesinde apayrı bir zümre olup, onların yetişmesi değişiktir. Askerlerin ayrı giyimleri ve özellikleri vardır. Hun ve Göktürk çağında ayrıntılarını bilemesek de, sonraki dönemlerde doğrudan Han veya Hakan'ın bu konuyla uğraştığı anlaşılıyor. Aynı şekilde, kale=koruganlarda devamlı olarak kalan askerler de vardır. Türk ordusu, muharebe zamanı toplanıp ondan sonra dağılan bir ordu olmayıp, çekirdek olarak kalelerde ve gerekli yerlerde her zaman asker olmuştur. Bu gerçek Göktürk çağından başlayarak Uygur, Karahanlı, Selçuklu ve nihayet Osmanlılarda takip edilebilmektedir.

3. Ekonomi-Maliye:

Devletin ve onu temsil eden Hakanın aslî görevlerinden birisi, Devletinin hududları içinde yaşayanları besleyip doyurmaktır. Bu O'nun, belirgin ve en evrensel görevidir. Dolayısıyla ekonomiyle ilgili teşkilât da Türk Devleti'nin en eski ve temel kurumlarının başına gelir. Halkın yedirilmesi-içirilmesi, karınlarının doyurulması kısacası yaşamalarının sağlanması gerekliliği, bu teşkilâtı oluşturmuştur. Bu ise çok yönlü olay ve oluşumları ardından getirecektir.

Hakan'ın, halkının karnını doyurması için ülkesinin gıda bakımından imkânlarını ve gücünü bilmesi şarttır. Yani ülkenin fizikî ve hatta manevî potansiyelin, her türlü zenginlik durumun bilinmesi ilk ve en önemli mesele sayılabilir. Yukarıda bu gerçeğe, *belirlilik* esası dolayısıyla temas etmiş idik.

Türk hayatının en eski devirlerinden itibaren devam edegelen bir hususiyeti, Türk Devletinin ülkesi hakkında bilgili olmasıdır. Devlet ülkedeki herşeyi bilmek, tespit etmek zorunda ve durumundadır. Küçük topluluklarda insan hafızası yeterli ise de, ülke ve toplum büyüdükçe, yazılı olarak tespit edilmesi önem kazanmıştır. Ülkedeki herşey bilinmekte ve yazıya geçirilmektedir. Bilinen devirlerde bu türden kayıtlann yazılı halde tutulduğu anlaşılıyor. İlk zamanlarda, kademe kademe yöneticilerin hafızasında olabilen bu kayıtlar, muhtelen, Hunlarda Milâd sularından itibaren yazıya da geçirilmiş ve sonraki devirlerde, devam ettirilmiştir. Milâddan önceki yıllarda Türk hayatına girmiş olması gereken yazı, Göktürk çağında dikkate değer bir yaygınlık kazanmış idi. Sonraki devirlerde de, bilme ve tesbit etme olayı, ne kesin ve açık biçimde devam etmiştir. Defterin ve öteki kayıtlann tutulmasının temellerinin çok eskilerden beri atılıp, Karahanlılarda da devam etmekte idi. Bu geleneğin sonraki zamanlanndan en açık ve güzel örneklerini Türkiye Selçuklulan, Beylikler ve sonra da Osmanlılarda görmekteyiz.

Ülkenin ve bütün özelliklerini bilinmesi, adım adım genişlediği anlaşılan bir teşkilât ile sağlanmış olmalıdır. Toplumun genel özelliklerine bağlı olarak teşkilâtının mükemmelliği,devletin de başarısı ve büyüklüğünün temelidir. Ülkenin maddî zenginliğinin koruyup kollayıcısı olmak gereken **Maliye** ile ilgili olarak, şunlan belirleyebiliriz:

Öncelikle belirtelim ki; 1826 sonrasına kadar, Türklerde, özellikle Osmanlılarda şimdiki anlayışa uygun bir merkezî bir hazine söz konusu değildir. İhtiyaçlann karşılanması ve işlerin görülmesi, değişik şekilde gerçekleşiyordu. Bu eski düzende yaşayanlann verecekleri vergiler ve sorunlu oldukları yükümlülükler değişmiyordu. Sadece, işlerin bir elden görüleceği bir merkezî hazine=para kaynağı bulunmuyor, gereken işler başka şekillerde çözülüyordu.

a. Devletin, bir başka ifade ile, devletin yapacağı hizmetlerin para kaynağı olan vergi: Türk Devleti'nde vergi ve yükümlülükler belirli olup, bunların herkes tarafından bilinmesi sağlanmıştır. Daha doğrusu Devlet, bunlann veya yapılan değişikliklerin herkes tarafından bilinebilmesine imkân hazırlamıştır. Türk Devleti'nde, halkın genellikle toplandığı meydanlarda, kale kapılarının girişlerinde veya Ulucami duvarlannda vergi ile ilgili yazıtlar çoktur. Bunlarda vergiler veya değişiklikler, zamanın yaygın veya resmî diliyle yazılmışlardır.

Devlet bazı işleri görebilmesi için tebaasından yardım ister; bu nakit para, üretilen eşya veya yükümlülük şeklinde olur.

1. Yükümlülük;
   a. Kendisinin bedenen borcu: kale yapmak, toprak sürmek, madencilik, rençberlik ve diğerleri.
   b. Sahip olduğu hayvanların yükümlülüğü: tabkur.

   c. Mesleğinin gereği yükümlülük: esnaftan orducular teşkil edilmesi.
   d. Diğerleri.

2. Ödenen vergiler: üretime ve para kazancına bağlı olarak.
   a. Üretime bağlı olarak ürün: aynî=zirai ürün, öşür; hayvansal ürün: kopçur, dokunan bez.
   b. Nakid=para olarak ödenenler: cizye (=baş vergisi), tamga, bac ve ötekiler.
   c. Diğerleri.

3. Olağan dışı yükümlülük ve vergiler: Bir savaş, önemli bir şahsiyetin gelişi vb.
   a. Avarız: karye (köy, boy), kaza, sancak.
   b. Tekâlif.
   c. Diğerleri.

4. Vergi ile ilgili öteki hususlar:
   a. Vergi toplama görevlileri, memurlar: amil, bac-dar, vs.
   b. Toplama, vergi alma usûlleri.
   c. Diğer hususlar.

5. Vergi adlan: Bac, Salık, Bedraka ve diğerleri.

Vergi, bir bakıma iktisadî hayat ile yakından ilgilidir. Dolayısıyla ülkedeki ekonomik canlılığın artması, vergi gelirinin de artmasını sağlıyordu. Bunun için halka veya tüccarlara kimi zaman bazı vergi kolaylıklan sağlanmış, böylece iktisadî hayatın canlanması ve bunun yol açacağı öteki zenginlikler hedeflenmiştir. Böylece sağlanan vergi muaflıklan (Gıyaseddin Keyhusrev'in Antalya'yı aldıktan sonraki kolaylıklan veya Aydınoğlu Gazi Umur Beğ'in tüccarlardan alınan *bedrakayı* kaldırtması gibi) ülkedeki iktisadî canlılığı artınyordu. Bilindiği gibi, iktisadî canlılık, doğrudan bir başka zenginlik kaynağıdır.

Yukanda dediğimiz gibi, Türk Devleti'nde bir merkezi hazine ve oradan bütün masraflann karşılanması söz konusu değildir. Devletin başının, yetkiyi meselâ İki Han'a, Hanlann daha alt yöneticilere dağıtmalan gibi, "para" ile ilgili hususlarda benzet bir durum vardır. Burada üzerinde önemle durulması gereken

i

nokta, Türk insanının bütün ihtiyaçlarının karşılanması, gereken bütün işlerin yapılabilmesidir.

Türk Tarihinde en eski dönem ile çok iyi bilinen Osmanlı arasında bir geçiş olması bakımından Türkiye Selçuklularında, meselâ Konya şehir surlarının şu şekilde yapıldığını görüyoruz. Sultan, yani Alâeddin Keykubad, 12 Kapıdan 4'ünün yapımını üstlenmiştir. Geri kalan 8 Kapı (ve kapılann yanındaki surlar) Selçuklu Devleti'nin üst düzey yetkililerince yaptırılmıştır. Surlan yaptıran bu kişiler de, kendi adlannı taşıyan yazıtlan yazdınp bırakmışlardır. Bunlardan Konya kalesindekiler yok edilmişse de, XIII. Yüzyıl başlannda Sinop Kalesi'nde inşaat bu yazıtlar sayesinde çok iyi bilinmektedir.

Sözünü ettiğimiz bu uygulama sosyal hayatta da,bütün özellikleriyle geçerlidir. Meselâ şehir, kasaba veya köyün su ihtiyacını bir Beğ, "Eğitim" ihtiyacını bir başkası karşılayabilir. Burada belirtmek istediğimiz gerçek, bütün bu işlerin bir merkezî plânlama ile yapılmayıp, ihtiyaçların belirlenmesi halinde, derhal yetkililerin duruma sahip çıkıp, durumu çözmeleridir. Merkezî plânlama, âdeta yöneticilerin zihinlerinde olup, bunlar ortaya çıkan ihtiyaçlan anında gideriyorlardı. Çünkü bir meseleyi, problemi çözmek, yetkili ve yöneticinin aslî görevidir. Zaten yukanda esasları belirlenen vergi ve yükümlülükler de, yönetici veya iş gören kimselere tahsis edilmişlerdir.

Türk Devleti'nde, bu türden işleri görebilen yetkili veya görevlilerin kazancı o ölçüde yüksektir. Ancak yöneticiler, kendilerinin bu yüksek kazancını, idarelerinden sorumlu oldukları halka aktarmak ve onlara yansıtmak durumdadırlar. Bu sebepledir ki, en eski zamanlardan beri Türk yöneticisinin "kapı"sı herkese açık olup, özellikle yemek zamanlarında da gelenlere kesinlikle yemek yedirilirdi. **"Kapı"** bu sebeple, devlet ile özdeş gibi olmuştur.

Türk toplumunda, ortaya çıkan meselelerin çözümünde, bir büyük gerçek **Vakıf** olup, buna aşağıda da temas edilecektir.

b. Bey'in, Hakan'ın veya Devletin ihtiyaçlarının karşılanması, yani satın alma işleri taşe ve öteki ihtiyaçların, belirlenmesi, giderilmesi veya temini:

Türk toplumunda insanlar büyük ölçüde yiyeceklerini kendileri temin ediyorlardı. Fakat sayıca az da olsa, Han veya Hakan başta olmak üzere bazı yöneticiler vardır ki onlann yiyecek ve öteki ihtiyaçlarının karşılanması gerekmektedir. Başta, Han-Hakan'a bağlı silâhlı kuvvetler olmak üzere Hakan veya Han'ın kendi karargâh mensuplannın ihtiyaçlarının karşılanması, çok eski zamanlardan beri ayn bir teşkilâtı gerektirmiştir.

Türk Hakanının ihtiyaçlannın bir kısmı, meselâ yiyecekle ilgili olanlan elbette ülke içinden karşılanıyordu. Meselâ Türkiye Selçuklu sarayının günlük 30 koyun ihtiyacı gibi. Ancak giyim, kuşam ve daha başka bazı ihtiyaçlar vardır ki

onlar daha çok dışardan getirtilebilirdi. Böylece devletler arası ticaret yapabilen bazı kişiler, Hakan, Han veya Beğin ihtiyaçlarının karşılanması işiyle görevlendirilmiş oluyorlar. İç Asya'daki bu teşkilât Batı Türklüğüne de geçmiş, XII. Yüzyılda *İğdiş* dediğimiz bu zümrenin yaptığı işi, geçmiş yüzyıllarda, Göktürk çağında muhtemelen Soğdlar yapmış olmalıdır. Bu kavram sonradan, kelimenin yaygın anlamı sebebiyle kaybolacaktır. Bu hususta dış ticaret bölümünde daha fazla bilgi verilmiştir.

c. Mal ve paralarının idaresi;

Hakan, Han veya Beğ'in kendisine mahsus bir para birikimi oluyordu. Bu bir tür "hazine" demektir. Hazine'nin eskidenberi sadece nakit değil, mücevher ve öteki kıymetli mallan da içine aldığı görülür. Kıymetli kürkler de bu arada dikkati çekiyor. Böylesine hazinenin idaresinde, daha becerikli olunduğu için, başka milletten kişiler de görevlendirilmiş olabilir. Göktürk çağında Soğdlann, Cengiz Çağında Uygurların ve Osmanlı döneminde yahudilerin etkili olmaları gibi.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Türk yöneticilerinin geliri çok büyüktü. Bu büyük gelirin toplumun ihtiyaçlarına sarf edildiğini belirtmiş idik. Ancak yine de bazı durumlarda artan paradan uygun şekilde ve geleceğe dönük yararlanılıyordu. Burada meseleye **vakıf** gerçeği girmekte olup, ayrıca söz konusu edilmiştir. .

d. **Teftiş işleri;**

"Bal tutan parmağım yalar" atasözünün belirttiği gibi, para işleriyle ilgisi olanların başı boş bırakılmaması, zaman zaman denetlenmesi gerekmektedir. Türk Devleti'nde her zaman belirli bir denetim=teftiş mekanizması ve gerçeği olmuştur.

4. Adalet: Hukuk, töre:

Adalet, kuralların etkin olduğu toplumda, kural dışı hareketlerinin, haksızlıkların giderilmesi demek diye tarif edilebilir. Kişinin, erkek ve kadının, ailenin, ailede çocukların veya öteki üyelerinin haklan belirlenmiş olmalıdır ki, bunlara karşı bir aykınlık durumunda işe kanşılabilsin. Bu türden ilişikler, toplumlann hemen hepsinde benzer şekillerde gelişmiştir. Türk toplumunda da kurallar=haklar, yani **hukuk;** iki yönlü bir gelişmenin içinde olmuştur, öncelikle bunlar kendi tabi! şartlarında oluşup gelişeceklerdir. İkincisi ise, kendilerindeki büyük değişmelerden (İslâmîyetin kabulü) veya komşu ülkelerdeki durumdan etkilenebileceklerdir.

Burada, Türk hukukun İç Asya'da kendi tabiî şartlanndan doğup gelişen şekline, **örfî'hukuk** demek daha doğru olmalıdır. Bu bir bakıma Yasak olarak da

I

adlandırabilir. Bunun yanında, meselâ İslâmiyetin kabulü ile İslam dininden, şeriatten gelen etkiler de Türk hukukuna girmiştir. Bununla birlikte, Zeki Velidi Togan'ın işaret ettiği gibi, Türk Devleti'nde, Türk'ün eski hukuku, yani yasa, her zaman şeriatın üzerinde sayılmıştır. Bir başka ifade ile İslâmîyete saygılı olan "yasa", her zaman etkin olmuştur.

Türk hukukunun, İslâmiyet ile içice gibi görünen, fakat aslında yasa'nın üstünlüğü, XIX. Yüzyıla kadar devam etmiştir. Batı (Osmanlı) Türklerinde 1826 sonrasındaki değişmelerin içinde "hukuk" da önemli bir yer tutar. Vaktiyle "îslâmîyef'den etkilenen geleneksel hukukta etkilenme unsuru, Islâmdan Roma hukukuna, yani Avrupa'ya geçmiştir. Bu oluşum, XX. Yüzyılda, meselâ Medenî Kanun'un kabulü ile en üst düzeye çıkmıştır. Benzer gelişmeler, Rusya ve sonraki Sovyet döneminde öteki Türk toplulukları için de söz konusudur.

Kısacası, Türk ailesinden başlayarak kademe kademe devlete kadar her safhada ilişkilerin hukuk kuralları **belirlidir.** Böylesine **belirlenmiş** kurallar ise **Türk Hukuku** demektir. Türk Hukuku ile ilgili araştırmalarda, îç Asya geleneklerinin yerinin daha ağırlık olarak ele alınması gerektiğine inanıyoruz.

Adalet ve Devlet: Devletin en önemli görevlerinden birisi, halkının kendi arasındaki ilişkilerinde hiçbir şekilde olumsuzluklara yer verdirmektedir. Türk insanın, bütün fertleri ile mutluluk içinde yaşaması sağlanmalıdır. Bununla birlikte ortaya çıkabilecek hususları düzenlemek üzere ayn bir teşkilât, adalet teşkilâtı her devirde olmuştur. *"Adalet, mülkün temeli",* devletin de esasıdır. Bir insanın "Beğ" yani yönetici olması için temel şartlardan birisi âdil olması, adaleti sağlayabilmesi, haklı ile haksızı fark etmesidir.

Türk insanı herhangi bir haksızlığa uğrandığında veya böyle bir duyguya kapıldığında, bizzat beğe, hana veya padişaha şikâyet edebilirdi. Bu mekanizma, Türk Devleti'nde olağan bir oluşum ve tatbikat olmuştur. Meselâ Osmanlı Padişahlan, Cuma namazı için belirli mesafedeki camilere giderken, yolda halkın dilekçe=arzu hallerini aldınp, bizzat kendileri okuyup gerekeni yaparlardı. Çünkü, zulmü veya haksız davranışı sebebiyle Padişahın en yakını sayılan Vezir-i Azam (Sadrazam=Başbakan) dahi şikâyet edilebilir.

Türk insanının bir arada mutlu yaşabilmesi için oluşan kaidelerin bütüne biz Türk töresi demekteyiz. Bunların içinde kişinin erkek ve kadının haklan da belirlidir. Bu arada evlâdlık (bakma bala) hukuku, kölelerin durumu da aynca belirlidir. Hemen belirtelim ki "köle"lerin en önemli kaynağı savaş esirleridir.

Türk toplumunda aile içi ilişkilerden başlayarak toplumun bütününü ilgilendiren konularda adaleti sağlayıcı, bir diğer deyişle, koğuşturucu makamlar ve kişiler vardır. Aileler birliği avul=ayıl=köy veya boyda, herkesin saygı duyduğu yaşlı (ak-sakal)lar bir tür yargıç görevini de üstlenirlerdi. Onlar özellikle aile içi meseleleri, etrafa fazla duyurmaksızın çözümlerler.

i

Yaralama ve öldürme olaylarında, kana kan demek olan "kısas"ın öncelikle tercih edilmemesi dikkati çekiyor. Buna karşılık "ölenle ölünmez" düstûru tercih edilerek, sağ olanlara ağır bir maddî ceza yükletilirdi. Osmanlılardaki "ctirm-cinayet" vergi kalemi şüphesiz bu türden doğan gelirleri içeriyordu. Kazak, Kırgız ve öteki Türk boylarında da benzer uygulama vardır.

Çarşı-pazarların denetlenmesi, ölçü ve tartıların kontrolü *muhtesip* tarafından yapılırdı. *Muhtesip'in* bir görevi de toplumdaki genel ahlâkı denetlemektir. Üreticilerin, esnaf ve sanatkârların aralarındaki meslekî ilişkilerde yaşanan olumsuzluklan, bunların kendi önderleri, kethüda, yiğitbaşı ve esnaf şeyhleri çözümlerdi.

Kadı ve taşrada ayrı coğrafyalara (nahiyelere, vilâyete) gönderdikleri *naibim* adaletin sağlanmasında etkilidirler. *Kadı* aslında sadece bir adalet görevlisi değil, bir tür noter, muhtesip hatta o yerleşme yerinin Belediye Başkanı gibi davranabilmektedir. Kadı, *mahkeme* de görev yaparak adaleti icra eder ki bilindiği üzere *"Mahkeme kadıya mülk olmaz"dı.* Kadı'ya, muzhır ve kâtipleri fiilî şekilde, o yerin aklı erenlerinin oluşturduğu bir heyet de gerektiğinde bilirkişi olarak yardım eder. Kadı, mülkî-idarî ve askerî yapıdan tamamen bağımsız olup, doğrudan kendi âmirine (Osmanlılarda Kazaskerlere) bağlı idi.

Türk Devleti'nde ve toplumunda "Yargı"nın yetkisi, her bakımdan büyüktür. Adaletin toplumun ve devletin temeli olduğunu bilenler, "yargı"ya büyük saygı duymuşlardır. Karar verici Beğ, Han veya Hakan'ın da yargıya danışmadan ilk yapmadığı, Osmanlı döneminde hemen her konuda "fetva"ya başvurulmasıyla devam etmiştir. Devletin başı, adaletin de başı olarak bunu eksiksiz icra etmekle yükümlüdür. Daha önce de belirttiğimiz gibi, sade insanın Devletin başına dilekçe=arzuhal sunma hakkı vardır ve bu titizlikle korunmuştur. Hakan, Sultan ve Hanlar önemli davalan görülmesinde bizzat hazır bulunmuşlardır. Sonraki zamanlarda ise bu konuda yetkili kaldıklarım seçmede titiz davrandılar.

Türk Devleti'nin, çok geniş coğrafyada başarılı olmasının temel sebebi, adalet kavramına ve gerçeğine verdiği büyük önemden gelir.

5. Sağlık ve Sosyal Yardım İşleri:

Türk Devleti'nde teşkilâtı, en eski zamanlardan beri çok kesin bir şekilde bilinemeyip, belirsiz gibi olsa da çözümlenen bir yönü, sağlık ve sosyal yardım konusudur. Türk toplumunda, hem bu sağlık meselesi, hem de sosyal yardım işleri, mükemmel bir şekilde çözümlenmiş bulunmaktadır. Aslında sosyal yardım (içtimaî muavenet) problemi, toplumdaki dayanışma ile de yakından ilgilidir. Yakın yıllara kadar Türk halkı içinde, açlıktan kimsenin ölmemesi herkesin,

I

özellikle Avrupalı gözlemcilerin dikkatini çekerdi. Çünkü Türk insanı, *"biri yer biri bakar, kıyamet ondan kopar"* gerçeğini çok yakından bilmiştir.

Bu problemde ilk yön, Türk insanının yaşama hakkının sağlanmasıdır. Yukarıda, Devletin başı kesiminde Bilge Kağan örneği olarak açıkça belirttiğimiz gibi, Türk Hakanı, "açları doyurmak" özelliği ile temayüz eder. "Çıplakları giydirmek" hemen bunun ardından gelmektedir. Yaşama hakkının gerçekleşmesinde, öncelikle onun gıdasını temin etmek, sonrasında ise sağlıklı bir şekilde yaşamasını sağlamak gelmektedir.

Türk insanının temel düşüncesinin çalışmak, bir emek harcamak ve böylece yiyeceğini, geçimini ve kazancını temin etmek idi. Bu sebeple çalışabilen bütün insanların aç kalması diye bir mesele olamaz. Çalışanlar, bunun karşılığını muhakkak alırlardı. Zaten "helâl", "meşru" ve "namuslu" kazanç, kesinlikle bir emeğin, işin, kısacası alın terinin karşılığı olmalıdır. Çalışanın tabiî olarak geçimini sağladığı Türk sosyal düzeninde, düşünülmesi gerekenler, çalışamayacak durumda olanlar, acizler, miskinler ve hastalardır.

İç Asya'da binlerce yıldır yaşayan, bu geniş çerçeveden pek dışarı taşmayan veya nadiren taşan (Avrupa Hunlan gibi) Türkler, XI. Yüzyıldan itibaren büyük kuleler halinde Batı'ya, *Rum Diyarı'na* gitmeye başladılar. Oraya, kendi ülkelerine benzese de yine de ayn bir fizikî ve hepsinden önemlisi sosyal çevreye vardıklannda, sayıca sınırlı idiler. Fakat sonradan durmaksızın devam eden Türk insanı akınında, **garib** kavramının etkili şekilde devam ettiğini görüyoruz. Garibler=Gureba, ihtiyaçlan, sağlıkları öncelikle düşünülen bir zümredir. Nitekim kendisi de XIII. Yüzyıl başlarında Rum diyarına gelmiş olan Mevlânâ'nın babası Bahaeddin Veled, "gariblere mastaba=kervansaraylann, rünud=başıboş gezenlere de zaviyelerin" münasib olduğunu belirtmiştir.

iç Asya'dan, Türkistan'dan koşup gelen Türkler, geldikleri yeni coğrafyada **garip** olduklarından onlar gözetilmişlerdir. Yakın yıllara kadar, hatta günümüzde dahi vakıf hastanelerinin genellikle "Gureba" yani "garibler" olarak adlandırılması bu açıdan dikkate değerdir. Şimdi konumuzu, daha belirgin esaslarda özetleyebiliriz:

1. *Dar'ül-acaze* yani acizlerin yurdu, barınağı her ne kadar XIX. Yüzyıl sonlarında da istanbul'da ortaya çıkmışsa da, böyle kurumlar Osmanlı Devleti'nin daha erken zamanlarında da vardır. Osmanlı öncesindeki Beylikler ve Türkiye Selçuklularında da bazı *Hanikâhlsnn* böyle işlevleri olduğu anlaşılmaktadır. XI. Yüzyılda Batı'ya Rum diyarına gelen Türkler, bu geleneği, kesinlikle İç Asya'dan, Türkistan'dan getirmişlerdir. Türkistan sahasındaki eski Türk hayatında, böyle kurumlar olduğu sezilmektedir.

2. *Deli, cüzzamlı* türünden iyileşmesi o zamanlara göre imkânsız gibi olan hastaların, topluma zararlı olmaksızın, ancak yakınlarından tamamen kopanlmaksızın tedavileri için de kurumlar Türkistan'da, İç Asya'dan başlayıp, Türkiye'ye getirilmiştir. Bu tedavi kurumlan başka Hakan, Sultan veya Hanlar olmak üzere, yöneticilerin büyük desteğiyle yaşamakta idiler.
3. *Hasta,* yani tedavisini mümkün olanlann, dertlerine şifa arayanlann başvuracakları *Şifa-ocaklan,* **Dar'üş-şifa** 1ar, Türk sosyal hayatının en önemli kurumu sayılabilir. *Dar'ül-afiye* de denilen ve sıhhat, afiyet ve şifa dağıtan bu yerler, Türkistan sahasında VIII. Yüzyıldan itibaren bazı Budist mabedlerinden etkilenmişlerdir. Türkistan sahasında ve batı'ya doğru uzanan kültür hareketinde, sağlık veren bu kurumlar, Türk insanını hayatında önemli bir yer tutar.
4. *Dar'üş-Şifa'lar,* yapı, âlet-edevat ve nihayet tıp doktor ve yardımcı kişileriyle, ancak şehirlerde kurulup yaşatılabilirler. Bu kurumlann, yan göçebe yaşayanlarla, köylülerin de hizmetinde olduğu kesindir. Çünkü amacına uygun olarak sağlam yapılan bu binalar, genellikle şehir surlan dışında bulunuyorlardı. Böylece, şehir sur kapılannm akşam ezanında kapatılması söz konusu olunca, buraya köylü ve göçerlerin de başvurabilmesi sağlanmış olmaktadır. Türkiye Selçuklulan devrinde, XI-XIV. Yüzyıllarda hemen her şehirde, hekimi ve yardımcı kadrosuyla birlikte bir *Darüş-şifa* bulunmakta idi. Konya, Kayseri veya Sivas gibi büyük şehirlerde, birisi surîann içinde, öteki de sur dışında olmak üzere iki ayn tesis bulunabiliyordu.
5. Şifâ ocaklan, yani hastahanelerin doktor ihtiyacı, Tıp eğitimi veren medreseler ile ülke içinden sağlanmıştır. Bu türden Tıp eğitimi veren medreseler örnek olarak, XIII. Yüzyıl başlannda yapılmış olan Kayseri'deki Gevher Nesibe Medresesini verebiliriz. Tıp eğitimi, o zamanın en mükemmeli olan tslâm tıbbına dayanıyordu, tslam tıbbının temeli de, aslında eski Mısır tıbbına dayanan Eski Yunan tıbbı olmakla birlikte, buna Hind tıbbî bilgileri de eklenmiş idi. XVIII. Yüzyılın son çeyreğine kadar etkinliğini koruyan tslâm tıbbı, bundan sonra Avrupa'da gelişen bilgilere göre geride kalacaktır. Batı Türkleri bundan sonra derhal Tıbbıye-i AskerTyi açarak zamana uymuşlardır.
6. Tedavi yollan çok yönlü olup, akıl hastahklannın iyileştirilmesinde müziğe de dayanabilmekte idi. İlaçlar için bitkilerden, zengin bir gözleme dayalı pratik bilgiler de söz konusudur. Bu arada hemen belirtelim ki, hayvan hastalıklan konusunda Türkler, dünyanın en iyileri arasındadırlar. Ancak, ileride bilgi kısmında da söz konusu edeceğimiz gibi, bu türden bilgilerin aile içinde kalması ve gizliliği, bilgilerimizi

I

çok sınırlı kalmıştır. Oysa, günümüzde dahi, Türk insanının şifalı otlar ve öteki hususlarda zengin bir halk kültürü vardır. Bunların bilimsel ve modern imkânlarla yeniden değerlendirilmesi denemeleri de yapılmaktadır.

7. Sağlık alanında, ılıca,kaplıca ve sıcak su kaynaklarının, en eski tarihlerden beri verimli bir şekilde kullanılmıştır. Göktürklerin merkezi olan Ötügen'de sıcak su kaynaklarının varlığı dikkati çeker. Bu türden tabiî sıcak sular, hemen her şehir yakınında mevcut olup hem şehirli hem de yan-göçebe Türkler tarafından kullanılıyordu.

Sağlık ve sosyal yardım işleri, Türk Devleti'nin en önemli iki meselesinden birisidir. Çünkü öncelikle, Türk insanmın kişisel olarak yaşaması sağlanmalıdır. Devletin yaşaması ise, askerî mesele, ve ordu ile bağlantılıdır. Onun içindir ki XIX. Yüzyıl başlarında, devrinin en güçlü Türk Devleti'nin yöneticileri, çağdaş eğitim yapan kurumlardan öncelikle, insanları yaşatmak için, **Tıbbiye'yi,** Türk Devleti'nin yaşaması için de **Harbiye'yi** açmışlar ve geliştirmişlerdir.

Türk Devleti'nin sağlık ve sosyal yardım konularındaki başarısı, Türk insanının sağlıklı bir şekilde günümüze gelmesini sağlamıştır.

D. İHTİYAÇLARIN KARŞILANMASI:

1. Genel giriş:

D e v l e t , kendisine tâbi olanların, kendi içinde yaşayanların bütün ihtiyaçlarını karşılamak, onlan mutlu yaşatmak için vardır. İnsanların bir arada huzur, güven ve ahenkle yaşamalan devlet ile mümkündür. Böylesine güvenliğin sağlanmış olduğu bir yapılanmada, insanlık hayatının her yerinde ve her zamanda, ortaya çıkan bazı yeni ihtiyaçlann karşılanması bir büyük problem olmuştur.

Türk Devleti'nin büyük özelliklerinden birisinin, devletin kişiyle özdeşleşmesi olduğunu zaman zaman belirtiyoruz. Bu gerçek, "devlet benim" demek değil, aksine en sade insanın dahi, devletinin içinde olduğunun şuur ve gururuna varmasıdır. Bu duygu bir bakıma İbn Haldun'da görülen, Devletin ve o toplumun dinamizminin ve bir bakıma da büyüklüğünün göstergesi sayılan *asabiye* gibi kabul edilebilir. Kişilerin, içinde yaşadıklan topluma kendi servetlerini, mal varlıklannı adamalan ise, bir büyük kurumu, **Vakıf** gerçeğini önümüze çıkarmaktadır.

2. Vakıflar:

Vakıf, günümüzde ülkemizde dinî etkisi güçlü bir kurum gibi sayılmaktadır. Oysa *vakıf* kurumunun temelinde, insanın içinde yaşadığı topluma, dolayısıyla öteki insanlara yararlı olabilmek düşüncesi yatmaktadır. Güç ve imkânı yeterli olmayan insanlara yardım amacını güden *vakıf,* doğrudan bir sosyal olay gibi kabul edilmelidir. Bunun temel amacı, bir arada yaşamakta olan insanların açıkça ortaya çıkmış olan bazı ihtiyaçlarının karşılanmasıdır.

"Vakıf, ancak belirli bir maddî varlık sonrasında ortaya çıkabilmektedir. Varlık yani önemli bir para=servet birikiminin olmasından sonradır ki, toplumun ihtiyaçları daha belirgin esaslarda giderilmiştir. Kendilerini içinde bulundukları toplum ve devlet ile özdeş sayanlar, ortaya çıkan her meseleye çözüm aramışlar ve çözmüşlerdir. Önceleri, içinde bulundukları toplumun sorunlarının çözümüne, belki sadece fizik veya beyin (akıl) güçleriyle katkıda bulunanlar çok olmuş olabilir. Fakat zaman geçip, servet ve zenginlik artınca, toplumun ihtiyaçlarının giderilmesinde, bu işle zaten kendisini görevli hisseden yöneticiler dışında, yeni imkânlar belirmiştir.

"Vakıf gerçeğinde, içinde yaşadıkları toplumda ortaya çıkan her ihtiyaç, varlık sahibi kişiler tarafından çözülüyordu. İbâdet (din), eğitim, su, ulaşım ve başka hususlarda yapılar, tesisler kurulmakta, daha da önemlisi bunların sonsuz daha yaşatılması için de gereken ne ise yapılmaktadır. Türk insanı sahip olduğu maddî gücü (para ve serveti) zamanlarına göre en uygun şekilde işletip değerlendirerek, kurduktan müesseseyi yaşatmanın yollarını düşünmüşlerdir.

Vakıf olayını birkaç adımda düşünebiliriz:

a. Toplumda giderilmesi şart olan bir ihtiyacın ortaya çıkması; bu ihtiyaç çok yönlü olabilir.

b. Bu ihtiyacı gidermek, problemi çözmek üzere gerekenlerin yapılması, bina veya tesisin kurulması.

c. Bu yapı ve kurumun yaşaması için gereken kadronun, çalışanlarının gelirlerini (aylıklarını), her türlü tamir ve yenilemeleri karşılayacak bir gelir kaynağının tahsis edilmesi.

d. Bütün bu hususların, o zamanın şartlarına göre resmî bir belgeye bağlanması ve hukuka kavuşturulması; Bu iş için hazırlanan belgeye *vakfiye* denmektedir.

e. Vakıflar (yani vakıf yapanlar), kendi mal varlıklarından belli bir miktarı kesinlikle ayırmakta olup, bundan geriye dönüş olamaz. Sadece ailesinden bazılarına, vakfın görevlisi olarak bir miktar para tahsisi yapılabilmektedir.

f. Şu halde bir *vakfiiye* de, vakıf yapanın açık kimliği, yaptığı iş, yapı=bina ve buna tahsis ettiği gelir kaynağı ile ilgili ayrıntılı bilgi; bunlann işletilmesinden sorumlu olanlar ile onlara verebilecek ücretler söz konusu edilmektedir.

g. *Vakfiye* de aynca, olağan dışı bir durumda, meseleyi çözmeye, veya vakıf hakkında karar vermeye kimlerin yetkili olduğu da belirtilir.

Vakıf, anlaşılacağı üzere, ortaya çıkmış olan çok yönlü ihtiyaçlann karşılanması için yapılabilmektedir. İçinde yaşadığı mahallenin avanz vergisinden tutun, fakir kızlann çeyizlerine, eğitim işlerine, her türlü tedavi kurumuna, köprü ve yollara, bunlann üzeride geceleme imkânı olan hanlara kadar çok geniş bir yelpaze içermektedir. Tabii ki içlerinde en çok dinî vakıflar, mescid ve camiler gelmektedir. Sonradan "tekke" olarak yaygın ad alacak zaviye ve hanikâhlar, aslında birer sosyal yardım kurumu niteliğinde idiler. Buralarda gece-gündüz ışık (çerağ) yanar, gelenler orada her zaman sıcak yemek bulabilirlerdi.

Aşağıda da kısmen temas edeceğimiz gibi, Han, Hakan veya Padişah başta olmak üzere, Türk yöneticileri her türlü bilim ve sanatı teşvik ederler, eser yazan ve yapanlan ödüllendirirlerdi. Hemen bütün Osmanlı sadrazamlan, kendilerine sunulan (tabiî olarak karşılığında devirlerinde iyi para armağan ettikleri) eserleri, aynca merak edip kendi edindikleri kitaplan, bir şekilde toplumun hizmetinde sunuyorlar, onlan vakfediyorlardı. Köprülü ailesinin veya Koca Ragıb Paşa'nın vakfettiği kitaplar, halen de istanbul'da görülebilir. Bunlar binayı yapmakta, kitaplan koymakta, kitaplık görevlilerinin aylıklan, kitaplığın tamiri ve yeni kitap alımı ile ilgili zamanına göre önemli bir gelir kaynağı tahsis etmekte idiler.

Vakıf kurumunun, Osmanlı Devleti'nin uzun yüzyıllar bir cihan devleti olarak yaşamasında, çok çeşitli unsurlar içeren halkını bir arada ahenkle yaşatmasında etkili bir yeri olmuştur. Şüphesiz bu kurumun temelinde, Islâmîyetten gelen yönü kadar, İç Asya Türk geleneklerinden gelenler de büyük bir yer tutmaktadır. Bu, insanın hem kendisi hem de komşusuyla birlikte güzel, rahat ve huzur içinde yaşamasını sağlamak demektir. Yukanda da dediğimiz gibi Türk insanının temel felsefesi *Ben yaşayayım, ama sen deyaşa'dır.*

3. Bayındırlık İşleri:

Vakıf gerçeğini açıklarken, ülkenin ihtiyacı olan yapılann, bir şekil de varlıklı kimseler tarafından yapıldığını söylemiş idik. Türk Devletlerinde, kişilerin servet=varlık sahibi olmalan olağandır. Burada üzerinde önemle durmak istediğimiz husus, bu insanların temel felsefelerinin bu serveti olduğu gibi, halkın hizmetine aktarmak düşüncesine sahip olmalandır. Böylece

I

bayındırlık işi ile ilgili asıl yükümlüler, hem ülkenin sakinleri, fakat daha çok yöneticilerdir. Yöneticiler, büyük gelir imkânları ile toplumun ihtiyacı olan bütün bayındırlık işlerini gerçekleştiriyorlardı.

Vergiler ve yükümlülükler kesiminde görüldüğü gibi, Türk ülkesinin bayındırlaşması konusunda herkesin üzerine düşen bir görev vardı. Kişilerin yükümlülüğü olduğu gibi, sahip oldukları hayvanlarının da yükümlülükleri belirlenmiştir. Dolayısıyla yapılmak istenen bir inşaat, öylesine çok büyük bir maddî külfet de gerektirmemektedir. Yöneticilerin düzenleyiciliği ile hemen bütün hizmetler kolaylıkla sağlamaktadırlar. Ustalar, yardımcı-usta ve sıradan işçiler zaten, gerektiğinde bu işi yapmakla yükümlü idiler. Taşıma işlerini, yükümlü hayvanlara sahip olanlar yapardı. Çoğu ham maddeyi, yine bu maddeleri üretenler sağlardı. Sonunda, beklenenden daha az miktarda gereken nakit parayı da, Devlet görevlileri sağlıyordu.

Bu türden kolaylıklar ve rahatlık sayesinde, özellikle Türklerin XI.Yüzyıl sonrasında geldikleri eski Diyar-ı Rum, yani Anadolu'da çok kısa sürede büyük ve önemli inşaat gerçekleştirilmiştir. Eski *Rum* diyan topraklannın, kısa bir zamanda Türk ve İslâm ülkesi haline gelmesi böylesine hızlı bir şekilde gerçekleşen yapılanmanın eseridir diyebiliriz.

4. Bilgi, Eğitim:

İnsanlarını bilgili kılmak, devletin temel görevlerinden birisidir. Ancak burada, mesele doğrudan devletle değil, onun mensubu olan insanlarla ilgili sayılmıştır. Nitekim "eğitim", Osmanlı Devleti'nde, 1826 sonrasına gelinceye kadar, merkezî idarenin teşkilâtına dahil değildi. Elbette Osmanlı Devleti'nde eğitim, çağına ve zamanına göre en mükemmel bir düzeyde bulunuyordu. Bu durum, bize geçmişde Türk Devletinde eğitimin, doğrudan halk tarafından çözümlendiğini açıkça gösterir. Biz burada konuya, daha ayrı şeklide, *bilgfyi* esas olarak yaklaşacağız.

Bilgi, insanın hem kendisini hem de içinde yaşadığı çevreyi öğrenmesi demektir. Bunun temelinde, evrensel olarak da tespit edildiği gibi, gözlem yatmaktadır. İnsanların tabiattaki olayları gözlemleyerek, kendi dikkat ve zekalarıyla yorumlamalanyla oluşan **bilgi** gerçeği, doğrudan kendi içinde apayrı bir büyük öneme sahiptir. Bununla ilgili olarak, Türk devletlerinin kendi içindeki gelişmeleri ayrıca sözkonusu edilmeli, ayrı ve daha geniş eserler yazılmalıdır. Genelde ise *bilgi* konusu dört ana alt bölümde ele alınacaktır:

a. Bilgi edinme.

b. Bilgiyi tespit ve saklama.

c. Bilgiyi yayma, eğitim.

I

d. Bilgiye yenilerinin eklenmesi: araştırma.

e. Bilginin kullanılması: teknoloji.

a. Bilgi Edinme:

Bilgiler, gözlem ve deney sonucu edinilir. Bunu da şöylece hülâsa edebiliriz:

1. Tabiatın ve bu arada gökyüzünün incelenmesi; toprak ve kayalar, denizler, sular, otlar, hayvanlar ve iklimin bilinmesini sağlar. Gökyüzü incelemesi daha değişik bilgiler önümüze getirir,

2. İnsanın kendisini incelemesi ile, hastalıklar, sebepleri ve tedavileri bilinebilir. Bitkisel âlemin bilinmesi yanında toprak ve kayalann bilinmesi ilaçlan geliştirir. Kısacası Türk insanı, hem kendisini, çevresini ve geçim imkânı olan hayvan ve bitkileri en iyi şekilde bilmek ve öğrenmek zorunda olduğundan öncelikle bunu gerçekleştirmiş ve öğrenmiştir.

b. Edinilen, Kazanılan Bilgi Tesbit ve Saklama:

1. Bu iş, ilk zamanlarda doğrudan insan hafızası ile sağlanmıştır. Bunun için ilk zamanlarda, bilgi, akılda kolaylıkla tutulması için manzum hale getirilmiş veya resimlerle daha anlaşılır sekile de sokulmuştur.

2. Yazı keşfedilince, bilinenler bir yere yazılmaya başlanmıştır. Böylece Türk dili de ortaya çıkmış, bilgiler kaybolmamıştır.

3. Yazı ile birlikte yazı malzemesi (taş, kemik, kabuk, tahta, deri ve kağıt) işe girecek, aynca fırça, kazıma âleti, mürekkep ve öteki unsurlar ortaya çıkacak, yaygınlaşacaktır.

4. Yazılar, uzun yıllar saklanmak üzere daha ziyade kutsal yerlerde, kitaplıklarda toplanarak, gerektiğinde oradan okunacaktır.

5. Böylece yazı, kitap ve kitaplık ile bilgiler kaybolmayacak bir hale gelmişlerdir. Kitaplıklar, Türk Devleti'nde, her devirde yaygın şekilde mevcut olmuştur.

c. **Eğitim:**

Bilgiyi edinip saklamanın yanında, yararlı olan bilgilerin yayılması yani topluma kazandırılması gerekmektedir. Böylece *eğitim* ve *öğretim'e* gelmiş oluyoruz. Eğitim ve öğretimi de şöyle özetleyebiliriz:

1. Edinilen, kazanılan bilginin, aile içinde saklanması ile aile içi eğitim söz konusu olmuştur, özellikle insan sağlığı ve altın elde etme bilimi demek olan kimya ile ilgili bilgiler böyle olmuş, bilgi ocakları türemiştir. Ayrıca ailenin yaşlıları, edinmiş oldukları öteki bilgilerini, ailenin daha gençlerine de aktarmışlardır.

2. Bir dönem sonra, bilginin yayılması, kurumlaşmıştır. Bunda iki kademe söz konusudur:

a. Temel eğitim; yani toplumu teşkil eden bütün fertlerin bilmesi gereken en alt düzeydeki bilgilerin öğretildiği mektepler; buralarda yararlı ve gerekli bilgiler öğretilir; kız-erkek bütün çocuklar buna girer. Türk hayatında temel eğitimin verildiği **mektep,** İç Asya'da, yaylak-kışlak hayatı yaşayan Türkler, muhtemelen Göktürk çağından beri mevcut idi. Karahanlı ve özellikle Türkiye Selçuklularından itibaren bu gerçeği, kesin bir şekilde takip edebiliyoruz.

b. İhtisas, bir meslek kazandırma eğitimi; Bunda iki alt kademe olabilir:

- Usta-çırak eğitimi, Usta çırak eğitimi, peştamal kuşanma ile biter. Bu konuda, XIII. Yüzyıl sonlarında Ahiliğin etkili olduğu görülüyor. Ancak bu türden eğitim çok daha eski tarihlerden beri mevcut olmalıdır.

- Kurumlaşmış eğitim; bir öğretim kurumunda ders okunarak ve tatbikat yapılarak görülen eğitim, yüzyıllar boyunca bazı alanlarda etkilenmiştir. XI. Yüzyıl sonrasında bu türden eğitim, **medrese** denilen kurumlarda veriliyordu. "Medrese", ders görülen yer anlamındadır. Burada ders verenler, mânâsı, aynı kökten gelen "müderris"lerdir.

Tıp eğitimi : Darüşşifalarda;

Mühendislik eğitimi : Medrese ve Hendese-hanelerde,

Sosyal ve dinî bilgiler eğitimi: Medreselerde

Geleneksel Türk ve sonraki islâmî medeniyetine dayalı bilgilerin yetersiz kalması üzerine, XIX. Yüzyıl ikinci çeyreğinden, 1826 sonra yeni ve modern kurumlar açılmıştır (Tıbbiye ve Harbiye gibi).

d. Araştırma: Bilgilerin üzerine yeni bilgilerin eklenmesi

Bilinenlerin, talebeye ve toplama öğretilmesi bir yere kadar yeterlidir. Fakat bunların üzerine yenilerinin eklenmesi, yeni bilgilerle insanlığın hayatının kolaylaştırılması veya dertlerinin giderilmesi gerekmektedir. Bu sebeple, insanlar aynı zamanda, yeni bilgiler üretmek zorundadırlar. İnsanlığın bilgi hazinesine yenilerinin eklenmesi, bazı kademelerden geçmek zorundadır:

a. Mevcut bilginin bilinmesi, bunun için dünyadaki bilinen herşeyin gözden geçirilmesi, gerekirse, kendi dillerine çevrilmesi. Meselâ Cengiz evlâdı zamanında Önasya'da Çin biliminin neticeleri de Arapça'ya çevrilmiş idi.

b. Mevcut bilgiyi eleştirmek, yanlış veya eksik bıraktığı noktaların bilinmesi

c. Bunun sonucunda, eksik bilginin üzerine, yenilerinin eklenmesi.

Bilinenlerin üzerine yeni bilgilerin eklenmesi, aynı zamanda bilimin de gelişmesi demektir. Bunun için birçok fizik ve moral şart gereklidir:

1. Araştırma için büyük malî imkanlar, para gereklidir (Uluğ Bey gibi). Medrese ile güçlü vakıfları, para karşılama yönü olan araştırma kurumlan, medrese veya enstitülerde yepyeni araştırmalar daha rahatlıkla yapılabilir ve yapılmıştır. Türk eğitim kurumlarının vakıflarının zengin olmasıyla bu problem büyük ölçüde çözülmüştür.
2. Araştırma yapılan yerde, hür düşünce çevresi bulunmalı veya hiç olmazsa, aykırı düşünüldüğü zaman yadırganmayacak hem bir sosyal ve hem de ilim ortamına sahip olunmalıdır. Türk hayatında, sosyal ortamda bilim adamlarının, kendisine mahsus şartlan her zaman bilinmiş, anlayışla karşılanmıştır. Sadece toplum düzeni büyük ölçüde sarsıntıya uğramak tehlikesi belirince, gerek tedbirler alınmıştır.

Türk Devleti'nde, Devletin başı, bilimin önemini bilmiş ve bilim adamlannı her zaman takdir etmiştir. Osmanlı Padişahlan arasında, en sertlerinden birisi olarak tanınan Yavuz Sultan Selim'in (ölm.1520), ölümünde tabutuna ünlü bilgin Kemal Paşaoğlu'nun atının ayağından çıkan çamur sıçrayan kaftanının serilmesini istemesi Osmanlı Devleti'nin büyüklüğünü gösterir. Çünkü Kemal Paşa-oğlu, yetişme çağında sıradan bir müderrisin, en namlı Akıncı Beylerinden daha itibarlı olduğunu görmüş ve bundan sonra bilim yolunu seçmiştir.

XV. Yüzyılın ikinci yansına kadar Türkistan bilimi, dikkate değer bir özelliğe sahipti. Birçok bilgin, Rum diyanndan buraya gelmişti (Gıyaseddin Rumî gibi). Ancak Uluğ Beğ'in (1449) ölümünden sonra, ilimindeki atılım ve gelişme imkânı kayboldu. Buradaki bir kısım bilginler (Ali Kuşçu gibi), Batı'ya Osmanlı ülkesine yöneldiler. Osmanlı Bilimi, XVIII. Yüzyıla kadar etkinliğini korudu; ancak sonrasında yeni atılımlar yapamadığından yerinde saydı ve Avrupa, yüzyılın sonlannda Osmanlı bilimini geçti.

e. Teknoloji:

Edinilen ve öğrenilen bilgilerin topluma yararlı hale getirilmesi; eski tekniklerin geliştirilmesi, yeni tekniklerin ve yeni kolaylıklann ortaya çıkışı; kısacası teknolojik yeniliklerin gerçekleştirilmesi bu konunun en son safhasıdır.

Burada bir hususun bilinmesi ve üzerinde durulması gerekmektedir. Toplumdaki her insan sanat, fikir veya bilim adamı olamaz. Olağanüstü zekâ ve gözlem kabiliyeti olanların sadece bazıları bilim adamı olabilir. Çünkü fikir veya sanat adamı için disiplin, çalışma azmi ve sabır, bilim adamımnki kadar değildir. Bilim adamının hem çalışma azmi, hem de çalışma disiplini içinde olması gerekir. *"Nerede akşam, orada sabah"* yaşantısını bir fikir veya sanat adamı kaldırabilir ama, bilim adamı hiçbir zaman böylesine bir hayatın içinde olamaz. Bu sebeple olsa gerek, Türk toplumunda, kendisini büyük fikir veya sanat adamı sayanlar, bilim adamlanna göre daha çoktur.

Bu arada Türk bilim adamlarının faaliyetini iki alanda söz konusu edebileceğiz:

a. Türkler, kendi Devletlerinde yaratıcılıklarını gösterip, hem bilimde hem de teknolojide yenilikler ortaya koymuşlardır,

b. Türkler, öteki devletlerde (Çin, İslâm, îran vb. ile şimdilerde Batı'da) yaşadıktan zamanlarda, bir bilim adamı olarak yaratıcılıklarını göstermişlerdir. Böylece doğrudan Türk Devleti'ne olmasa da, insanlık için yararlı olmuşlardır.

Bunun sonucunda kendi yarattıkları kolaylıkları, komşularından öğrendiklerini, öteki bilim adamlarının buluşlarından da yararlanarak yaşadıktan hayatı daha rahatlatmışlar, güzelleştirmişlerdir. Genellikle zihnimiz Yunan-Roma ve Avrupa buluşlanyla şartlandığından, İnsanlığa Türk'ün ne verdiği sorulur? Türk'ün Devlet dünyada çok güçlü olduğu dönemlerdeki hayatı, komşulanndan üstündür. Bu konuda, şimdilik meselâ tekerleğin bulunuşu, kağnı (kangh)nın yapılışı bir misal olarak verilebilir.

Bilim Tarihi ile ilgili olarak yapılan araştırmalar, Türk bilim adamlannın basanlarını; her geçen gün daha aynntıh olarak bize göstermektedir. "Yaratıcılık" konusunda, sadece seçkin bilim adamlannın değil, Türk sade insanının da zaman zaman buluşlar yaptığını görüyoruz.

5. Genel Değerlendirme:

a. Türk Devleriyle ilgili tespitlerimizi burada, bir kere daha gözden geçirmek istiyoruz, öncelikle belirtmek gerekir ki Türk Devleti'nde "iştirak=katılım" esasdır. Kendilerini Devletle özdeş sayan Türk insanı ve bu arada görevliler, meselelere kendileri sahip çıkar ve çözerler. Devletine ve onun insanına sahip çıkmak, Türk yöneticileri için esastır.

b. Hizmetin görülmesinde, vergide veya başka bütün hususlarda "iş yapmak" esastır; Günümüzde "vergi" veya "resim" dediğimiz bazı gelirler, yapılan belirli bir işin maddî karşılığı olarak gösterilmektedir. Bir kâtip veya görevli, yapacağı her işin karşılığında geçerli tarifesi ne ise vergisini almaktadır.

Bu onun aynı zamanda geçimini temin etmektedir. Böylece bürokraside esas olan husus, bir iş yapmak, bunun karşılığında da belirlenen akçayı almaktır.

c. Türk Devletinin merkezine, Devletin büyüklüğüne göre, küçük sayılabilecek bir teşkilât bulunmaktadır. Devlette "katılım=iştirak" esas olduğundan, yetki ve sorumluluk, alt birimlere bırakıldığından taşrada da teşkilât bulunmaktadır. Dolayısıyla taşradaki yöneticilerin yetkileri de büyüktür. Yetki ve sorumluluk paylaşımı, tabiî olarak nimet, menfaat ve para ortaklığını=paylaşımmı da getirmektedir. Türk insanı, Devletiyle özdeş ,gibi olduğundan, meselelerin çözümü mevhum "devlef'e bırakılmaz. O insanlar ortaya çıkan konuyu, meseleyi ve problemi benimseyip çözme yoluna giderler.

d. "Memur zihniyeti" dediğimiz zihniyetin aksine, 1826 öncesinde hemen bütün Türk devletlerinde memur veya görevliler yerinde, ne kadar süratli iş görebilirse kazancı da o kadar fazla olmakta idi. Bir belge almak isteyen "reaya" (=vatandaş), yetkili kişiden o belgesini aldığında, belirlenmiş bir "resim" ödemektedir. Yetkili, ne kadar çok belge verirse, kazancı da o kadar çok olacağından reayanın yetkililer önünde beklemesi diye bir olay olmuyordu. Fakat yetkili, artık "aylık" aldığından az belge tanzim etse, hatta hiç etmese de aylığına bir etkisi olmamaktadır. Bu durum Vakanüvis A. Lûtfi Efendi'nin belirttiği üzere, XDC. Yüzyıl ortalarında *"bugün git yarın, hayır öbür gün gel"e* dönmüştür.

Türk Devleti'nin yapısı, binlerce yıllık geleneklerinden ayrılıp yeni esaslara kavuşturulmuş dönemine gidildiğinde, artık merkezî hazine oluşturularak, *"işlerin bir elden idaresi"* gibi, ilk bakışta yararlı sayılan bir yola gidilmiştir. Fakat bu yeni dönemde, bürokrasi olağandışı artmış, işler daha da karmaşıklaşmıştır. Meselâ yolların güvenliğini sağladıktan için, gelip geçenden bir miktar "vergi" alan zeybekler, (daha doğrusu yol güvenlik görevlileri) bu işlerine devam edince, aldıkları para gayri meşru kabul edilip, kendileri yol kesici sayılmışlardır.Bu ise, XDC. Yüzyıl ortalarında dikkate giderilmeye çalışılmıştır.

Türk Devleti'nin binlerce yıllık geleneksel yapısı, 1826 ve 1839 sonrasında yenileştirilmeye çalışıldığında, en önemli zorluk, Türk millî devlet anlayışından çıkmıştır. Bunu farkında olmayan zamanın yöneticileri, bir an önce Avrupalı olmak isteyince, uzantıları günümüze kadar süren aksaklıklar, sosyal patlamalar görülmüştür.

Türk Devleti, başmda *"gece uyumayan, gündüz oturmayan"* Hakan, Han, Padişah veya Cumhurbaşkanları ile, tarihin.en eski zamanından beri var olmuştur. Karşılaştığı zorluklan, kendileri dayanışma ile yeneceklerdir. Binlerce yılın ardından süzülüp gelen köklü gelenekleriyle de, var olmaya da devam edecektir. .

vn. BÖLÜM

İNANÇ, DİNLENME, EĞLENCE, SPOR VE GÜZEL SANATLAR

A. İNANÇ, DİN

B. DİNLENME

1. Vücudun fizik dinlenmesi.
2. Gözün dinlenmesi: temaşa.
3. kulağın dinlenmesi: mûsikî.

C. EĞLENCE, TOY

D. SPOR=İDMAN

E. GÜZEL SANATLAR

A. İNANÇ VE DİN

Din, insanlığın temel ihtiyaçlarından ve kurumlarından birisidir. İnsanın inanmaya ihtiyacı tartışılmaz. İnsanı kökeni, kim ve ne olduğu, nereden geldiği ve nereye gideceği, ne olacağı her zaman ilgilendirmiştir. İnsanlık tarihinin ilk zamanlarında bunların cevabını mitolojiler vermeye çalışmıştır. Ancak asıl bunların cevaplan, dinî inançlardadır. Bu sebeple **din** dediğimiz inanç bütünlüğü, Türkler için de önemli bir gerçektir. Ancak bu önem, geniş bir zaman dilimi içinde ve yöreler açısından kimi zaman artmakta, kimi zaman gerilemektedir. İnanç, insanın kendisi için söz konusu olabileceği gibi toplum olarak da önemlidir. Türklerin inançları ile ilgili olarak aşağıdaki beş araştırıcı, kendisini samimi bir Müslüman saymakla birlikte, inanç konusu ile doğrudan ilgilenemeyen bu satırların yazarını bir şekilde etkilemişlerdir.

1. Zeki Velidi Togan{ 1890-1970): Ülkemizin bu namlı Tarihçisi, Başkurt halkı içindeki inançların da etkisiyle, İslâmiyetin XX. Yüzyıl başlarındaki durumunu bizzat yaşamış, tarihî kaynaklardaki bilgileri gözlemleriyle tamamlamıştır. Özellikle Rusya sahası Türklerinin, son zamanların etkisinde de kalan inançlannı, kesin çizgileriyle belirlemiştir. Kendisi dindar bir aile ortamından gelip, müderris bir babanın evlâdı olmakla birlikte, inanç olarak hem

I

vicdanında hem de tatbikatında Timur, Yavuz Selim ve Atatürk'te örneği görülen dengeyi, Türk yasası ile *şeriat* arasındaki ahengi bulmuştur. Zeki Velidi Togan'm *Kur'an ve Türkler* ile *Hatıralar* adlı eserlerinde bu konuda önemli bilgiler vardır.

Zeki Velidi Togan'ın fikirleri *Eski Türk Dinî Tarihi* ve *Samanlık* hakkında eserleri olan Abdülkadir İnan (1889-1976) için de geçerli kabul edilebilir.

2. İsmail Hami Danişmend (1889-1967). Osmanlı döneminin son zamanlarının insanı olarak t.H. Danişmend, Islâmiyetin esasına bağlı olarak, eski Türk özelliklerini, *Türkler ve Müslümanlık (Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur?)* adlı eserinde ortaya koymaya çalışmıştır. Bu eserinde Islâmiyetin eski Türk inancına olan yakınlığını belirleyerek, Türklerin Islâmiyeti seçmelerinin sebeplerini açıklamıştır.

3. îbrahim Kafesoğlu (1914-1984). Anadolu'nun bir köşesinin insanı olarak İbrahim Kafesoğlu, eski Türk inanışının Şamanizmden ayrı olduğunu ve dine Gök-Tann dini denebileceğini söyler. *Türk Millî Kültürü* adlı eserinde eski Türk inanışını, bize göre de doğru çizgilerde yakalamıştır. O, Gök Tann'ya inanışı esas alan eski Türk dinî inanışının **Samanlık** genel adıyla anılan inanış düzeninden farklı olduğunu açıkça belirtir.

4. Emel Esin (1914-1987): Samimî bir Müslüman olarak E.Esin, bir hanım ve sanatkâr gözüyle, Türk inanışının felsefî temellerini aramıştır. O, *Eski Türk Kozmogonisi* adlı eserinde, Türk eski inanışının sanat eserlerindeki yankılanna göre, Gök Tanrı inanışını açıklamamıştır.

5. Masao Mori (1920-1996): Göktürk ve Uygur çağının bu ünlü Japon araştırıcısı, eski Türk inanışını, Asya'nın öteki yörelerinde genel olarak Samanlık denilen inanış ile yakınlığını kabul etmektedir. Kendisi, Japon millî dininin bir rahibi olarak Mori, özellikle Kuzey Asya'daki eski inanışların Göktürk devrinde izlerini bulmaktadır.

Bütün bu araştırıcıların ortak sonucu, eski Türk inanışının, eski Yunan veya önasya'da olduğu gibi, eşyayı, heykel veya öteki objeleri *ilâh* olarak kabul etmeyen bir inanışın etkin olduğunda birleşirler. Türkler, insanın vücuda getirdiği, yaptığı hiçbir eşyayı, kendilerine de hakim bir güç, yani ilah olarak kabul etmemişlerdir. Buna karşılık, kendilerinin kontrol edemedikleri büyük tabiat olaylarına saygılı olmuşlar, onlardan korkmuşlardır. Şimşek, gök-gürültüsü ve fırtına, onların bakışını gökyüzüne çevirmiştir. Bazen çok büyük ağaçlar gibi tabiatın ortaya çıkardığı şeylere ve olaylara saygılı olmuşlardır. Ancak bunları hiçbir zaman bir ilaha bağlılık gibi kabul etmemelidir. Asıl olarak "gök", insan iradesi dışındaki herşeyin oluştuğu bir yer tasavvur edilmiştir.

Bütün bu arada üzerinde en çok durulan, sayılan ve korkulan güneş olmuştur. Belki bu sebepledir ki Islâmiyetin etkin duruma geçmesine kadar Türkler için kutsal yön, güneşin doğduğu yön, yani doğu olmuştur. Doğu'nun

kutsal özelliği İslâmiyetten sonra da devam etmiş, ilk türbelerin kapılan hep doğuya açılmıştır. Nitekim Kül-tegin'in anıt-kurganının ana girişi de doğu yönünde, uzun bir taş dizisinin sonundadır.

Türklerin, mâhiyeti hâlâ tam olarak çözülemeyen Kuzey Asya kavimlerinde genelde **Samanlık** denilen inancın içnde yer aldığı kabul edilir. Bu inanışın, coğrafyadan gelen etkilerine rağmen, eski Türk inanışını birçok yönünü, sadece samanlıkla açıklamak yetmemektedir. Muhakkak ki, daha erken devirlerde, Türkler tabiattan apayn bir büyük güce, Tann'ya, Gök-Tann'ya inanmışlardır.

Göklerde var olduğuna inanılan bu "Yüce güç"le ilgili tasavvurlann ilk döneminde, bazı kimselerin o yüce güç ile temas kurabilecekleri de kabul edilmiştir, tşte bu teması kurabilen insanlar, şaman, *kam=bahşı* kabul edilmiştir. Şaman, günümüzdeki bazılannın benimsemek istediği "tebliğcilik"e daha uygun gelen bir özellik taşır. Çünkü o, ilahî güçler ile kişi-oğul arasında bir vasıta gibidir. Bu sebepledir ki, şamanlar, Tek Tannlı dinlerin peygamberlerinin âdeta bir benzeri gibidirler. Tann ile insan-oğlu arasında sadece bazı kişilere münhasır olan elçi=aracılık görevini şamanlar, her zaman yapabilirler.

Şaman (kam=bahşı)lann öteki insanlara göre, olağan dışı güçler, sezgi ve henüz çözülemeyen bazı özellikler taşıdıktan kabul edilir. Muhakkak ki onlar öncelikle, insan ve tabiatın çok dikkatli birer gözlemcileridirler. Eski Türk ülkelerinin, muhtemelen altlan demir madeni ile kaplı arazisi, ayn bir manyetik gücün de kaynağı olabilir. Böylece bazı kişilerin, güçlü sezgileri ve zekâlan ile geleceği bildiklerine inanılmış ve toplum üzerinde etkili olmuşlardır. Bu insanlar eğer çevredeki inanç düzeni uygun ise, kendilerini yüce güç, Tann ile insan arasındaki bağı sağlayanlar olarak takdim ederler (Şamanlar, Bahşılar, hatta Kağanlar gibi).

Böyle insanlann, o yüce gücün, Tann'mn kutuna sahip olduklanna inanılır. Bilge Kağan da "Tann kut verdiği için" türünden ifadeleriyle bu duyguyu içinde hissettiğini ifade eder. Çengiz'in ilk zamanlannda büyük yeri olan, fakat sonra onunla güç yansına çıktığı için öldürülen Gökçe adlı şaman da önemli bir temsilcidir. Çengiz'in kendisi, Batı seferine çıkmadan önce, muhtemelen bir şaman olarak Tann'sma gerekeni yapmış idi.

Türkçe'de **gök,** aynı zamanda ilâhi gücün adı olan Tengri=Tann ile özdeş gibidir. Türk inanışında, asıl büyük ve yüce gücün sahibi ***Tanrı*** dır. *Tanrı* kelimesi, İslâmiyetin doğuşundan bin, hatta Sumerce'deki *Dingir* şekli ile üç bin yü kadat ÖtYCe mevcut olup, günümüze kadar da ge\miştır.Anlaşılıyor ki, Türk insanının kendi öz Tann'sı ile, İslâmiyetin Allah'ı, zaten aynı kavram demektir. Bu açıdan ele alınırsa, eski Türk inanışında gökte var olduğuna inanılan Tann, hâkim unsurdur.

I

Gerçi yağız=kara yer de bir başka güç gibidir. Buna bağlı olarak çok büyük ve bir özelliği olan ağaçlara da saygı duyulmuştur. Bu arada ayrı bir inanış da ruhun ölmezliği, atalann her zaman aralarında yaşamış olduklarıdır. Bu sebeple olsa gerek, Göktürk çağında mezar taşlarında böylesine ifadeler yaygındır.

Tann'ya, göğe ve semavî güçlere bağlı bu inanç bütünlüğü, sade bir hayatın ihtiyaçlarına cevap verebiliyordu. Türkler arasında da bazı olağan-dışı unsurlar içeren mitolojik inanışlar vardır. Fakat bu mitolojini, insan aklına uygun olmayan özellikleri, meselâ kurtun ana veya baba olarak kabûlu, halkın tamamını, hele az-çok bilgili ve dünyayı bilenleri pek etkilememiştir. Onlar için kurtun herhangi bir kutsal özelliği sınırlı kalmış, asıl büyük güç, Gök Tanrı olmuştur. Bu eski Türk dininin adına bugün genellikle Tanncılık=Tengriism denmektedir.

İnsan zihninin ve zekâsının gelişmesi, bilginin artması ile komşu ülkelerin inanç manzumelerine de dikkat edilmeye başlanmıştır. Bunlar Budizm, Yahudilik, Hıristiyanlık, Maniheizm ve Müslümanlıktır.

Yukarıda söylediğimiz inanış düzeni içindeki Türkleri, komşu büyük dinlerin içinde, Budizmden veya Hıristiyanlıktan çok İslâmiyete yakın olduğu açıkça görülür. Bu sadece inanış bakımından değil, İslâmm gerektirdiği tatbikat bakımından da böyledir. Meselâ Çinlilerin belirttiğine göre Göktürkler, koyunlarını kan akıtarak kesip yerlerdi. Oysa Çin veya Budizmde kan akıtmadan öldürülen hayvanların eti yenir. Görülüyor ki Türk hayatının pek çok unsuru, İslâmiyetin özellikleriyle hemen aynıdır.

Türkler Budizm'den başlayarak büyük dinlerin etkisine maruz kaldılar. Hindistan'da doğan, kuzey-doğuya doğru yayılan Buddism, Türklerle çok ilgilenmesine rağmen, sınırlı bir yaygınlık göstermiştir. Gerçi bir ara Bilge Kağan, Budist olmak istemişse de Tonyukuk buna şiddetle karşı koymuştur. Çünkü bu dinin temel özellikleri, mücadele, savaş ve et yemeğini esas alan Türk hayatına uygun düşmüyordu.

Maniheizm'de IV. Yüzyıldan sonra Hıristiyanlık ile İran millî dininin bir haritası (=karmaşası) gibi ortaya çıkmış, bazı Türklerin hoşuna gitmiştir. Bu dinin kurucusu Mani, dininin propagandasını resimli kitaplarla yaptığından, kültürlü çevreleri etkilemiştir. Uygurlar arasında, VIII. Yüzyılda bir hayli yayılmış olmasına rağmen, yine de büyük Türk kitleleri kendi öz dinlerinde kalmışlardır. Bu arada kendilerini ayncahkh sayan Yahudilik, sadece Hazar Türklerinde sınırlı bir yayılma gösterebildi ki, günümüzde Karayim Türkleri bunların uzantılarıdır.

Hıristiyanlık da Türkler arasında yayılmak içni büyük çabalar gösterdi. IX. Yüzyıldan sonra, misyonerleri Doğu Avrupa'daki küçük Hun bakiyelerini etkileyerek kademe kademe İç-Aâya'ya uzandılar. İslâmiyet ile hemen aynı zamanlarda İç-Asya'ya ulaşmışlardır. Papa'nın 1060 yıllarında, İç Asya'da

I

Hristiyanlığı seçen Kireyitlere mektup gönderip, İslâmlara iki yönden saldırmayı teklif ettiği bilinmektedir. Bu teklif gerçekten etkili olmuş olmalı ki Yabaku'lann saldırısını Karahanlılar etkisiz kılmışlardır. Haçlıların Batı'dan gelen saldırısına ise Selçuklu Türkleri durdurmaya çabalamışlardır.

Kireyit ve Naymanlann Hıristiyanlığı, kendilerinin siyasî hasmı Çengiz'in İslâmiyetden destek istemesine yol açtığı gibi, sonraki olaylar da îslâmiyetin yayılması yönünde olmuştur. Bir dönem için Cengiz evlâdı, dinler arasında tarafsız kalmaya özen göstermişlerse de, Kubilay'ın evlâdında Budizm, fakat Coçı başta olmak üzere ötekilerin tercihi İslâmiyet yönünde olmuştur. Hristiyanlık, XIX. Yüzyılda İç Asya'nın doğu kesimlerinde Ruslar eliyle yeniden etkili bir propagandaya girişmiş, eski atalar dinini devam ettiren Türkler arasında yer yer yayılmıştı (Altaylı alim Katanov 1862-1922, gibi).

tslâmiyete gelince, yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi, Türklerin atalar dini, en çok İslâmiyet ile uyuşmaktadır. Zira, kendisine tokat atana öteki yanağını çevirmeyi telkin eden bir din, mücadeleci ve atak Türkler için hiç de uygun olamazdı. Önceleri VIII. Yüzyılda Abbasi ordulanna gönüllü girişler yoluyla yayılmaya başlayan İslâmiyet, X. Yüzyılda artık büyük kitlelerin de dini olmuştur. Bulgarlar, Kazan dolaylarında ilk Müslüman siyasî teşkilât idiler. Sonraki zamanlarda Karahanlılann bir tegini, Satuk Buğra Han da Müslüman olmuş, nihayet 960 tarihlerinde bozkırlarda pek çok Türk, Müslümanlığa geçmiştir.

İslâm Peygamberi siyasî hasmı olan Sasani İran ile Bizans'ın öte tarafındaki Türklerden, bir muhtemel dost olarak sempati ile söz etmiştir. İslâmiyetin yayılış zamanlarında, Türklerin lehine bazı yorumlarla Hanefilik mezhebi yayılmış, İmam-ı Azam bu hususta çok hoşgörülü olmuştur. Türklerin İslâmiyet anlayışı, bu açıdan kendilerine mahsus özellikler göstermiştir. Osman Gazi'nin dahi, XIII. Yüzyıl sonlannda, Kur'an-ı Kerim hakkındaki bilgisi sınırlı kalmıştır. Ancak Allah'a ve O'nun Resul'üne her zaman saygılı olmuşlardır.

Zeki Velidi Togan, Türklerin İslâmiyeti tercihinde, bu dinin mücadeleci ve savaşçı hususiyetlerinin büyük önemi olduğunu söyler. Yukarıda da dediğimiz gibi, kendisine tokat atana karşılık vermekten aciz bir topluluğun dini olarak ortaya çıkan Hıristiyanlığa göre İslâmiyet, Türklere adeta bir millî din olmuştur. Bu sebepledir ki Müslüman olan Türkler kendi hususiyetlerini saklamışlar, fakat Hristiyan olanlar kaybolmuşlardır.

Türkler İslâmiyette, hiçbir zaman katı kuralcı (şeriatçı) bir davranışın içinde olmamışlardır. Olcaytu, Temur, Yavuz S. Selim ve Atatürk, toplum hayatı ile dinin yasaklan arasındaki ahengi en yararlı bir şekilde düzenliyen ve dengeyi sağlıyan siyasetçilerdir. Türk ülkelerinde, İslâmiyetin özü, ancak Türk töresiyle, yani yasa ile yanyana ve birlikte geçerli olmuştur. Bu ikisi arasındaki denge, sadece son yüzyılda yasa aleyhine bozulmuş ise de şimdilerde denge, adma *lâiklik* denilse de, yeniden kurulmaktadır.

I

B. DİNLENME

1. İnsanın Fizik Olarak Dinlenmesi:

İnsanın günlük çalışmasından sonra dinlenmesi, yorulmuş adelelerinin ve bedeninin sükûnete erdirmesi bir gerekliliktir. Bunun içindir ki, dinlenme denince, akla öncelikle insanın sırtüstü (veya yan gelip) yatıp kendisini tamamen bırakıp koyuvermesi gelmektedir. Bu gerçi bir bakıma zararlı da olabilir.Nasıl ki hızlı koşup yorulan bir atın dinlendirilmesi için, belirli bir süre daha yürütülmesi gerekmektedir. Bununla birlikte, insanın fiziki olarak dinlenmesinde, böylesine dikkatli olunmamaktadır. Kimi zaman, insanoğlu, fizikî yorgunluğunu bir başka fizikî hareket, bir idman-spor ile gidermek yolunu da tutmaktadır.

İnsanın fizikî yorgunluğunun giderilmesinde, zihinsel faaliyetlerin öne geçirilmesi daha yararlı olabilmektedir. Nasıl insanın zihinsel yorgunluğunun giderilmesi için bedeninin daha çok çalışacağı işler yararlı ise, bu defa, daha değişik faaliyetler de meselâ gözünün veya kulağının da işe gireceği olaylar etkin olabilir.

Aslında insanın fizik olarak dinlenmesi, onun temel ihtiyaçlarından birisidir. Zaten insanın dinlenmesi, onun akşamlan belirli bir uyumasını da zorunlu kılmaktadır. Bu açıdan *uyku,* insanın, fizik olarak da en iyi dinlendiği bir yer, bir mekândır.

İnsanın fizik olarak dinlenmesi, aşağıdaki iki değişik unsurla birlikte söz konusu edilirse daha iyi anlaşılabilecektir. Özellikle, her üç unsurun yanyana ve hatta içice bulunduğu ortamlar, insanoğlunun en iyi dinlendiği yerler ve zamanlar kabul edilebilir.

Bununla birlikte, dinlenmede insanların beklentilerinin ve özlemlerinin farklı olduğu da görülebilir. Kimi insan, aşağıdaki hususları içine alan bir usûle gerek duyarken, kimi insan sadece **yan gelip yatmayı** esas olarak kabul edebilir. Böylesine bir dinlenme, ve istirahat elbette olağandır ve isteyeni de rahat ettirebilir.

Dinlenmenin en mükemmelinin, insan vücudunun en rahat edeceği bir duruma, yemyeşil bir ortamda ve güzel musikî nağmelerinin duyulan bir çevre olduğu kabul edilmektedir.

Dinlenmeye, insanın yirmidört saatinin en uzun süren faaliyetidir denebilir. Çünkü dinlenme, uyku ile birlikte, çalışma zamanına göre çok daha uzun bir zamanı içine alabilmektedir.

2. Gözün Dinlenmesi: *Seyran ve Temaşa*

İnsanın etrafını görerek, seyrederek, gözünü dinlendirmesi, bir bakıma göze bağlı ihtiyaçlarını gidermesi olayı **seyran** veya **temaşa** dır. "Temaşa", Türkiye

Türkçesi'nde daha az kullanılır olmuşsa da, öteki Türk ellerinde, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'da hemen aynı anlamda kullanılmaktadır.

İnsanın, gözünün etrafı seyretmesi, herhalde kulak ile hemen aynı zamandır. Ama biz, burada göze daha bir öncelik vermek istiyoruz.

Gözün ihtiyaçlarını gidermek, hem gözü ve göz dolayısıyla insanın zihnini ve iç dünyasını dinlendirmek, evrensel bir başka gerçektir. İnsanlar göze bağlı hususlarda, hemen en sade hayatlarından, en karmaşık kişilere kadar gözleriyle ilgili gerçekleri bilmişler ve kullanmışlardır.

Gözlerin dinlenmesi, bir bakıma onun zevk aldığı yerlere bakması ile de mümkün olur. Böylece hem gözler hem de insan ruhu daha bir huzur ve sükûna kavuşabilir. Bu da birkaç türlü mümkün olabilmektedir. Çünkü insan, bir yerleri seyrederek zevk alır, mutluluk duyar. Bunları şöyle kümelendirebiliriz:

1. Tabiatı seyretmek,

2. Güzellikleri seyretmek,

3. Hüner seyretmek.

1. "Tabiatı seyretmek"; "seyran"ın esası olsa gerekir. Seyran ve temaşa gözün duyarak ve doyarak seyretmesidir. Buna, Türkçe'deki bakmak fiilini de eklemek gerekir. Gerçi bazıları, Türkçe'deki "bakmak" ile "görmek" arasındaki anlam farkını fazla abartırsa da, burada bizim için önemli olan "görmek" değil, *bakmak* doır. Hele, bakılacak, seyredilecek yer demek olan Babacanlardan bakılmasıyla, insanın ruhu zindeleşir, gözü ve gönlü açılır.

Bakacak, Anadolu ve Türk toponimisinin, manzaralı güzel, seyrine doyum olmayan seyran yerlerine verilen bir ad olup, geçmiş yüzyıllardan, en azından XVIII. Yüzyıldan beri kullanılmaktadır. Seyredilecek yer anlamındaki *Bakacak* lar, tabiatı seyretmenin, Türk insanının önemli zevklerinden birisi olduğunu gösteren çok çarpıcı örneklerdir. Çünkü buralarda, mavi gök ile yemyeşil tabiatın, adeta sonsuza uzanan bir bütünlük içinde, ahenkli bir beraberliği söz konusudur. Buna insan oğlunun katkıları olan evler, camiler ve öteki yapıların seyri de eklenince bu bütünlük çok daha anlamlı bir hale girmektedir.

Tabiatı seyretmenin, Türk insanının yüzlerce yıllık zevki olduğunun tarihî kaynaklara yansıyan bir hikâyesi, konumuz açısından da önemlidir. Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa, bir gün Edincik (Aydıncık) harabelerinde, Temaşalık'ta oturup denizi seyrederken, karşı kıyılan görüp merak etmiş, bilgi edinmesinden sonra da Osmanlılar Rumeli'ye geçmişlerdir. XV. Yüzyıl kaynaklan Süleyman Paşa'nın oturup denizi seyrettiği yeri, "Temaşalık", yani temaşa=seyir etme yeri diye yazmışlardır. İzmir Şehri'nde, Kadifekale'nin denize bakan yamaçlanndaki antik tiyatronun bulunduğu semt, Türkler arasında

"Tamaşalık" diye anıldığından, Süleyman Paşa'nın seyrettiği yerin antik şehrin tiyatrosu olduğu anlaşılıyor.

Türklerin antik şehirlerin tiyatrolarına *Temaşahk* adı vermiş olmaları da dikkate değerdir. XVI. Yüzyıl Osmanlı Tahrir Defterlerinde bu isim birçok yerde olduğu gibi (meselâ Sart'da), Piri Reis *Kitab-ı Bahriye'sinde* de birçok yerde *Temaşahk* yer adı kaydetmiştir. Burada, sonraki yüzyıllarda "temaşa" da denilen tiyatro oynandığını bilmişler ve bundan dolayı o adı vermişlerdir. Veya, tıpkı izmir tiyatrosu gibi, Edincik tiyatrosu da sadece hüner değil, tabiatın (yani denizin) seyri için de mükemmel bir yere sahip olduğundan bu adı almış olmalıdır. Her ne hal ise, XV-XVI. Yüzyıllarda "TemaşalüV'lar, güzel birer seyir, temaşa yeri idiler. Buralarda sadece tabiat değil, aynı zamanda h ü n e r de seyredilebilmektedir.

2. H ü n e r = marifet, oyun fevkalâdelikler, olağan dışılıklar seyri de insanın zevk aldığı bir temaşadır. İnsanın hünerleri çok çeşitli olabileceğinden, bu tür seyrin de birçok yönü olabilir.

a. Hayattan alınmış bir kesiti, aynen taklit edenlerin, yani tiyatro gösterisi yapanların seyri.

b. Fevkalâde maharetli, hünerli insanların olağandışı beden hareketleri, canbazlıklar.

c. Hünerli insanların, kendilerine ısındırdıkları bazı vahşi hayvanlarla birlikteki marifetlerini seyir.

İnsanların, hünerli ve marifetli başka insanların yaptıklarını, öteki hareketlerini ayrı bir zevkle seyretmeleri eskidenberi bilinen bir gerçektir. Eski Yunan'ın en yaygın hüner seyir yeri, tiyatro olup, Türkler XI. Yüzyıldan sonra bu yapıtlara Temaşahk adını vermişlerdi. Roma çağının hüner seyir yerleri ise, daha çok at yarışlarının da yapıldığı sirklerdir. Sirkler, bir bakıma günümüzde de hüner seyrinin devamı olarak dikkati çekerler. Selçuklu Türk'ünün her türlü hüner seyir yeri ise, hemen her şehirde bulunan Gök-meydan'lar idi.

Hüner seyirleri, özellikle, toy, bayram ve şenliklerden en açık bir şekilde, en zarif örneklerini bulabiliyordu. Çünkü böyle şenliklerde, birçok hüner erbabı, marifetlerini geniş kitlelere göstermek imkânı buluyorlardı. Çünkü marifet, iltifata tâbidir. Özellikle Osmanlı devrinin, şenliklerini anlatan *Hüner-nâme* lerde, adından da anlaşılacağı üzere bu türden pek çok malzeme bulunmaktadır.

Hüner, şenliklerin bir parçası olarak, resm-i geçitlerde de gösteriliyordu.

3. G ü z e 1 1 i k seyri, bir yönüyle tabiata, öteki yönüyle de hünere bağlanmaktadır. Ancak "güzellik"in kendisi de doğrudan bir hoşlanma ve zevk alma unsurudur. Nitekim yaygın bir halk sözü *"güzele bakmak sevaptır"* demiştir. Güzellik, tabiatın eseri olabileceği gibi, hünerli insanların yaptıkları da

olabilir. Böylece resim, minyatür, heykel gibi güzel sanatlara da ulaşmaktayız. Güzellik, resimde bir bakıma desen ve rengin ahenkli bir uyumu, mütenasib bir bütünlüğü demektir. Desen ile renklerin ahenkli kaynaşması da zevkle seyredilebilir.

Sözünü ettiğimiz bütün bu hususlar, seyran gerçeğinin sadece teorik bir temeli kabul edilebilir. Çünkü bunlann Türk insanında, öteki insan toplumlannda olduğu gibi, belirli bir yeri olmuştur. Bu belirlilik, insanın ihtiyacını gidermesi açısından da aynca, zamana ve coğrafyaya bağlı küçük aynlıklar gösterse bile özünde aynı esasları saklamaktadır. Bu konuda, ilerde "Güzel Sanatlar" kısmında da bilgi verilecektir.

Batı Türklüğü'nün *Bakacak,* öteki Türklerin "Bakı-yer"leri veya aynı mânâdaki Seyran Tepeleri yanında, tiyatro, orta oyunu veya karagöz de seyirlik oyunlardır. Bunun zaman içinde, geçmiş yüz ve bin yıllarda pek çok örneklerini bilmekteyiz. Çünkü bu insanın, dolayısıyla Türk insanının da bir ihtiyacını karşılıyordu. Güzellik seyrinin ihtiyacının ortaya çıkardığı resim, minyatür ve öteki sanat eserlerini burada tek tek saymanın gereği yoktur. Çünkü, ister kayaya, ister duvara isterse kağıt veya tuvale yapılsın, resim aynı özellikler içerir. Bu gözün zevkidir ve insanın bir ihtiyacını karşılamaktadır.

S o n u ç olarak, seyir ve temaşa, hangi özelliklere ağır verilirse verilsin, insanın, önemli ve vazgeçilmez bir ihtiyacıdır. Türk insanı geçmiş zamanlarda, bunu farklı siyasî teşekküllerde olsa da ortak özellikleri içinde gidermiştir.

3. **Kulağın** dinlenmesi=M«si£î

Mûsikî, Müzik de denilen kulağa dayalı bir zevk, insanın tabiî ve severek icra ettiği bir eğlence meşgaledir. Mûsikî insanın sesden zevk almasını, kulağının mutluluğunu esas alır. Kulak ise doğrudan insanın, ince ve zihnî duygulannın en anlamlılanndan birisidir.

Mûsikî kelimesi, eski Yunan'ın İslâmlara bir armağanı kabul edilebilir. *Küğ* bunun Türkçesi olarak bilinir. Yır = ir da sesli mûsikî parçası olmalıdır. Bunun aletle söylenmesi ise k ü ğ demekdir. "Yıl" sözcüğü Türkistan'da devam etmekte olup, Anadolu Türkçesi'nde kaybolmuştur (ırklanıp durma hariç). Çobanlann söylediği kayabaşı, bozaklar, uzun-hava ve öteki mûsikî parçalan bu kümeye girse demektir.

Seslerin ahenkli bütünlüğü, mûsikî parçalandır. Mûsikî ise, insanın ve insanlığın evrensel bir gerçeği olduğundan, en sadesinden, en modern insana kadar herkesde belirli düzeyde mûsikî vardır. Türkler için de bu gerçek, en eski zamanlardan beri söz konusudur. Fakat mûsikî ve ses ahenginin tespiti güç

olduğundan, çok eski zamanlar içindeki durumu kesinlikle bilinmeyebilir. Ancak var olduğundan şüphe yoktur.

Mûsikî, insanı çok yönlü olarak oldukça güçlü bir şekilde etkiler; kimi zaman onu canavarlaştınr, kimi zaman ise melek gibi uysal ve sakin kılar. Bu açıdan mûsikî, askerî teşkilâtm içinde yer alır ve o düzenin de yarılmaz bir parçasıdır. Özellikle davul, tabi, eski zaman savaşlannda çokça söz edilen mûsikî âletleridir; çünkü bunlann sesi, oldukça gür çıkar ve askerleri etkileyebilir. En eski Türk Destanlannda, Oğuz Destanı ve Manas'da askerî mûsikî vardır.

Türk mûsikîsi ile ilgili en eski kayıtlar Çinlilerdendir. Davul-zurna biçiminde yaşayan en eskisi mûsikî aletleriyle ilgili kayıtlardan özellikle *boru,* bu anlamda Çince'ye de geçmiştir.

Mûsikîde şu esaslan tesbit edebiliriz:

* İnsanın kendi sesi, müziği (ahengi, ritmi veya bestesi) ile birşeyler söylemesi,
* Mûsikî aletlerinin işe girmesi: Bunlar pek çoktur. Sadece Uygur çağında yüzü aşkın mûsikî aletinin Türkçe isimleri tespit edilmiştir.

E.R. Üngör, mûsikî aletlerini şöyle kümelendirmektedir.

A. Ritm çalgılar:

1. Kendinden sesliler: zil, çalpara, kaşık.
2. Deri sesliler: davul, kös, def, darbuka, kudüm, nakkare

B. Telli çalgılar:

1. *Yaylı:* Kemence, rebab, kabak-kemane.
2. *Mtzrablv.* Tanbur, ud, kanun (yatuğan), bağlama, komuz, tar, dutar, setar, dombra.

C. Yelli çalgılar:

1. Dilsiz: Ney, kaval, nefir, kobuz.
2. Dilli: Zurna, kaval, tulum, düdUk.

Mûsikî ile Edebiyat:

1. Mûsikî ile sözün kaynaşmasında ilk söz edilecek zümber "aşıklar" ve "akınlar" olup söz ile mûsikîyi, o anda oluşturup mezcederler. Bunda esas, tek musikî âletinin, söyleyici tarafından çalınmasıdır. Türk mûsikîsinin en eski ve en güzel örneklerini bunlar oluşturur ve

S

muhtemelen en eski zamanlardan günümüze kadar devam edegelen bir gerçektir. Hemen bütün Türk ellerinde bugün de varlıklarını görüyoruz.

2. Şarkı: Usta mûsikî aleti çabalarının, yine sesi ve söyleşisi güzel bir başkası eşliğinde mûsikî ile sözü birleştirmesidir. Burada işe, bir üçüncü kişi, mûsikî parçasını düzenlenmesi, yani "beste"de girmektedir. Böylece bestekâr, icracı ve söyleyicinin ahenkli beraberliği, Türk müziğinin "klâsik" özelliğini gösterir.
3. Sadece "beste'ler de vardır ve bunlar da Türk müziğinin en etkili örneklerinden sayılabilir. Aşağıda XVII. Yüzyıldan önce sözünü edeceğimiz örnekler, bu türden kalmışlardır.
4. Mûsikî'nin hareket, yani seyirlik bir oyunla birleşmesi, Türk âleminde tek çalgı ile etkin iken, Batı'da bu apayrı bir gelişme göstermiştir: Opera ve Bale. Batı, sadece kendi değerlerini "mûsikî" kabul ettiğinden, Türk dünyası, bir zamanlar Batı "medeniyef'ine kavuşmuş olmak için, opera ve baleyi de benimsemek gerek diye düşünmüştü. Bu kimi zaman, kendi öz mûsikî varlığına değer vermemek biçiminde görülmüş ise de, bunun çıkmaz yol olduğu anlaşılmıştır.

Mûsikî sanatı icra eden bir topluluk, ortaya koyduğu ahenkli ses güzelliği ile, bunu dinleyen çok daha büyük bir kalabalığı hoşnud etmektedir.

Mûsikînin kendisine mahsus tespit esasları, doğu âleminde farklı olmuş ve gelişmiştir. Kulağın hassas oluşu, mûsikî usulüne yatkın kişiler, bir defa duydukları parçaları, sonraki kuşaklara iletmişlerdir. Ancak, Batı usulü notalar, ülkemizde XVII. Yüzyıl sonrasında görülmüştür. Bu arada Türk (Osmanlı dönemi) mûsikîsinin usta bir ismi, D. Kantemir'i (1673-1723) belirtmek gerekir.

Türk mûsikîsinin notaya geçirilişinde Ali Ufkî Efendiyi ve kitabını da belirtmek gerekir. Bu arada Hamparsum notası, geçen XIX. Yüzyılın mûsikî eserlerinin zabtında etkili olmuştur.

Etkileşimler: Mûsikîde etkiler, muhakkak ki karşılıklıdır. Türkler komşularından etkilendiği gibi, onları da büyük ölçüde etkilemişlerdir. Klasik Çin mûsikîsi, Türk mûsikîsini etkilemiştir. Bu türden etkileşimler öteki milletler, Hind, İran, Roma-Bizans, Arap ve en sonunda Avrupa için de geçerlidir.

Türkler, şüphesiz mûsikîde komşularından bazı unsurlar almışlardır. Fakat Farabi'nin de açıkça gösterdiği gibi, Türk mûsikîsinin kökleri, güçlü ve oldukça eskidir. Türk mûsikîsinin belirli bir alanda Çine de etki ettiği görülüyor. Şüphesiz klasik Çin mûsikîsi de Türkleri etkilemiştir. Bu etkileşim sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Bir Türk yönetici ailesinden, tarkanlardan gelen Fârâbi ile Mûsikî arasında çok yakın bir ilgi vardır. O, *Kitab-ı Mûsikî'y-ül-Kebir*

i

adlı eserinde İslâm mûsikîsinin esaslarını belirlemiştir. Ona göre bu mûsikînin, yerli temelleri, Yunan mûsikîsi ve Önasya mûsikî olmak üzere üç temeli vardır. Bu arada Farabi'nin kendisi de Türk mûsikîsi geleneklerini İslâm mûsikîsine sokmuş olmalıdır.

Türk mûsikîsinin düzene kavuşturulmasında ve sevilmesinde askerî mûsikîsinin büyük yeri vardır. Çünkü sade insanlar için olduğu gibi, Askeri teşkilât için de mûsikî gereklidir. Netekim Osmanlılar devrinde çok ayrıntılı olarak bilinen Türk askeri mûsikî teşkilatı, Selçuklular devrinden ve onlara da daha eskilerden kalmıştır. Mûsikî heyetleri, her akşam üzeri konser verirken, bizzat Han da bunu dinlerdi. Hatta bunun günde üç (-beş) defa olduğu da söylenir. Bu türden konserler *nevbet* diye bilinmektedir.

Oğuz Destanı'nda davul ve kürenay, muhtemelen zurna, ilk askeri mûsikî teşkilidir. Sonraki zamanlarda buna yeni mûsikî âletleri eklenmiştir. XIX. Yüzyıl ortalarında kendisini Kırgız Han'ın ilân eden Orman -Kan da bir "karnay"a sahip olarak "Han"lığın bir gerçeğini göstermek istemiş idi.

Selçuklular zamanındaki teşkilatın Beyliklerde de devamı biliniyor. Beğler, askeri seferlerinde bu muzıka heyetlerini yanlarında götürürlerdi. Çünkü seferlerde askerin iç direnişini güçlü kılmak ve savaşta onları coşturmak için bundan yararlanılırdı. Umur Beğ'in seferlerinde de bir mûsikî heyeti bulunurdu. Mehter mûsikîsi dediğimiz Türk askeri müziği içinde, *ceng-i harbi,* savaşta en son darbeyi vurmak için çok çarpıcı nağmeleri içerir.

Batı dünyası esaslı Türk mûsikî ile araştırma yapanlar, Osmanlı mûsikîsini esas alarak şu altı dönemi belirlemişlerdir:

1. Hazırlık Dönemi: En eskilerden XIV. Yüzyıl sonlarındaki Abdülkadir Meragî'ye kadar olan devir: Bu devrin iki temsilcisi Urmiyeli Safiyüddin ile Sultan Veled kabul edilir.
2. Klasik Öncesi Dönem: XIV-XVII. Yüzyıllar arasıdır. Abdülkadir Meragî (1360-1435), Şehzade Korkut ve Gazi Giray Han en göze çarpan temsilcilerdir. Şehzade Korkut'un besteleri devrinin birer şaheseri kabul edilmektedir. Türk mûsikîsi, en güçlü dönemini XV. Yüzyıl ve sonrasında yaşamıştır. Hem Türkistan'da Temür'ün de teşviki ile mûsikî ilerlemiş, hem de Osmanlılarda kendisine mahsus bir gelişme göstermiştir.
3. Klasik dönem: XVII-XVIII. Yüzyıllardır; En önemli temsilcisi M. Itri (1640-1712) kabul edilir. Mahur bestesi ile ünlü Ebu Bekir Ağa (1685-1759) ile Kantemiroğlu '1673-1723) da bu dönemin büyük temsilcileri arasında sayılabilir. Sultan IlI.Selim (ölm.1808) ile bu devir biter. Bu dönemden bazı mûsikî parçalarını, D. Kantemir ile Ali Ufkî notaya almışlardır.

4. Neo-klasik=Yeni Klasik dönem; XIX. Yüzyıldaki reform öncesi dönemdir ve önemli temsilcisi Hammamizade İsmail Dede Efendi (1778-1846)dir. Dellalzade, Latif-Ağa ve Kazasker Mustafa İzzet Efendiler de ünlüdür.
5. Romantik Dönem: Hacı Arif Bey ile başlar (1841-1884) ve son temsilcisi Tamburi Cemil Bey'dir. Uzun yıllar İzmir'de Hisar Camii'nde hatiblik yapan Rakım Elkutlu da bu zümre içindedir.
6. Reform Dönemi: H. Sadettin Arel (1880-1955)'den sonra, bu adla anılan bir yeni dönem başlamış kabul edilir. Halen bu dönemin içinde rahmetli Çinuçen Tannkorur ve Yalçın Tura iki önemli temsilcidir.

Türk mûsikîsi, XIX. Yüzyıl ortalarından itibaren, kendi zevk duyduklarına "evrensel" diyenlerin tehdidinde kalmış idi. Reform ve değişme çağında, medeniyetin mûsikî âleti piyano olduğundan, *saz* veya *ney* karşı tavır alınarak, piyano esaslı mûsikî için Türk milletinin zevkleri de zorlanmış idi.

Oysa, mûsikîde, toplumların kendi özellikleri ve sevdikleri usûller ve sesler çok önemlidir. Türk mûsikîsindeki uzun havalar, bitmeyecekmiş gibi gelse de kendisine mahsul bir güzellik arzeder. Halen de günümüz Türkiyesinde, yaşayan saz aşıklarının mûsikîsinden, hoşlanmıyanlar eskiden beri vardı. XLX. Yüzyıl sonlarındaki bir Osmanlı aydını, Muallim Naci, bir ara gitmek zorunda kaldığı Mardin'de, İstanbul'dan bir şair geldiğini duyarak onu karşılamak isteyen bir saz şairinden iğneli bir ifade ile söz eder: Sazını ayarlayan "herif müthiş bir avaz ile başladı:

Mardin'in önü taşlık,

Ne gezersin kardaşlık,

Sormak ayıp olmasın

Cebinde var mı harçlık?".

Devrinin seçkin bir aydınına hiçbir şey ifade etmeyen mûsikînin dışında, âşığın sözlerinde, Türk insanının güçlü bir dostluk ve insanlık duygusu yatmaktadır.

Türk mûsikîsi, XIX. Yüzyılda modernleşme adına baskıya uğramış, varlığını devam ettirmek için büyük bir direniş göstermiştir. Mûsikînin evrensel gerçeğinden habersiz olanlar, Avrupa'nın kendi mûsikîsini esas kabul edince, Türk mûsikîsi, "medeniyet" dışı gibi gösterilmeye çalışılmıştır. Türk mûsikîsinin, Arap meyhane müziğinin etkisindeki tutarsızlıklarına karşı Atatürk de kayıtsız kalamamıştır. Ancak O'nun kesin tavn, Türk millî mûsikîsinin yaşatılmasından yanadır. Nitekim o Tanburacı Osmanlı Pehlivan gibi, Safiye Ayla'yı da (bilhassa çok etkili okuduğu Yanık Ömer'i) severek dinlemiştir.

I

XIX. Yüzyıl sonlan ile XX. Yüzyıl başlarında, tıpkı günümüzde bir ara "arabesk"in artması gibi, ortalığı Arap melodileri sarmıştı. Bu mûsikîye, Bizans'ın devamı diye Ziya Gökalp ve başkalarında belirli bir tepki oluşmuş idi. Oysa Türk mûsikîsinin makamlarının İç Asya'da muhtemelen Farâbî'den itibaren olgunlaşmış olması gerekir. Nitekim Ali Şir Nevaî, Osmanlılarda da etkisini çok açık gösteren İç Asya mûsikîsi ile ilgili güzel bir eser de kaleme almıştır. Günümüz Kırgız insanının mûsikî geleneklerinde de, bu en eski Türk millî mûsikîsinin izleri vardır.

Ülkemizde, Türk Halk mûsikîsinin gün ışığına çıkarılması ve özellikle aydın kesimin buna karşı tavırlarının giderilmesi çabalan 1923'den sonra artmıştır. Oysa Türk mûsikîsinde, saray-halk (veya sanat-halk) mûsikîleri ayınmı hiç de keskin çizgileriyle belirlenmemiş idi. Bir başka ifade ile Türk mûsikîsi birdir ve onun halk veya seçkinler diye bir ayınmı olmamıştır. İnsanlar elbette kendi zevklerine göre bazı tercihler yapabilirler. Görüneni, bu tercihler dolayısıyla ortaya çıkan durumdur.

Mûsikî, Türk'ün kendi özüyle ilgili temelleri olan bir güzel sanat dalıdır. Bu aynı zamanda onun, kulak yoluyla aldığı seslerden iç dünyasının rahatlayıp dinlenmesinde, rahat etmesinde yararlı olmaktadır. Türk mûsikîsi, kesinlikle bilinmektedir ki, İç Asya'da Milâttan önceki yıllardan beri vardır. Onun varlığının bir başka neticesi,Türk askeri mûsikîni de beslemesidir.

Türk insanı, kendi içinden kopup gelen duygulan, kendi çevresindeki maddelerden (meselâ at kılı) yaptığı müzik aletleriyle seslendirerek, belirli bir mûsikî düzeni oluşturmuştur. Bu müzik, notalarıyla tesbit edilemese de Türk halkının içinde ve dillerinde binlerce yıl yaşamıştır. Bir yandan İç Asyada bu mûsikî gelenekleri, daha az etkilenerek XIX. Yüzyıla gelmiş, öte yandan Batğ Türklüğünde, apayn bir gelişme gözlenmiştir. Buradaki mûsikî gelişmeleri, kendi içindeki şartlarla büyümüştür. Bu büyüklüğün, hem beste, hem icra ve hem de bütünlük açısından gerçekten şaheser olduğuna şüphe yoktur.

Osmanlı müziğinin, başta "mehter"i olmak üzere Avrupa'yı oldukça etkilediği kesin bir gerçektir. Mozart' (1756-1791)'in *Türk Marşı* bu etkileşimi, en açık bir şekilde göstermektedir. Bunu, aynca pek çok hususta da görebiliriz.Osmanlılarda geleneksel mûsikî 1826 dan sonra Saray desteğinden mahrum kalmıştır.

Mûsikîdeki gelişme, İç Asya Türklerinde, XX. Yüzyılda daha da mükemmele erişmiştir. Temür ve sonrasındaki kültürel birikimin mirasını en iyi şekilde değerlendiren Özbeklerin bu husustaki başanlannı, özellikle belirtmek gerekir. Bunun yanında Kazak, Kırgız ve Türkmenlerin de kendi geleneksel mûsikîlerini, çağdaş usûllerle geliştirdiklerini görüyoruz. Tacik müziğinin de Türk mûsikîsinden aynlması güçtür.

Kısacası "mûsikî", hemen her Türk'ün ruhunun bir yankısı, bir huzur ve mutluluk bulma beklentisi olarak, bir şekilde zevkle meşgul olduğu bir sanat türüdür.

C. EĞLENCE ve TOY

Eğlence, bayram veya toy, insanın ve dolayısıyla toplumun bir ihtiyacıdır. İnsanların çalışmaya, dinlenmeye ihtiyaçları olduğu kadar, eğlenmeye, şenlik yapmaya de kesinlikle ihtiyacı vardır. Şenlik ve eğlenceleri şöyle kümelendirmek gerekir:

1. Kişisel=ferdî eğlence: İnsan hayatındaki önemli zamanlarda olur:

a. Ailenin oluşumu: düğün; "Kız göçürür toyı"; "evlenüü toyu"; en yaygın ve bilinen toy=eğlencedir. XV. Yüzyıl insanı Ali Şir Nevai, Mîzan'ül-Evzân'da "cenge ki Türk ulısı zifaf ve **kız göçürür toylanda** anı ayturlar" diyor.

b. Çocuğun doğuşu; tabiatıyla sultan çocukları daha önemli; ad alması, ad konması; bu *"beşik-toyu"* diye de anılabilir.

c. Sünnet (ad alma, konma yemeği, artık sünnete dönüşmüştür).

d. Mektebe başlama (4 yaş, 4 ay, 4 gün); bed'-i besmele; amin alayı.

e. Askere gitme; ve dönme.

f. Meslek sahibi olma; peştamal kuşanma, okulu bitirme;

Düğün ve insan hayatının devrinin yeniden başlaması;

Türkmenlerde toylar arasında *oğul toyu* (çocuğun doğumunda), *galpak toyu* (çocuğun ilk saçının kesimindeki toy) ve *diş toyu* (çocuğun yeni dişi çıktığında) da vardır; Kırgız'da *uul-toyu* küçük çocuk doğduktan sonra bir yaşındaki *tuşoy keşi; kız toyu, kelin toyu,* aynı olup, güyöğü ile evlenme toyu.

2. Toplumla İlgili Şenlikler:

a. Takvime=zamana bağlı olan şenlikler:

1. Yılbaşı, Sultan Nevruz eğlenceleri; "nevruz" (21 Mart) İç Asya Türklerinin en önemli toylarmdandır.
2. Bahar=yaz ve çayır eğlencesi: Hıdrellez.

I

3. Saban-toyu, yaz sonu, yay başı; Zeki Velidi Togan'a göre *{Hatıralar,* 1969, 29) Nisan'da sıra ile tertiplenirdi; bir tür çiftçilik bayramıdır. Ayrıca Başkurt köylerindeki *yiyin* (Togan, Hatıralar, 29).
4. Kar bayramı (Başkurtlarda).
5. Haricî takvime bağlı eğlenceler: Ramazan ve Kurban Bayramı.
6. Diğerleri: Aş, yani vefat eden bir kişinin ardından, bir yıl sonra verilen yemek, her ne kadar kişisel bir olay gibi görünürse de, büyük kişilerinkinde tam bir toplumsal olay, hatta bir şenliğe dönüşüyordu. Aş'a katılanların eğlenceleri de düşünülüyordu ki, Kırgızca'da bu, bir tür seyirlik zevk alma, şaka etme, katılanları neşelendirme anlamında *tamaşa* ile ifade ediliyordu. Bunlardaki bazı olaylar ve yarışlar da, aşa katılanlarım neşelenmeleri ve gülmeleri amaçlanmıştır.

b. *Mahsul İdrakleri:* Üretimin sevinci (tüşüm); bunlarda aynca "top payı" vermek de bir gelenektir.

1. Hayvancılıkla ilgili olanlar:
    a. Koru bozumu, Çayır=Çoban Bayramı, (Bk. T. Baykara makale: Koru bozumu.) Trabzon Kadırga yaylasında *ot-şenliği* olarak bilinir.
    b. İlk sütte, Türmenlerde koyun-keçi sütü pişirilip konu-komşuya dağıtılırdı.
    c. Koyun-keçi kırımı: senede genelde iki defa olur ve Kırgızlarda, yayla (caydoo) da toy verilir; S. Kazmaz'a göre, kırkım zamanı dağlarda, yaylalarda konu komşu toplanır, şenlikler düzenlenir, eş-dost, konu-komşu çağrılır, birlikte yemek yenir, oyunlar oynanır, eğlenceler yapılırdı.
    d. Yayla dönüşü.
    e. Kımız bayramı (Yakutlar; Başkurtlarda Haziran başında).
    f. Yoğurt bayramı.
    g. Kaz toyu: Başkurtlarda, kışa hazırlık toyu.
2. Ziraatla ilgili, Bitkisel Şenlikler:
    a. Arpa mahsulü idraki Şenliği; arpaz zeybeği.
    b. Harman-yeri Şenliği; buğday hasadı, indir tanğı (=taru).

c. Türkmenlerde, yakın yıllarda Kasım ayında toptan bir *hâsıl toyu* yapılır olmuştur.

d. Bağ bozumu (üzüm, elma, armut, dut meyvelerin toplama şenliği vs.); Kırgızlarda *Yemiş-toyu;*

e. Hıyar Bayramı XVIII. Yüzyılda, İzmir'de Sancak-burnu'nda; ilk hıyar mahsûlü alındığındaki şenlik.

f. İncir bayramı,

h. Diğerleri.

3. Karmaşık toylar:

a. Saban-toyu: takvim ve üretim eğlencesi; yaz sonu, yay başı. 1990,93 de, Haziran 11,14 gördüm (Kazakistan, Başkurdistan)

b. Nav, toyu, yeni gemi inşa edildiğinde Hazar Denizi kıyısında oturan Türkmenlerde vardır.

c. *Ev, Öy, Tam* toyu; yeni ev sahibi olduğundan, Türkmen, Kazak ve Kırgız'da yapılır;

d. Diğerleri.

3. Devlet Hayatı ile İlgili Şenlikler:

1. Zafer Şenlikleri.
2. Fetih Günü Şenlikleri; Amasya'nın, XI. Yüzyıl sonlarındaki fetih günü, 1826 ertesine kadar kutlanıyormuş.
3. Cülûs=tahta çıkma (Keykubad'ın tahta çıkış Şenliği: İbn Bibi) Bağımsızlık ve Cumhuriyet bayramları;
4. Şehzadelerin doğum, sünnet ve evlenme Şenlikleri:

Özellikle Padişah evlâdının doğum ve sünneti gerçek bir eğlencedir: *Surname* 1er bu hususta çok aynntılı bilgiler vermektedirler. Eğlenceler sadece İstanbul'da değil, ülkenin içinde de olur. P. Lucas, 1705 yılı başlarında III.Ahmed'in bir şehzadesinin doğumu şenliklerini Konya şehrinde şahit olmuş idi. On gün sürecek olan şenliğin beş günü geçmiş İmiş'. "Bütün dükkânlar en güzel kumaşlarla süslenmiş idi; hanlar da süslü idi. Halıların üzerine kılıç, tüfek, tabanca ve hatta kalkan, ok ve yaylar her türlü eski zırhlar da konmuştu. Her esnaf dalı, kendi bayrağının altında toplanıp sanatı ve mesleğini icra ederek şehirde dolaşıyordu. Fırıncılar, değirmenden başlayarak ekmek yapımını

I

gösteriyor, ellerinde elekler ve hamur parçalarıyla gidiyorlardı. Terziler, silâhlı ve dikiş diker gibiydiler. Dükkânlar bütün gece açık kaldılar; sokaklarda meşaleler yanıyordu ve evler de ışıklandırılmış idi. Şenlikler sabaha kadar sürdü; bu türden toylar *sinne* veya *davulama* diye anılıyordu". Gerçi Konya halkı zaten şenliklere alışkın idi. Çünkü burası Osmanlılardan önce de Karamanlı ve daha da önemlisi Selçuklu paytahtı idi. Nitekim Alâeddin Keykubad ve öteki Selçuklu Şehzadelerin tahta geçişleri de büyük şenliklerle kutlanmış idi.

Bu şenliklerde büyük bir hoşgörü hâkimdir. III.Mustafa'ın kızının doğum şenliğinde, tarihçi A. Vasıf in yazdığına göre İstanbul'da halk İstanbul efendisini taklit etmiş, İstanbul Müftüsü de bu durumu serinkanlılıkla karşılamış idi.

3. Diğerleri.

İnsanın, eğlenmeye de ihtiyacı vardır ve bunun giderilmesi bir zarurettir. Türk insanı *Eğlence* ihtiyacını, şenlik, toy ve bayramlar ile karşılıyordu.

Şenlik ve eğlence, yukarıda dediğimiz gibi, insanın ve dolayısıyla Türk halkının olağan bir ihtiyacıdır. Bu ihtiyacını zaman zaman, Yıl-pazan ve panayırlarda da gideriyordu. Böylesine eğlencelere, Türk kadınlan da katıldığı gibi, imam veya müezzinlik yapanlar da iştirak ediyorlardı. Ancak XVIII. Yüzyılda, böylesine kadm-erkek bir arada, ne kadar nezih bir şekilde olsa da eğlenmenin İslâmiyete aykırı olduğu ileri sürülerek, imam-müezzinler başta olmak üzere, kadınların iştiraklerinin uygun olmadığı, fetvalarla belirtildi. Şüphesiz bunların etkisiyle, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türk halkının şenliği, sadece düğünler ile iki dinî bayrama inhisar etmiş gibiydi.

Eskiden sadece tahta geçiş sırasında yapılırdı. Osmanlılarda, Sultan Abdülaziz (1861-1876)'in tahta geçişinin 2.yılında, güneş takvime bağlı olarak kutlanmaya başlandı. II.Abdülhamid döneminde (1876-1909) ise, Avrupayı takliden bir de "doğum" günü ekledi. Böylece giderek azalan toplumsal şenlikleri, biraz olsun artırmak istediler. XX. Yüzyıldan sonra, yeni yeni bayramlar ortaya çıkarak, Hürriyetin İlânı (1908) gibi, şenlikler artırılmak istendi; ancak bunlara halkın katılması hayli sınırlı kalmıştır.

Sevinç Tezahürü, Alkış:

"Alkış", sevinç, beğenme ve aferin esaslı bir kelime olarak Türkçe'de XI. Yüzyıldan itibaren bilinmektedir. Bunun zıttı ise kargış olup, bundan sakındırdı. Türk insanının hoşlandığını, beğendiğini, sevdiğini ifade etmesi, O'nun bir şekilde belirtmesi üzerinde de birkaç söz söylemek gerekir.

!

Öncelikle belirtelim ki beğendiğini el çırpmak şeklinde göstermek, XIX. Yüzyılın eseridir. Hatta bu yüzyılın gözlemcilerine göre Türk beğendiğini başka türlü ifade ederken, Avrupalı el çırparak, gürültü ederek, bağınp-çağırarak belirtirmiş. 1863 ve 1867'de Osmanlı Padişahı, Mısır ve Avrupa'ya yaptığı seyahatlerinde, ülke içindeki karşılanışının farklı olduğuna dikkat etmiştir. O, İstanbulluların kendisini hiç de İzmirliler kadar coşkulu karşılamadığını ve bunun sebebini sorunca, A. Cevdet Paşa, "beğendiğini ifade etmenin", Türk insanında biraz farklı olduğunu söylemiştir. İzmit'de yollara dizilmiş Frenkler, el çırparak gürültü ile karşıladıkları halde, İstanbul'un Türk halkı, geleneksel özelliklerine uygun olarak sessiz kalmış idiler.

Türk'ün beğendiğini sessizce belirtmesi, Türk ülkelerinin genelde gürültülü olmamasını sağlamıştır. Gerektiğinde konuşmak, gerektiğinde neşeli olmak ve hatta neşesini ve sevgisini bir şekilde ifade etmek olağandır. Ancak bunun için gürültülü taşkınlıklara gerek yoktur.

1908 sonrasında, uzun yıllar Avrupa'da kalmış olan Abdülhak Hamid Tarhan, zamanın hürriyet kahramanlannı (!) el çırparak alkışladığı için yadırganmış idi. Çünkü böyle bir davranış henüz yaygınlaşmamış bulunuyordu. Ancak Avrupa etkisinin giderek artması üzerine, ülkemizde ve Türk âleminde beğenme, gürültü ile el çırpılarak ifade edilir olmuştur.

D. SPOR=İDMAN

İdman=spor, vücudun dinlenmesi olarak algılamak gerekir. Spor'un XIX. Yüzyıldaki İngilizce-Türkçe sözlüklerde "oyun" diye karşılanması da dikkati çekiyor. İnsan vücudunun, fizik ve moral olarak bir bütün halinde, çalıştıktan ve yorulduktan sonra dinlenmesi gerekmektedir. Bu dinlenmenin, sonraki yüzyıllarda kendisine göre belirli esasları, ayrıntılı biçimde ve ayrı bir gerçekmiş gibi tespit edildiği görülür. İstirahat=dinlenme, âdeta gelişmiş toplumların bir hakkıymış gibi kabul edilir. Oysa insan, kesinlikle dinlenmeden edemez. Ama bu dinlenmesini de çoğu zaman, bir başka çalışma biçimine sokmasını da bilir.

Günümüzde, iki adımlık mesafeye yürümeyen insanların, Pazar günleri, özel elbiseler giyerek koştuklarını, güya idman yaptıklarını görüyor, okuyoruz. Oysa geçmiş zamanda bu iş, sadece bir nevi dinlenme şeklinde değil, hayatın tabiî bir olayı gibi görülmektedir. İstanbul'un iki yakasında yaşayanların işe gidip gelmelerinde de bu unsuru, yani dinlenme ihtiyacını, göz ardı etmemek gerekir. Çünkü bu yolculuk sırasında dahi insan, dinlenebilir.

Dinlenmeyi, iki esasda görmek gerekir:

a. Vücudun hareketsiz kalarak, dinlenmesi; yalın şekliyle, yan gelip yatmak.

i

b. Dinlenmeyi, bir başka hareketle sağlamak. Çoğunlukla bu hareketleri, öteki dinlenme unsurlarıyla birlikte görebiliriz. Bu ise artık doğrudan idman, yahut spordur.

Dinlenmenin de kendisine göre şekilleri ve özellikleri olabilir. Değirmencinin dinlenmesinin, ayağa kalkmak biçiminde olduğunu hep duymuş, hayret etmişizdir. Bu açıdan, bir yerde çok oturup kalan insanlann, yürüyüşle dinlenmeleri kadar tabiî bir şey olamaz. Aynı şekilde göz, kulak ve vücudun ahenkli dinlenmesi için son zamanlarda, mûsikî ve hareketin içice girdiği çeşitlemeler de yapılmaktadır.

tdman= spor, hem doğrudan bir dinlenme, hem de vücuda kesin şekilde yararlı bir faaliyet olarak da kabul edilmesi gerekir. Bu sebepledir ki Türk hayatında idman, hayatın tabiî bir parçasıymış gibi görülmektedir. İdman=spor böylesine bir tabiî olay şeklinde olduğundan, aynca hiç "idman" olarak bir hareket görünmemiş de olabilir. Oysa spor=idman hem tabiî olarak olayın içinde, hem de ayrıca pek çok örnekleriyle dikkati çekmektedir. Ancak bu idman (=spor)lann, hayatın birer parçası olarak kabul edilmiş olduğu da unutulmamalıdır.

İdmanda, dinlenmenin dışında, ayrıca iki amaç da bulunmaktadır:

a. Vücudu geliştirmek.

b. İnsan, âlet ve hayvanlar arasında ortak hareketi geliştirmek,

idman (=spor)lan kendi arasında şöylece kümelendirilebiliriz:

A. İnsan vücudunu geliştirme amacına yönelik olanlar:

1. Kollar ile bir şey kaldırmak: ağırlık (taş, gülle, halter).
2. Kollar ile bir şeyler atmak: taş, kütük, ok, mızrak, gülle, bıçak.
3. Yürümek ve koşmak: sürat ve mukavemet.
4. Vurmak: balçığa tokad vurmak; keçeye kılıç sallamak.
5. Yüzmek: geçmiş yüzyıllarda da oldukça yaygın olmalı; XV-XVI. Yüzyılda kabak ile yüzme öğrenildiği kaydedilmiştir: *"Öğrendi suda yüzmeği iki kabag ile"*.

Bu türden idmanları, aynı zamanda ferdî=kişisel idmanlar olarak da kabul edebiliriz. Çünkü burada bir yarış ve mükafat da söz konusu değildir. İnsanı tek olarak ilgilendiren, aletli veya aletsiz hareketlerdir.

Ferdî idmanlann ikinci kümesi bir hayvan eşliğinde yapılan idmanlardır. Atla birlikteki, onun üzerindeki seyran, en önemlisidir. Burada sadece atın rahvan yürüyüşünü değil, gerektiğinde koşullan da murad ediniyoruz.

Çok yönlü idmanlar:

1. Kürek; kayk veya öteki deniz araçlarında kürek çekmek, insanın bir çok organını aynı anda çalıştıran bir idmandır.

2. Avcılık.

Diğerleri:

1. Matrak.

2. Lobud.

3. Tomak; Başkurtlarda da aynıdır ve bir ipe bağlıdır.

2. Toplu tdmanlar=sporlar:

Toplu idmanlarda insan'ın bir büyük bütünün parçası olması amaçlanır. Böylece hem diğer insanlar, başka eşya ve hatta hayvanlar ile bir arada ve ahenk içinde ortak hareketi, yardımlaşmayı ve başarılı olmayı öğrenir. Burada hareketten sadece kendisi değil, öteki arkadaştan da birlikte yararlanırlar. Böylece insanların yaptığı bu türden idmanlar, sporlar, bir nevi savaşa, harbe hazırlık mahiyetini de kazanmış olmaktadır. Ayrıca bunların önemli bir kısmı, ayrı zamanda birer yanş=müsabaka hüviyetine de girmiştir.

1. En azından iki kişinin yapmak zorunda olduğu *Güreş=güleş,* bu kümenin ilk ve aynı zamanda en eski ve en yaygın Türk sporlarından birisidir. Bu aynı zamanda son zamanların da en namlı idmanlarından birisi olmuştur. Karakucak denilen güreş, Türklerin en sevdiği sporlardan birisidir. Dede Korkud hikâyelerinde Banı-çiçek ile Bamsı-Beyrek'in güreşi ünlüdür ki, muhtemelen bu, o devirden kalma bazı arkeolojik malzemeye de konu olmuştur.

Güreşlerde, bele bağlanan bir peşkir=destimal de yer alabilir. Bu bağ, Batı Türklüğü'nde unutulmuş ise de Türkmen, Özbek ve Başkurt-ellerinde halen de yaşamaktadır.

Anadolumuzdaki bazı güreş-yerleri, yüzyıllar öncesine kadar gidiyordu:

a. Kızılcahamam Aluç-dağı.

b. Elmalı, Yeşil-yayla.

c. Edirne, Kırk-pınar.

Geçmiş yüzyıllarda güreşçileri kendi içinde toplayan spor tekke=zaviyeleri de olmuştur. Pehlivan tekkeleri, Konya, Bursa, Edirne, Manisa ve İstanbul'da bulunuyordu. Hatta İstanbul'da pehlivan tekkeleri birkaç tanedir. "Pehlivan" Türkçemizde hem güreşçi, hem de yiğit anlamına gelmektedir.

Güreş, ayağa giyilen pırpıt=kisbet denilen özel bir giyim ile yapılmaktadır. Bazı güreşlere zeytin yağının girmesi, XIX. Yüzyılda seyirlik özelliğinin artmasından dolayı olsa gerektir. Hatta bunun, zeytinyağı tüketimini artırmak gayesine matuf olduğu da söylenebilir. İkiyüz yıldan daha önce zeytinyağının kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir.

XIX. Yüzyıl başlarında Padişah II, Mahmud, İkiz Pehlivan'a "Zeytinyağcılar Kethüdalığı"nı vermişti ki, bu yağ ile güreş arasındaki ilk bağı göstermektedir.

Bu yılların, XIX. Yüzyıl başlarının ifadelerine göre, "iptida el-ense çekilir, sonra baş-kabza ve dahi göğüs çaprazı ve kurt-kapanı veya boyunduruk gibi oyunlarla hasım kündeden atılmaya gayret edilir"di.

2. Daha çok insanın yer aldığı idmanlardan bazıları "taş" ile ilgilidir:

a. "Gavur taşlama".

b. Taş kavgaları; sokak, mahalle ve hatta köyler arası taş kavgaları söz konusudur. Burada mesele ciddî bir kavga biçiminde olmayıp aksine, insanın bazı özelliklerini geliştirici bir idman=spor kabul edilmelidir.

3. C i r i t **Oyunu ve Ç e** v **g** a **n:** tnsan, âlet ve eşyanın, bindiği hayvanla en ahenkli bütünlüğünü sağlamaya yönelik bir oyun, bir idmandır. Buna toplu idmanların en önemlisi, en dikkate değeri de diyebiliriz. Sayılan bazen binlere ulaşan atlının oynadığı *cirit,* insana çok yönlü yaran olan mükemmel bir idman, yani spordur. Gerçi Selçuklu çağında hatta daha önceleri bunun yerinde, yine atla oynanan *çevgan* bulunuyordu.

Çevgan=çögen=Seken (Başkurt) oyunu, İnsan, at, sopa ve küçük bir yuvarlak top ile çemenlik meydanlarda, birçok atlıdan oluşan iki küme=takım arasında oynanan bir idman=spordur.Osmanlılarda bu oyun kaybolmuş, fakat Doğu Türklüğünün etkisiyle, Babürlüler tarafından güneye götürülerek günümüzün "polo" oyunu olmuştur. Ciritle birlikte her ikisi, toplu oynanan, insanı atıyla ve âleti (gerektiğinde silâhlı ile) birlikte en iyi şekilde bütünleştiren idmanlardır.

Hem âletin, hem atın işe girdiği *cirit,* çok yönlü, çok amaçlı idmanların en mükemmeli sayılabilir. Çünkü burada insanın bindiği atına hâkimiyeti, dikkati ve öteki hünerleri bilenir ve hep canlı kalır. Ciritçiler önce atlanyla meydanda dolaşıp ısınırlar; sonra birbirlerine saldınrlardı. Böylece cirit oynanan meydan, meselâ Büyük-dere Çayın bir savaş alanına dönerdi. Oyuncu, bir yandan

hasmının savurduğu ciridden kaçarken, aynı zamanda o da karşı tarafa ciridini savuracaktır.

Bu idman, bir iki kişiyle değil, bazen sayılan binlere ulaştığı söylenen atlı ile oynanır, meydan tam bir savaş alanına dönermiş. Cirit çok büyük rağbet gören ve hemen herkesçe sevilen bir idman imiş. Osmanlı Padişahının bizzat cirit oynadığı bilinmiyorsa da Selçuklu Sultanların çevgan oynadığı kesinlikle tesbit edilebiliyor. Osmanlı sarayında, Enderun'daki cirit takımlarında Lahanacılar ile Bamyacılar arasındaki çekişme, 1826'lara kadar sürmüştür. Bunun XV. Yüzyıl sonlarında, Fatih'in oğlu Bayezid'in Amasya'daki Şehzadelik günlerine kadar uzandığı sanılıyor.

Türk insanı, şehir veya köy hayatını yaşasa da akşamlan meydana çıkar ve biraz idman=spor yapardı. Selçuklu devrinin Anadolu sahasındaki Gök-meydanlan, her türlü idmanın yapıldığı yerlerdi. Buralarda atla seyrana çıkıp ok atılır, hatta çevgan da oynanırdı.

4. A v c ı l ı k, daha doğrusu s ü r e k avı da önemli idmanlardan birisi kabul edilebilir. Binlerce kişinin katıldığı sürek avlan, adeta bir savaş manevrasını andıran çok daha ciddi ele alınmaya değer spor olaylardandır.

Seyirlik bir Olay Olarak Spor:

İdman=spor doğrudan insanın bir ihtiyacını gideren, ona olumlu katkılar yapan bir gerçek olmakla birlikte, kimi zaman seyirlik bir olay olarak da görünmektedir. Böyle durumlarda spor, âdeta bir sanat özelliği de kazanmaktadır. Ancak bu sanatın, hareket güzelliği yanında, bir yanş özelliği, onu seyirlik bir gerçek yapmaktadır. Bir kısmını yukanda belirttiğimiz bu idmanlan şöyle sıralayabiliriz:

1. Cirit, çevgan.

2. Saray sporlan da diyebileceğimiz matrak, lobud ve mızrak.

Matrak aslında bir tür eskrim idmanına benzeyen bir spordur. Matrak üzeri sanlı bir değnek demek olup, acemilerin talimlerinde kullanılırdı. Sağ elde matrak, sol elde ise kalkan yerine genişçe bir yasdık bulunmaktadır. Böylece bir tür savaş talimi de yapılmaktadır.Matrak idmanı, XVIII. Yüzyıldan sonra yavaş yavaş kaybolmuştur.

Tomak bir çeşit gürz vurma talimi de kabul edilebilir. Bir ipin ucundaki meşin yuvarlak hasmın sırtına vurulur. Bu oyun genelde kümeler arasında oynanmaktadır. Bu idman zamanla saray mensuplarının gösterileri biçimine dönüşmüştür. XIX. Yüzyıl başlannda Osmanlı sarayında en çok oynanan,

i

II.Mahmud'un en sevdiği seyirlik idmanlardandı. "Çat-pat" oynandığı kaydedilen tomak oyunu XIX. Yüzyıl ortalarında kaybolmuştur.

Lobut atma: Lobut denilen bir arşın boyundaki sopayı, hızla gelen atın üzerinden yere vurdurarak mümkün olan yüksekliğe atmaktır. Buna cirit denebilirse de lobut daha kısadır. Köylerde de boyalı lobutlarla idmanlar yapılabilir. Ayrıca eğri bir çalı değneği, yerde yaylandırılarak mümkün olan en uzağa atılır. Lobutlar iki minare boyu yükseğe atılır veya yüksek servilerin tepesinden aşırılırdı. Anlaşılıyor ki bu idmanda esas mümkün olduğunca yükseğe atmaktır. Çünkü kale burçlarına, surlarına atışlar da yükseğe atış kabul edilebilir.

Top oyunu, spor =idman özelliğinden ziyade bir gösteri oyun eğlencesine benzemektedir. İki takım arasında oynanırdı. Saraydaki dört yüz kişi iki takıma aynlıp karşı karşıya gelirler ve karşı tarafa atılan toplan tutamazlarsa o taraf şarkı söylerdi.

XIX. Yüzyıl başlarının bir başka idmanı "mızrak oyunu" olup, iki takım yani iki alayla oynanırdı. Dörtnala meydanın ortasında merkez alman sınırda karşı karşıya gelinir, atlar süratle harmana sokulur, mızraklannın ucunu yere sokup, onun üstünde çark gibi dönerek her birisi diğerini kendi harmanı içine almaya, çizgisinden çıkarmaya çalışırdı. Birbirlerinin arasından hızla geçip merkez tuttuklan dairede tekrar harman verilir, kimse çizgi hizasından kıl kadar aynlamazdı.

3. Diğer yarışmalar:

a. At yarışı, at çabuu.

b. Ok atma yansı. En yaygın ve XIX. Yüzyıl boyunda da devam eden idmanlardan birisidir. Osmanlı Padişahı II.Mahmud da namlı bir okçu idi. Ok menzillerine dikilen taşlara Nişantaşı denmekte olup, İstanbul'da birçok yerde bulunmakta, hatta bir semte de adını vermiştir. Ok-meydanı ise, XIX. Yüzyılda artık işlevini başka yerlerde sürmekte idi. Okçular, attıkları en uzak mesafeye göre kümelenirdi: 1200, 1100,900 cüler gibi. Böylece 600-1000 m uzağa ok atanlar bulunmakta idi. Şüphesiz okun ileri gidişi rüzgâr yönü ve hızıyla bağlıdır.

Cambı, Kırgızda, bir ipe bağlı olarak 2 m. kadar yükseğe asılan gümüş olup, nişancılar ipe isabet ettirerek koparmaya ve cambıyı almaya çalışırlar. Bu ok ile yapılırdı.

c. Güreş, Güreş Kırkpmar'da ve Abdülaziz devrinde çok yayılmıştır. II.Abdülhamid devrinde, sarayın rağbeti kalkmıştır.

d. Yüzme: XIX. Yüzyıl sonlannda Avrupa etkisiyle müsabakalara yapılmaya başlanmıştır.

e. Kürek: önceden tabi olan bu idmanın, XIX. Yüzyıl sonlannda yanşmalarda adı geçmektedir.

f. Öteki şenlik yarışları. İnsanların topluca eğlendikleri şenliklerde, insanlar hoşça vakit geçirsinler diye, çeşitli idman-yanşmalar yapılırdı: çuval, yağlı sırık vs.; urgan-(arkan tartış) yansı.

tdman=spor Sahaları:

İdman, spor sahalan, bütün yeryüzü olabileceği gibi, bu amaç için aynca belirlenmiş sahalar da vardır. Kır hayatında hemen her yer bir idman alanı olmakla birlikte, çevresi bir sur ile çevrilerek korunmuş şehirlerde, ayn ve özel bir idman yeri bulunmaktadır. Türk şehirlerinde, üzerinde spor=idman da yapılan bu sosyal kurumun adı, Gök-meydandır.

Meydanda her tür spor=idman icra edilebilirdi. Hatta insanlar burada seyran yaptıklarından, insanlann daha rahat idmanları seyretmesi bir yamaç sayesinde mümkün oluyordu, buraya Meydan-eteği denirdi (Sinop'da olduğu gibi).

At meydanı, meydanın sonraki zamanlarda aldığı bir isim olup, burada en çok atlı idman yapıldığından bu adı almış olmalıdır. Bazı yerlerde artık buralarda daha çok eşekler bulunduğundan, Eşek-meydanı adındakilerin bir idman yeri olmadığı anlaşılabilir.

Ok-meydanı, daha çok ok atma idmanının yapıldığı bir başka idman=spor alanıdır. Hemen her şehirde bulunduğu gibi (îsmanbul, Bursa, Edirne) en ünlüsü, bir semt adı olarak halen de yaşayan İstanbul Okmeydanıdır. Çünkü okçuluk, modernleşmeden sonra da, itibarı Osmanlı sultanlan nezdinde yakın zamanlara kadar devam eden bir idman olmuştur.

Kısacası, *meydan* bilinen devirlerden beri, Türk idman=spor sahalannın en yaygın adıdır. Bu özelliği sebebiyle, meydan denilince, taşla döşeli bir alan değil, aksine yemyeşil çemenli bir saha akla gelmektedir.

Değişme=Reform Sonrası idman=Sporlar:

1826 sonrasında, Osmanlılarda başlıyan değişme sonrasında, idmanlann bir kısmı da, Avrupa'da bulunmadığından kötülenerek ortadan kalkmıştır. Bunların başında *cirid* gelmektedir. Bu arada halkın yüzlerce yıldır severek oynadığı, kendilerine mahsus ve burada adlannı dahi sayamadığımız idmanlan, birer-ikişer unutulmuştur. Yoksa, bunlann bazılan XIX. Yüzyıl sonlannda hala yer yer görülebiliyordu. Çünkü idman=spor, insanın kendisine mahsus bir evrensel gerçeğidir ve bu Türk insanında da çözümlenmiştir.

Bu dönemin sonunda, meselâ güreş, Abdülaziz'in (padişahlığı 1861-1876) de katkısıyla seyirlik bir oyun haline geldi ve güreşçiler artık zeytinyağı ile yağlanıp güreşir oldular. Karakucak güreşleri, ülke sathında yer yer devam

I

etmekte birlikte.o kadar rağbet görmüyordu. Sadece Kırk-pınar, bir geleneksel güreş yeri olarak varlığını devam ettirmiştir.

Geleneksel Sporlar=idmanlar kötülenince, bu alanda bir boşluk meydana çıkmıştır. İşte bu boşluğu, belirli bir süre sonra Avrupadan gelen yeni idmanlar dolduracaklardır. Bununla birlikte meselâ futbolun girişi, XIX. Yüzyılın son on yılında İzmir'den mümkün olmuş, XX. Yüzyılın başlarından sonra yaygınlaşmıştır. Türklerin bir kısmı, bu devrede daha ziyade "Medeniyet" idman=sporlanna önem vermeye başlamışlardır.

XIX. Yüzyılın sonlarından itibaren atletizm yarışları, kürek ve öteki yarışlar da görülmektedir.

N e t i c e olarak spor=idman, Türk hayatının ayrılmaz bir parçasıdır. Her yerde, her devirde ve her toplulukta bu, az veya çok yer alır. Kırgız ve Kazakların kuzu=oğlak (tartmak) çekme, *Kök-börü,* oyunu da çok yönlü özelliği olan bir spor=idmandır.

E. GÜZEL SANATLAR

Güzel Sanatlar, insanın hayatını güzelleştiren olaydır. Bu adeta çok yönlü bir "hüner" manzumesi demektir. Hünerli insanlar, öteki insanların daha iyi ve rahat bir hayat yaşaması için eşyalarını ve mekanlarını süslerler. "Güzel sanat", çok yönlü özellikleri ile dikkati çekerler.

İnsanın kendi süslenmesi; güzel sanatların ilk halkası olsa gerektir. Güzel sanatlann, en başında insanın, kadın ve erkeğin süslenmesi gelmektedir. İnsan, kendisini daha güzel, daha bakılabilir hale getirmek ister ve bunun için, olağan kılık ve kıyafetini, hatta tabiî çehresini dahi etkileyerek değiştirebilir. Bu bir nevi süslenmedir ve süslenme, güzel sanatı doğurur.

Güzel sanatlar, insanın göz ve kulağının dinlenmesi sırasındaki hünerli insanların yaptıklarıyla da oluşabilir. Desen ve renklerle ahenkli bir bütünlük sağlayıp insan daha iyi ve güzel eşya yapar.

İnsanın kulağının hoşlanması için, yeni ahenkli mûsikî parçalan oluşturabilirler. Mûsikî aletlerini en iyi şekilde çalabilirler.

Güzel sanatlann en iyi görünen ve bilineni, insanın çok daha rahat yaşaması, sonraki günlerinde mutlu hareket etmesi için, kullanmakta olduğu eşyalannı güzelleştirmesi ve süslemesidir. Eşyanın güzelleşmesi, doğrudan fayda amacına yönelik olmayıp, insanın birlikte, daha mutlu olması hatta daha rahat etmesidir.

Evinin duvannı, resim ve desenlerle süslemesi, yeni bir yararlı işlevi getirmese de insanın dinlenmesini, orayı daha çok sevmesini sağlar. Güzel

sanatlann en belirgin özelliği, insanın bütün olarak zevkleri arasındaki ahenkli beraberliği yansıtabilmesidir.

a. Evini renk ve desenlerle süsler;

b. Mûsikîyi, edebiyat ve güzel sözler ile süsler.

c. Yaşadığı ortamı güzelleştirir.

d. Kendisini ve birlikte olduğu insanları, giyim ve kuşamlanyla güzelleştirir.

Kısacası, hayatını daha iyi yaşanabilir, daha çekilebilir hale getirir. Bir şekilde dinlenmesini daha güzel ve etkili yaparken, doğrudan yaşarken, hatta hayatın içinde iken de bunu güzelleştirebilir.

İnsanın güzel sanatlarla ilgili faaliyeti, çok yönlüdür. Bu resim, mûsikî, desen veya işleme alanında olabileceği gibi, akla gelmeyen nice hususlarda da olabilir. Hepsinde de insanın, kendi iç dünyasının yankılan görülebilir. Bu yankılar ise, içinde bulunduğu toplumu ilgilendirmektedir.

Hünerli insanın, güzellik seyrettirmesi, sanatın bir gereğidir. Bu insanın bir ihtiyacını giderir. Olağan insanlann, seyir ihtiyacını, hünerli insanlar, kendi zevkleri veya geçimlerini sağlamak üzere gerçekleştirirler. Bu hemen her sahadaki hünerleri için geçerlidir. Yukanda sözünü ettiğimiz, söz dinlenmesi, seyran kısmında, büyük kalabalıklar bir ihtiyaçlarını giderirken, az sayıdaki insan da orada, hünerlerini gösterirler, sanat eseri ortaya koyarlar. Bu kimi zaman bir resim, kimi zaman bir ahenkli oyun, kimi zaman ise, hayatın bir taklidi, tiyatro veya seyirlik bir başka oyun olabilir. İşte küçük bir kümenin sanat yapmasıyla, büyük kitlelerin bir ihtiyacı karşılanmaktadır.

GÜZEL SANATLARIN BÜYÜK KÜMELERİ: 1.1. DESEN-RENK II. 2. BOYUTLU MALZEME: KABARTMA VE HEYKEL

III. 3. MÛSİKÎ, HAREKET (RAKS), SEYİRLİK OYUNLAR

IV. 4. KÜÇÜK EŞYA ve EVİN SÜSLEMESİ

V. 5. SÖZ SANATI: EDEBİYAT

1. Renk, Desen ve Resim:

Sanatın, insanı göz ve ona bağlı olarak iç/ruhî bakımından dinlenmesini desen-renklere bağlı olarak sağlar. Yukanda bu tür eserlere güzellik seyri olarak temas etmiş idik. Şimdi bazı hüner erbanının, tabiatın dışında ortaya koyduğu

yeni güzelliklere temas edebiliriz. Burada sözü edilen "güzellik" insanın zevkini, beğenisini kazanan hususlardır. Bu *estetik* olarak bir bilim dalını, ayrıca sanat felsefe veya psikolojisini de gündeme getirecektir.

Bize kalırsa Türk'e ait bu konularda öncelikle şu iki hususa temas etmeliyiz:

1. Renkler; 2. Desenler

Renk ve desenin ahenkli bütünlüğü, hatta boyutun işe girmesiyle, yeni ve insanın zevkle seyr ettiği güzellikler ortaya çıkmaktadır.

1. Renkler:

Türk'ün temel renkleri, bilinmektedir. Bunlar aslî renklerdir. Ak, Al, Boz, Gök, Mor, Kara, San ve Yeşil ilk akla gelenleridir. Gök'de hem mavi, hem de yeşil anlamı söz konusudur. Bu kavramlann zamana bağlı olarak yeni adları veya ayn farklılıklan da ortaya çıkmıştır: Al yanında kızıl ve kırmızı dikkate değerdir. Kara yanında Türkçe'ye "siyah" girince, "kara" halk arasında kalmış, okumuşlar arasında ise "kara" manevî bir anlam kazanmıştır: bahtı kara.

Türk'ün sevdiği renkler, tabiatın renkleridir. Tabiatın renkleri ise canlıdırlar. "Solgun" renkli Türk halılan, XIX. Yüzyıl sonlarında, sadece Avrupalılann zevklerine hitap ettiği için, dış piyasa için dokunuyordu. Bir görüşe göre Türk insanının, özellikle genç kızlann sevdiği renkler, canlı, âdeta bağıran renklerdir. Âşık Dertli *"yeşilgiy ala karşı"* demektedir.

Al (=kızıl): Türkün en sevdiği renk, al olmalıdır. Belki bu sebepledir ki Türk'ün gönlü aldadır diye bir deyim de vardır. Al, kırmızı ve kızıl, en aynntılı deyimleri ve adlan olan renktir. Kendimize mahsus bir al renk, "Türk kırmızısı" diye Avrupalılarca bilinmiştir. Ama bunun, şimdiki anlamda kırmızı olmayıp, al, hatta sanya çalan portakal rengine denk bir al olduğunu hissediyoruz.

Kırmızının elde edilmesi, bir boya bitkisi ile kolaylıkla mümkün oluyordu. Kökboya, en çok kırmızı rengi veren bitki olup, ülkemizde zaten bol miktarda yetişmekte idi. Bu boyanın verdiği ise, al dediğimiz kırmızı rengidir. Kök-boya, Türk kültürünün XLX. Yüzyılındaki değişik bir çarpıcı boya nebatıdır. Ziraatın gelişip gerilemesinde en güzel örneklerden birisidir.

Ak: Sütün rengi olarak bilinir ve tabiatta çok fazla görülmez. Bununla birlikte, ak, sonradan beyaz da aynı anlamda Türkçe'ye girmekle birlikte, yanyana, fakat hafif bir anlam farkıyla, manevi ve morale kayan şekli ile yaşamıştır.

Boz: Sonradan gri adıyla anılabilecek olan rengin aslı olup, tabiatta çok bulunan bir renktir. Boz, sonraki zamanlarda kelime olarak "boz-mak" ile kanştığından olsa gerek, kullanışı Türkiye Türkçesi'nde gerilemiştir.

Gök: Bir başka Türk özelliği olan renktir. Yine XIX. Yüzyıl araştırıcıları Türk mavisi adıyla, Türkçe mahsus bir mavi rengi belirlemiştir. Gerçekten de İç Asya ve Anadolu sahasının çinilerinde ve öteki eserlerinde parlayan bir değişik mavi türü, dikkatimizi çekmektedir. Hatta, XIII. Yüzyıl çinilerinde en çok bu rengin kullanılması da dikkati çekmektedir. Gök'deki ham, olgunlaşmamış anlamı, bunun yeşil rengi de karşıladığını bize gösteriyor. Nitekim "Gök-meydan", mavi meydan anlamında olmayıp, yemyeşil, göm-gök Meydan mânâsındadır.

Mor: Son zamanlarda biraz gerileyen bir renk olmakla birlikte, tabiatın yaygın renklerinden birisidir. Türkçemizde, öteki renkler kadar yaygın değilse de, yine de belirli bir etkinliği vardır: Mor koyun; mor sünbüllü dağlar deyimleri dikkati çeker.

Kara, "is" karası olarak bilinir ve tabiatta da bulunur.

Sarı da tabiatda oldukça çok raslanan bir renktir. Sarının en eski tanımı, saman sarısı olarak geçtiğinden, hemen aynı olduğu seziliyor. Bununla birlikte güllük-sarı diye bilinen, kısmen portakal rengine yakın bir san da özellikle ayakkabı yapımında çok kullanılacaktır. Çünkü san renk, Uzak Doğu'da Çin'in "imperium", hâkimiyet rengi olarak, muhtemelen Türkleri de etkilemiştir. Türkler Ön-Asyaya geldiklerinde, san rengi kendilerine ayırmışlardır. Sarı ve İslâmiyetin etkisiyle yeşil, sadece Türk ve Müslümanlann rengidir. Sarı çizme, san pabuçlar, etkinliğini, reform ve değişme dönemine kadar devam ettirecektir.

Konur, sonraki yüzyıllarda kahverengi yaygınlaştığından kaybolan bir renk adıdır. Türk renk kültüründe, atlann renginin bilinmesi yararlı olacaktır.

1. Kır-at, boz, beyaz, renkli attır.
2. Kara, siyah at, aynı zamanda yağız atdır.
3. Kula, kestane rengi attır.
4. Ala, birkaç renkli at olabilir.
5. Doru, kırmızıya çalan renkli atdır.
6. Konur-at, kahve rengi attır.

2. Desen:

Türk hayatındaki desenler, muhakkak olarak ilk ilhamını tabiattan almıştır. Fakat burada dikkatimizi çeken, Türk alfabesinde olduğu gibi, yumuşak ve yuvarlak hatlann değil, daha ziyade köşeli özelliklerin etkin olmasıdır. Bu özellik, muhtemelen daha sonraki zamanlann eseri olabilir.

i

Türklerin desenleri ve bunun özellikleri, sonraki zamanlarda da çeşitli şekillerde etkileneceklerdir. En erken etkileşim, Çin'den gelmiş olabilir; çünkü bu ülkenin eşyası Hunlar devrinden itibaren Türkler arasında kullanılmakta idi. Elbette bu eşyanın desenlerinin etkisi görülebilir. Sonraki devirlerde, meselâ Göktürk anıtlarında veya mezar taşlarında, görülen desenlerin sistemleştirilmesi, Sanat tarihi uzmanları ve arkeologlar tarafından yapılmıştır. Bu desenlerin sonraki yüzyıllarda da büyük ölçüde devam ettiği bilinmektedir.

En eski desen örnekleri, Saymanlı Taş denilen yerde bulunanlar olmalıdır. Bunlar parlak, cilâlı gibi olan taşların üzerine kazılmışlardır. Türklerin, zaman zaman ağaçlara, taş ve kayalara desen çizdikleri, resim yaptıkları bilinmektedir. Ağaçlara kazınanların pek çoğu yok olmuşsa da, mimarî eserlerin ahşap malzemesi üzerindekiler kısmen kalabilmiştir. Kayalar ve taşlar üzerinde, Göktürk alfabesiyle yazıtların arasına çizilen desen ve resimler, bunun açık örnekleridir ve hayli çoktur.

Desenler, bir mimarî süsleme elemanı olarak oldukça çok kullanılmışlardır. Desen, sadece kabartma biçiminde değil, bazen tuğla arasına çini parçaları, hatta doğrudan tuğlu ile yapılarak da sağlanmaktadır.

Desenler Uygur, Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı devrindeki özellikleri, çok daha mükemmelleşmiştir. Selçuklu taş ustalarının, Türk zevkine uygun yaptıkları eserlerin Osmanlı devri uzantıları, artık pek çok yerde, hatta madenî pencere demirlerinde, sebil cephelerinde de görülmektedir. Böylesine desenlerde, sonsuza kadar gitmeye hazır bir düşünceden hareket eden bir ruh halinin etkilerini görmek de mümkündür.

3. Resim:

Renk ve desenin ahenkli birliği, beraberliğine resim de diyebiliriz. Resim, çok daha değişik boyutlarıyla dikkati çeker. Renk ve desenin resim haline gelmesi, insanın bir meşgalesi, eğlencesi ve hüner erbabının yarattığı bir güzellik olarak rağbet bulmuştur. Bunu birkaç kümede görebiliriz:

1. İn=mağara duvarlarına yapılanlar: birkaç bin yıllık bu resimler, renk âhenkleri bakımından olarak değil, fakat desen olarak belirli bir önem taşır. Hoyt-Tsengir mağaralanndaki desenlerde hep hayvanlar, bu arada büyükçe bir sülün bile vardır.

Mağara duvarına desen çizme geleneği, Türk evlerinin veya anıtlarının duvarlarına resim-desen çizilmesi biçiminde devam edecektir. XDC. Yüzyıldaki reform=yenilenme çağına kadar Türk evinin veya Türk anıtsal yapılarında genellikle duvarlarda desen ve renk ahenkli bütünlükleri vardır. Evlerin ve camilerin duvarlarındaki resimler, yüzyıllarca devam etmiştir.

İnsanın duvara resim çizmesi.çevremizde de görülür. Bunlarda ilk zamanlarda, insan figürleri de olmakla birlikte, Osmanlı geleneğinin XVI. Yüzyıl sonrasında, artık insan görülmemekte, fakat kuşlar bulunabilmektedir. Hele bitkiler, çiçekler ve öteki tabiat, deniz, bulutlar, dağlar-tepeler resmin hemen bütün unsurunu tamamlamaktadır.

Türk resim sanatı, görülüyor ki duvarda, binlerce yıllık bir geleneğe sahiptir ve bu gelenek XIX. Yüzyıl boyunca da yaşamıştır. Hatta 1826 senesine kadar nakş-gerlik, sadece Müslümanların inhisarında idi. Yani bu türden resimleri yapanlar Türk ve Müslüman ustaları idi.

2. Resimlerin bir başka türü, çinilerin üzerine yapılanlardır. Çini, bir desen unsuru olarak Türk mimarisine ve zevkine, Çin porsenelinin bir armağanıdır. Dolayısıyla çini üzerindeki resimler ve desenler büyük bir önem taşır.

Türk çini sanatı, Türk renk ve desen zevkinin, erken devirler için en önemli örneklerini oluşturmaktadır. Türk çini sanatı, Türk güzel sanatlar kültürünün en seçkin bir dalıdır. Üzerinde ayrıca çok büyük bir önemli durulması gerekir. Çünkü bunun kökenleri, Uzak-Doğudan gelmekte, İç Asya'yı geçerek Batı Türklüğüne ulaşmaktadır. Batı türklüğündeki çini sanatının temelleri, şu halde İç Asya'ya uzanmaktadır.

Çinilerdeki renkler ve desenler, çok yönlü incelenmeye muhtaçdır.

3. Kâğıt üzerine çizilen resimler: M i n y a t ü r 1er.

Minyatür, boyutsuz veya perspektifsiz gibi görünmesine rağmen, resim sanatının numunelerinden sayılmalıdır. Minyatür doğrudan desen, renk ve figür ile birlikte ele alınır ve en çok kitaplarda, kendileri için ayrılmış yerlerde, kağıt üzerine yazı ustalarından ayrı olarak yapılır.

Erken devir Türk ressamları, meselâ İslâm Peygamberinin yüzünü dahi çizebildikleri halde, sonraki devirlerde bir saygı eseri olarak yapılmamış, bir peçenin ardında gizlenmiştir.

Minyatür, Türk tarihinde, ciddi bir resim yasağının söz konusu olmadığını bize açıkça gösterir. Çünkü bu, kültürlü çevrelerde hemen her devirde büyük bir rağbet ve yaygınlık kazanmıştır. Yaygınlığı, XX. Yüzyıl başlanna kadar devam etmiştir. Entellektüeller reformdan sonra, tuval üzerine resim yapmaya başladıklarından, minyatür biraz gerilemiştir. Bu açıdan minyatür, doğrudan resim sanatının içinde yer alır.

Minyatür, kağıt üzerine yapılan ve kökeni Avrupa olan gravürden ayrı olup, bunları karıştırmamak gerekir.

Bir insan güzel yazı yazabilir; fakat yazı ustaları, kitaplarının arasına, minyatür yapımı için boşluk bıraktıklarından oralarına minyatür ustaları,

ressamlar resim yaparlardı. Bu açıdan, aynı metnin minyatürleri, ustaları farklı olduğundan oldukça ayn şekilde hayâl edilip yapılabilmişlerdir. Böylece Türk minyatür sanatında da gelenekler, üslûplar ve özelliği olan kümeler ortaya çıkmıştır.

4. Reform ve yenilenme devrinde, duvarlara çizilen resimlerin yerini, tuvale resmedilenler aldı. Bu ise içinde bulunduğumuz dönemdir. Bilmemiz gereken gerçek, Türk resminin duvara çizilen resimlerle temelini alıp, geçmişin bin yıllarından itibaren devam ettiğidir.

2. Boyutlu Sanat: Kabartma ve Heykel:

Hünerin bir çeşidi, ustalığın boyutlu şekli, kabartma veya heykel, Türk ustalannca yüzyıllardır işlenmiştir.

1. Üç boyutlu sanat, yani heykel, eski devirlerde en çok mezar taşı olarak kullanılıyordu. Dolayısıyla Göktürk, Uygur ve hatta erken İslâm devirlerinde bu sanat oldukça gelişmiş olmalıdır. Çünkü heykeller hemen her mezarda bir mezar taşı olarak kullanılıyordu.
2. Islâmiyetin kabulünden sonra, heykel geleneği, kısmen geriledi. Mezar taşlarında artık çehreyi belirleyen ağız, burun ve gözlere, yer verilmemeye başlandı. Bu özellikle Osmanlılar mezar taşlarında, alttaki ölünün sadece başlığı ile yetindiler. Boyutlu özellikler de daha çok kabartma şeklini alarak devam etti.
3. Kabartma, yani iki boyutlu sanat, yapıların cephelerinde bir süsleme unsuru olarak daha yaygın şekilde kullanılmıştır.Mermer kabartmalar, büyük inşaatlarda, meselâ şehir surlarında da aynı zamanda bir süsleme unsuru idiler. Bu kabartmalarda, sanatkâr, bazen dinî, fakat çoğunlukla hayattan alınma sahneler resmedip anlatmak istiyordu. Türkiye Selçukluları zamanında bu türden sanat eserleri oldukça çoktur ve bir kısmı günümüze kadar gelmiştir.
4. Bu arada, yukarıda da değimiz gibi, büyük yapıların, uygun yerlerinde bir mimarî süsleme unsuru olarak boyutlu malzeme kullanılmaya devam edilmiştir. Alâeddin Keykubad'ın 1220 yılında yaptırdığı Konya surlarında, bir süsleme unsuru olarak, antik heykeller kullanıldığı gibi, doğrudan Selçuklu sanatkârların yaptığı eserler de kapı üstlerine, burç ve barulara konmuştur. Bunlar, şehir surlanndaki varlıklarını, XIX. Yüzyıl ortalarına kadar devam ettirmişlerdir.
5. Türkiye Selçuklularında kabartma sanatı, sikke ve madalyonlarda da gelişmiştir. Anadolu'daki XI. Yüzyılın ilk Türk Beylikleri, Artuklulann kabartmaları paralan gibi, Selçuklu paralan da XIII. Yüzyıl başlarına

kadar insan ve atlı figürlü ve kabartmalı olmuşlardır. Paralardaki kabartmalı resimler, ancak XIV. Yüzyıldan sonra ortadan kalkacaktır.

6. XI-XIV. Yüzyıllardaki Anadolu sikkelerindeki kabartmaların iki kökeni söylenebilir. Bunlardan ilki İç Asya'daki geleneklerin etkisi; ikincisi ise Anadolu sahasındaki Hz.İsa resimli veya Roma imparatorlarının büstleri kabartmalı paralardır. Böylece etkilenen Türkler belirli bir dönem kabartma sanatını paralarında devam ettirmişlerdir.
7. Selçuklu mezar taşlarında insan figürüne de rastlanmakla birlikte, Osmanlı devri mezar taşlarında artık "insan" doğrudan değil, âdeta bir siluet olarak görülür. XVIII-XIX. Yüzyıl mezar taşları, meselâ Batı Anadolu'da oldukça yaygın bir kabartmalar serisi gösterir. Bu mezar taşlarında en çok cami, ev, çiçek veya benzeri motiflere rastlanır. Böylece devrinin cami veya ev mimarisinin örneklerini bile bu mezar taşlarında bulabiliyoruz.
8. İslâmiyetin etkisiyle, heykelin olumsuz bulunup rağbet görmemesi üzerine, Osmanlı Devrinde, cami, mescid, medrese veya sebillerin pencereleri ve cephelerinin demir şebeke ve parmaklıkları, birer sanat şaheseri olarak ortaya çıkacaktır. XVII-XVIII. Yüzyıllarda, özellikle sebillerdeki demir şebekeler, bu açıdan da dikkati çeker. Bunlarda, insan ruhunu dinlendiren, âdeta onun sonsuza ulaşmasını sağlayan esaslar gizlenmiştir.
9. Ahşab=ağaç oymacılık ve kabartma, bir Türk sanatı olarak gelişmiştir. Ahşab işleme sanatı, önceki yüzyıl gelişmelerine uygun olarak ilk güzel örneklerini X-XI. Yüzyılda Türkistan mescidlerinin sütunlarında vermiştir. Bu sanatın çok güzel örneklerini XIII. Yüzyıldan sonra Anadolu'da da görebiliyoruz: Afyon Ulu Camii gibi.

Kabartma sanatı, görülüyor ki, hiç beklenilmeyen alanlarda kendisine en güzel örnekleriyle göstermektedir. Şüphesiz dikkat etmediğimiz daha öteki yönleriyle de sanatkârlar hünerlerini gösteriyorlardı.

3. Mûsikî ile hareketin kaynaşması: Raks ve Seyirlik Oyunlar:

1. Güzel sanatların bir dalı olarak *Mûsikî* ilgili bilgileri, kulağın dinlenmesi kısmında verdiğimizden burada söz konusu etmeyeceğiz.

2. Güzel ve âhenkli=ritmli hareketler demek olan raks veya oyun, bu kümenin içinde yer alması gerekir. Kadın veya erkeklerin bedenleriyle yaptıkları hareketler, yani oyunlar, insanlığın en eski zamanlanndan itibaren görülen ve bilinen gerçektir. Kimi zaman tek başına, kimi zaman kadın veya erkek kümeleri

arasında oynanan bu oyunlar, kimi zaman iki küme arasında veya kadın-erkek birer kişiyle de oynanabilir.

Oyunların, kendi içindeki gelişmesi, dünyanın etkilemesiyle şimdilerde değişik bir nitelik kazanmak üzeredir. Çünkü, Türk toplumunda da, mûsikî ile iç-ice oynanan bedensel oyunlar vardır ve bunlar, ne yazık ki günümüzde yanlışlıkla Folklor=Halk bilimi içine itilmişlerdir. Kendisine halktan ayrı görenler, artık Avrupa'nın oyunlarını, vals, tango veya öteki oyunları tercih etmişler, halay, zeybek veya horonu küçümsemişlerdir.

Bütün bu oyunlar hep aynı esaslıdır: mûsikî eşliğinde insanın bedeninin ahenkli hareketidir. Bu türden hareketlerin ayrı coğrafyada (Avrupa'da), ve oraya mahsus ayrı bir mûsikî ile yapılanı esas ve evrensel kabul etmek anlamsızdır. Çünkü bedenin müzik eşliğindeki hareketi, ülkelere ve insanlara göre değişebilen bir gerçektir.

Bunları, şöyle kümelendirebiliriz:

1. Tek başına, kadın veya erkeğin oynadıkları oyunlar.

2. Kadınların veya erkeklerin, ayrı ayrı küme halinde oynadıkları oyunlar.

3. Kadınların erkeklerle birlikte oynadığı oyunlar,

Bütün bu oyunların, beden hareketinin mûsikî ile birlikte hareketi, doğrudan bir güzel sanat haline de gelmiş olabilir. Bu hareketin, belirli bir konu etrafındaki gösterisi ise, artık b a l e adını alacaktır. Zeminin buz olması durumunda, hareketlerin özellikleri, daha da ayrı bir nitelik kazanabilecektir.

Türk geçmişinde, böylesine hareketler, bir güzel sanat hareketi olarak görülür. Kimi zaman, kadın veya erkeklerde bir gösteri biçimini de alacaktır. Bununla birlikte, oyunlann herkesçe bilinmesi yanında, güzel icra edilmesi, onun sanata dönüşmesini sağlamıştır.

3. *Seyirlik Oyunlar:* Dinlenme kısmında da ifade ettiğimiz gibi, insan gözlerinin dinlenmesi için, hüner seyretmek ister. Hünerler arasında birisi, insanların seyirden hoşlanacağı hareketler yapmaya yöneliktir. İnsanın seyrederken zevk aldıkları ise, artık birer sanat halini almıştır.

Seyirlik oyunlar bir hayli çok olmakla birlikte esası aynıdır:

a. Perde'ye yansıtılan hareketlerin ve sözün seyri: Karagöz,

b. Ortaoyunu, hareket ve söz seyri; Ş. Elçin ve M. And, Türk köylerinde sıkça görülen ve "köy tiyatrosu" denilen seyirlik oyunu aydınlatmışlardır. Köylerdeki bu türden seyirlik oyunlar, şahsen benim (T. Baykara)'de çocukluğumda gördüğüm bir gerçektir.

c. Oyun, tiyatro seyri.

d. Beden hareketi seyri: oyunlar (halay, zeybek) ve bale

Bütün bu seyirlik olayların hepsinin de Türk hayatının geçmiş yüz ve bin yıllannda yeri vardır. Türk insanı, hünerli insanlann yaptıklannı seyrederek zevk duymuş, onlan takdir etmiştir. Dolayısıyla tarihî kaynaklara da zaman zaman aksettiği biçimde bunlan geçmiş zaman içinde de bulabiliyoruz.

Seyirlik oyunlann bir kısmı, artık sanat olarak değil, fakat toplumlann "seyir" ihtiyacını gidermek için gerçekleşmektedir. Meselâ sirklerdeki vahşi hayvanlarla birlikte yapılan gösteriler gibi. Bu arada 100.000 kişilik stadyumlarda, 22 kişinin spor yapması, idman=spordan apayn, daha çok bir seyirlik özelliğine kavuşmuştur. Çünkü bu 22 kişiyi, yüzbin kişi değil, bazen televizyonlarda milyonlarca kişi de seyretmektedir. Dolayısıyla artık o da bir *seyirlik* oyun kabul edilebilir.

İleride, daha yeni seyirlik oyunlar da çıkabilir.

4. Küçük Eşya, İnsanın ve Evinin Süslenmesi:

Güzel sanatlann bir büyük dalı, insanın, kullandığı küçük eşyalannı süslemesidir. Böylece diğer insanlar gibi, Türkler de, eşyalannı daha rahat kullanır ve kullanırken ve âdeta zevk duyar. İnsanın, eşyasını süslemesi, bir bakıma tabiî bir süsleme ve güzelleştirme duygusu olarak da kabul edilebilir.

Türk insanı, kadın veya erkeği, kullanacağı eşyayı güzelleştirmekten zevk duyar. Ayağına giyeceği yün çorabını, kendi hoşuna gideceği şekilde, severek ve zevk duyarak giymek amacıyla, şaheser diyebileceğimiz renk, desen yani motiflerle süsler. Burada amaç, gösteri veya başkasının beğenisini almak değildir. Türk kadım burada, doğrudan eşyasını hayatın bir parçası olarak süslemektir.

Devesinin veya merkebinin üzerine yükleyeceği çuvalını da desensiz ve renksiz bırakmayan yine Türk insanıdır. Böylesine renk ve desen özellikleri, hayatın öteki saflıalan için de aynen görülebilir. Bu sanat duygusunu, zevki içinde yaşamak arzusunu, binlerce yıldır devam edegelen bir gelenek, bir kesin özellik olarak söylüyoruz.

Süslemenin ikinci büyük boyutu, evin süslenmesidir. Doğrudan evin duvarlarının süslenmesi, meselâ resim sanatını da ilgilendirmektedir. Bu açıdan, daha önce söz ettiğimiz gibi, Türk insanının evinin duvarları süslüydü. Duvar söz konusu olmadığı dönemde, evinin keregüsünün iç kısımlannda, kilim, halı, şırdak veya süslü başka şeyler asılırdı.

Türk halı ve kilimlerinin renk ve desen zenginliğini, söz konusu etmemiz gerekmektedir. Çünkü buradaki süsleme veya sanat eseri olarak ortaya çıkma,

doğrudan bir amaç değil, bir neticedir. Üzerinde sonraki yıllarda oturacağı kilimi, üzeri çiçeklerle kaplı bir çemenlik olarak dokuyan Türk kadını, burada gerçek bir sanatkar olarak karşımızdadır.

Türk insanının kendi eşyasını, kendi yaşıyacağı yeri süslemesi, onun sanatının bir kesin göstergesidir. Böylece Türk insanının güzel sanatlara olan yatkınlığı, onun iç dünyasının enginliği, ruhunun derinliği de açıkça belli olmaktadır. Türk insanının bu yönünü, onun eserlerinden arayıp bulmamız gerekecektir.

5. Söz Sanatı, Türk Edebiyatı:

Burada artık sanatın söz kısmına geliyoruz. "Söz" ile de sanat yapılır ve dolayısıyla söz de güzel sanatların bir koludur denebilir. Bunun ayrıntılarını, edebiyatçılara bırakmakla birlikte, şu birkaç hususu da kaydetmek istedik.

a. Söz ile güzellik:

1. Atasözü.
2. Güzel sözler: deyimler, yeni kelimeler: Şehre-küstü (XV. Yüzyıl), gece-kondu (XX. Yüzyıl)
3. Şiir, dörtlükler, mâniler,ağıtlar.
4. Destanlar.
5. Meddahlar, Halk hikayeciliği.
6. Diğerleri.

b. Yazı ile güzellik: edebiyat

1. Kitabeler, mezar taşları.
2. Mektuplar.
3. Günlük, hâtıra.
4. Hikâye ve roman

c. Yazı yazma maddeleri: kağıd, mürekkeb, kalem; kitap ve matbaa:

Yazı malzemesi öncelikle taş, yassı kemikler ve tahta parçalarıdır. Kağıt, milâd yıllarından beri bilinmekte, Çin'den getirilmektedir. Dolayısıyla, Türkler kağıdı bir yazı malzemesi olarak dünyada erken kullananlardan birisidir.

Mürekkeb, hem yazı, hem de renklendirme (desen, resim ve minyatürleri) için önemlidir. Bunun imâli, bilinen devirlerde Türklerin âdeta bir uzmanlık alanı olmuştur.

Kalem ve ona bağlı aletler (kalemtraş), Ortaçağ İslâm dünyasının bir devamı olarak Türk devrinde ayrı bir esasta ve daha da gelişecektir.

Risale, kitap ve cilt yapımı, sonraki merhaledir.

Güzel yazısı olan müstensihlerin, Türk aydınlarının ihtiyacı için kitap üretmeleri yüzlerce yıl devam etmiştir. XVIII. Yüzyıldan sonra bunların yerini "matbaa" alacaktır.

Türk Edebiyatı:

Türk dili en azından ikibin yılı aşkın bir zamandır edebiyat dili olmak özelliğini kazanmıştır. Edebî bir yazı dili olmak özelliğinin bin yıl daha geriye gittiğini söylemek de mümkündür (Eşik Kurganı yazıtı gibi). Fakat henüz üzerinde, Rus ve Batı bilginleriyle Türk (Kazak, Türkiyeli) bilgilerinin üzerinde anlaşamadığı gözönüne alınırsa, bu durum söz konusu edilemez.

Türkçe'nin en eski metinleri, kitabe=yazıtlardır. Yazıların en sade ve eskileri ise, mezar kitabeleridir. Türkçe mezar kitabeleri, tartışmalı biçimde M.V.VI. Yüzyıla, fakat daha kesin şekilde milâddan Sonraki yıllara kadar uzanmaktadır.

Hunlardan itibaren, X. Yüzyılda Kırgızların Hıyatlar tarafından yıkılışına kadar Türklerin meskeni olan yörelerde, Türkçe metinler özellikle kayalara kazılı olarak bulunmuştur. Bu metinlerin en uzunları, VIII. Yüzyılın ilk yansı ortalarına ait, bilinen yaygın adıyla Göktürk Kitabeleridir (Bilge Kağan, Kültegin ve Tonyukuk yazıtları). Uygur çağına ait metinler de, sonradan alfabe değişmesine rağmen daha çoktur. Bir kısmı yazıt (Moyunçur) bir kısmı ise kitap halinde metinlerdir.

Uygurlar, Soğd alfabesini kullanarak, önemli bir edebiyat yaratmışlardır. Gerçi bunun önemli bir kısmı, kutsal kitap (Maniheizm, Budizm vs.) çevirileridir. Bununla birlikte.Uygur dili ve alfabesiyle yazılı bu edebiyat, çok uzun bir süre devam etmiştir. Uygur kalem erbabı, bürokratlan, VIII. Yüzyıldan XV. Yüzyıl sonlanna kadar bütün Türk âleminde rağbet görmüş, hizmet için aranmışlardır. Cengiz Devleti'nin bürokratlan arasında da Uygurlar çok önemli bir yer tutar.

Uygur alfabesiyle yaratılan edebî hareket, şiirde de güzel örnekler vermiştir. (R.R.Arat, *Eski Türk Şiiri).* Orta edebî dil, IX-X. Yüzyıllarda Karahanlı Devletinin kuruluşu ile, yeni bir yöne gitmektedir. Bu yeni hareket, Yusuf Has Hacib'in yazdığı *Kutadgu Bilig* ile en güzel örneklerinden birisini vermiştir. Hemen aynı yıllarda, Kaşgarlı Mahmud, Araplann Türk dilini kolaylıkla öğrenmesini sağlamak amacıyla, *Divanı Lügat it-Türk'ü* kaleme almıştır. Sonraki yüzyılda ise, hem Türkçe metinler artmakta, hem de Ahmet

Yesevî, *Hikmetler* i ile çok daha geniş kitleye bir hitap etmek imkânı bulmaktadır.

XI. Yüzyıl başlarında, Selçuk Sübaşınm hareketi ile Selçuklann ortaya çıkması, Türklerin bir kısmının Batı'ya göçleri ve nihayet Rum diyarında, Anadolu'da apayn bir gelişme, Türkçe'yi de etkileyecektir. Bundan sonra Türkçe'de, başlıca iki merkez oluşacaktır: Bunlardan birisi Türkistan merkezindeki, Ahmet Yesevî etkisinde ve çevresinde gelişecek olan, XIII. Yüzyılda Çağatay'ın adını alacak olan dil, öteki batıda Oğuzca'nın gelişmesiyle oluşacak olan Batı Türkçesi, Selçuklu Beylikler ve nihayet Osmanlı döneminden geçen Türkçe. Bu dile, Osmanlıca diyemeyiz, çünkü Osmanlı Kanun-ı Esasisinde "Türkçe", Devletin lisan-ı resmîsi idi (1876 Kanun-ı Esasi'si).

Türkçe, komşuları için de önemli bir dildir; XI-XIV. Yüzyıllarda birçok lügat kitabı vardır.Kınm yöresindeki Kumanlann dilinden İtalyanca'ya yapılan *Kodeks Kumanikus* bu çeviri ve dil kitaplarının erken ve seçkin örneklerinden birisidir. Bu arada, Mısır ve Hindistan sahasındaki Türk devletleri için de birçok sözlükler yazılacaktır. Hele Mısır yöresi.adeta, o devirde, XIII-XV. Yüzyıllar için dahi bir "Türkiye"dir.

Türk dili, Beylikler devrinden itibaren devlet dili olarak gelmiştir. Bu arada hemen ifade edelim ki, Karahanlı ve Asya Türk Devletlerinde elbette devletin dili Türkçe idi. Bununla birlikte, Selçukluların İran sahasındaki hâkimiyetleri rile bürokraside İranlıların kullanılışı sebebiyle, defterler Farsça tutuluyordu. Bu gelenek Türkiye Selçuklularında da devam etmişti. Muhtemelen, Uygur bürokratlarının yönettiği İlhanlı Devletinin etkisiyle, Beyliklerde Türkçe esaslı teşkilat gelişti. Bu gelişme, Osmanlılarda en açık ve önemli örneklerini vermiştir.

Türkçenin seçkin örnekleri XIII. Yüzyıl sonlarından itibaren Yunus Emre ile Batı Türkçesinde bilinir. Ahmedî, Şeyhî ve öteki şair ve bilginler eserlerini Türkçe yazmışlardır. Tıp ve Nebatat kitaplarını da bu arada sayabiliriz. Kur'an-ı Kerim çevirileri de, X. Yüzyıl sonlarından itibaren Türkçe'nin ifade ve anlatım özelliğinin güçlenmesinde etkili olmuştur. Böyle çeviriler hem Türkistan, hem Anadolu sahasında Türkçe'nin soyut anlamda da güçlenmesinde yararlı olmuşlardır.

XV. Yüzyıla kadar Çağatay dünyası ile Batı Türklüğü arasındaki ilişkiler oldukça yakın idi. Fakat XVI. Yüzyıl sonrasında ilişkiler biraz gerilemiştir; bununla birlikte, her iki Türk âlemi arasındaki kültürel münasebetler devam etmiştir. *Manas Destanı* Kırgızların, *Mahtum-Kulu,* Türkmenlerin birer seçkin edebî örneği olarak Batı Türklüğü'ndeki yeterli yankılar bulunmamıştır. Buna karşılık Çağatay ortak edebî dilinin son seçkin örneği Ali Şir Nevaî, Osmanlı dünyası için de iyi bilinen bir isimdir. *Babur'un Hatıraları,* Çağatay edebiyatının örneğidir.

Osmanlı döneminin Türkçesi'nin en güzel Örneklerini XVI. Yüzyılın insanlarında buluyoruz: Fuzulî (ölm.1555) ve Bakî gibi (1598). Bununla birlikte Evliya Çelebi (1608-1678) nin Türkçesi'de dikkate değerdir. En son olarak Nedim ile şiirde ve dilde (Sahaif-ül-Ahbar çevirisi) XVIII. Yüzyılın gelişmiş ve etkili dili vardır. Bilim ve edebiyat dili olarak Türkçe'de, bazen öteki dillerin yankılan en ileri düzeydedir. Bununla birlikte Türk halkının genelde konuştuğu dil sadedir.

Burada hemen ilâve edelim ki Türk insanı, Osmanlı döneminde öyle kitaplarda yazıldığı şekilde, çok ağdalı ve Arapça-Farsça karmaşası bir dil ile konuşmuyordu. Bu tür ifâde, sadece bir edebiyat şekli olarak yaygınlık kazanacaktır. Hem böylesine bir edebiyat dünyası, toplumun hemen bütününü ilgilendirmiştir. Çünkü Dersiamlar vasıtası ile halka vaazlarda söylenen Türkçenin Arapça ve Farsça etkisi de ağır sayılabilirdi.

Türk dünyasının ortak Türkçesi'nin Batıda gerekçe ve yerli Balkan dilleri, öteki yerlerde de mahallî etkilerle hayli ayrıldığı görülüyor. Herhalde bunların edebiyata yansıması da olmuştur. Bununla birlikte, böyle ayrı ayrı edebiyatlar yanında Türkistan sahasında ortak bir Çağatay edebi dilin var idi. XIX. Yüzyıl sonlarında özellikle Türkistan âleminde etkili olan Ruslann,sonradan Sovyet devrinde de açıkça görülen "boy-kabile" esaslı Çağatay dilini parçalama siyasetleri görülür. Buna temel olarak, XX. Yüzyılda varlığını ileri sürdükleri edebî dillerin eren devirlerdeki teşekkülünün özellikle istismar edildiği görülüyor. XX. Yüzyıl ortalannm bu büyük hareketi, etkilerini bilim çevrelerinde de gösterecektir.

Türkçe'nin bilim dili olması, geçmişte ve günümüzde büyük mücadeleler vermesini gerektirmiştir. Bunları şöyle gösterebiliriz:

1. VIII. Yüzyılda Çinceye karşı dilenmesi; Uygur Türkçesi'nin gelişmesi.
2. Arapça'ya karşı XIV. Yüzyılda Türkiye Selçuklulannın sonrasındaki Beylikler dönemindeki büyük mücadelesi; Kur'an tefsirleri dahil olmak üzere Türkçe, soyut kavramlarda da gelişecek ve Osmanlı Türkçesi mükemmel olarak ortaya çıkacaktır.
3. XIX. Yüzyılın ikinci çeyreğinde Fransızca ve XX. Yüzyılın ikinci yansında ingilizce'ye karşı mücadelesi; Fransızcaya karşı XIX. Yüzyılda etkili olmuşsa da, XX. Yüzyıldaki İngilizce ve öteki Batı dillerine karşı mücadele devam etmektedir. Türkiye'deki ingilizce etkinliği, öteki Türk Cumhuriyetlerinde Rusça biçiminde kendisini göstermektedir. Muhakkak ki Türkçe başarılı olacaktır.

Türk'ün edebî dünyası üzerine bir deneme:

Sözün sihri, sözün gücü

I

Türkçe'nin ortaya çıkışı ile "söz", bir güce kavuşmaya başladı. Bu hem gündelik hayatta, fakat daha çok boş zamanın içinde ve sanat olarak belirli bir yer tutar.

Söz mûsikî ile birlikte, hele yalm ve açık olunca çok daha fazla bir güce erişmiş ve etkisiyle herkesi büyülemiştir.

Sözler manzum ve çağrışımlı olunca hafızada, yani insan aklında daha çok kalabilir. Bu sebeple olsa gerek eski devirlerde, ahenkli manzum sözler toplumda daha çok yankı uyandırır.

Herkes ahenkli, sıcak, kesin ve yalın gerçeği, birkaç sözle ifade edemez. Artık burada sözü ahenkli bir beraberliğe ulaştıran, söz veya şiir ustaları vardır.

insan, sözün gücüyle, ifade edemeyeceğini sandığı derin duyguların içine dalar gider. Onları kolaylıkla söyler ve sonraki kuşaklara aktarır.

Şiir doğmuştur artık.

Sonra söz, başka gerçeklerin ifade edilmesi için de kullanılır. Kısa veya uzun, söz giderek güçlenir.

Menkıbeler, destanlar, masallar, rivayetler, efsaneler doğmaya başlamıştır artık.

insanımızın edebî, yani ifade dünyasında, söz kimi zaman Yunus Emre gibi, belirli kişilerin, ama kimi zaman belirsiz sahiplerinin eseri olarak yaşar ve yüzyıllarca devam edip gider.

insanlar hem kendi geçmişlerini, hem de başkalarınkini anlatırlar, anlatırlar. Böylece efsane çıkar, menkıbe çıkar, "tarih" çıkar ortaya.

Söz ustalarının eserleri bizleri, Türk insanını etkiler; böylece, en azından iki bin yılın gerisinden edebî bir dünya başlamıştır.

Ne zaman başladı bu Türk edebî dünyası? Milâddan sonraki beşinci yüzyılda kesinlikle bu söz dünyası vardı. Çünkü sonraki zamanlarda Göktürklerde okuma-yazma bir hayli yaygın bulunuyordu.

Edebiyat, yazı dünyası şiir, düz yazı ve her şeyi ile devam eder gider.

İnsanın iç dünyasının zenginliğini, duygularının ahengini çok yerde bulamıyabiliriz ama, Dede Korkud bu açıdan bir şaheserdir.

KaşgarTdeki örnekler, Yunus Emre ve sonrası, Türkçe'nin hem düz yazısının hem de şiirinin özlü geleceğini saklar ve devam ettirir.

Ama sözün gücünü, güzelliğini ve lezzetini, burada uzun, yalın ve kesin örnekler vererek belirtmek çok güçtür. Sadece bunun var olduğunu bilmek,

anlamak ve yudumlamak, Türkçe'nin binlerce yıllık pmanndan kana kana içmek çok güzel bir mutluluktur: ***"Bir garip ölmüş diyeler Üç günden sonra duyalar, Soğuk su ile yuyalar Şöyle garip bencileyim "*** ***veya***

"Eşref-oğlu al haberi
Bahçe biziz, gül bizdedir
Cennetteki yedi ırmak,
Coşkun akan sel bizdedir."

Bize göre, sözde kimsenin kimseye üstünlüğü yoktur; Söz güzelse, güzeller de çoktur. Güzeller çoksa, daha güzel olanlar da çoktur. Sadesiyle, karmaşığı ve herşeyi ile.

"Etil suvı aka turur.

Kaya dibin kaka turur"

Nasıl görkemli ise, Yunus, Fuzulî, Nedim hepsi de güzeldir. "Tahammül mülkünü yıktın" diyen Nedim'e ne diyebiliriz ki?

"Ben güzele güzel demem,

Güzel benim olmayınca"

dan güzel bir söz düşünebilir misiniz? Türkçemizin binlerce yıllık geçmişi içindeki güzellikler saymakla bitmez; nereyi açsak güzellik buluruz? Nedim'de Baki'de, Karacaoğlan'da Dadaloğlu'da kısacası herkesde.

Kendimizi de unutmayalım. Ara sıra yazalım, güzel görünmese de yazalım. Zaman içinde belki güzelliğin kapısını aralamış olabiliriz.

SON SÖZLER

Türkler hakkında, Türk olan herkes kendisini birşeyler bilir saydığından ve sandığından büyük ölçüde değerlendirmeler yapmaktadırlar. Bunun edebiyat kokan bir örneği *Biz Karabıyıklı Türkler* olup, "bıyık", bir kısım Türklerde tepki yarattığından, o zamanlar ve şimdi kısmen devam eden bir bıyıksızlık akımı başlamış idi. Bir başka çarpıcı ve bilimsel (sosyal Antropolog) değerlendirme, Prof. Dr. Bozkurt Güvenç'in *Türk kimliği* adlı eserindedir.

İtiraf edeyim ki, uç ömek olarak verdiğim bu iki eserin fikirleri, fikir olmanın ötesinde, bir hayli ilginç idiler. Çünkü, değerlendirmelerin sadece belirli

bir zamanı ve yeri kapsadığı açıktı. Şimdi ben, burada sözlerimin sonunda, geçmiş ağırlıklı bir değerlendirme yapmak durumundayım. "Geçmiş" ağırlıklı derken, kendi yetişmemden de misalleri bildiğimden, günümüzde de yakın alâkasını belirtmekten kendimi alamayacağım. Yukanda, "Bu kitabın Hikâyesi"nde okudunuz. Yazann serüveni ve hayatı dahi doğrudan bir kaynak sayılabilir bu konuda.

1. Türk insanı, gerçek özellikleriyle, kendine yükletilmek istenen değerler arasında gidip gelmekte ve bocalamaktadır. Bu çok yönlü meseleleri de içine alır. Aslında bu mesele de bu satırlann yazannın başka bir büyük çalışmasının konusudur.

2. Türk insanı, 1826-39'lara kadar, olduğu gibi, yani binlerce yıllık Türk özelliklerinin tabiî değişimi ile varlığını sürdürüyordu. Sonrasında ise, "çok ve belirli bir yönde değişmesi" istendi ve adına *reform* denilerek "değiştirme" çabalan başlatıldı. Türk insanın ve Türk özelliklerinin değerlendirilmesindeki en önemli dönüm noktalanndan birisi 1826-39 çizgisidir.

3. Türk insanı, en azından iki bin yıldır kesin ve aslî özelliklerini koruduğu halde, 1830'lar sonrasında, nihayet 170 yıldır bir değişik hava estirilmiş ve estirilmektedir. Burada çağa ve çağın gereklerine uymanın gerekliliğini tartışmayacağız. Ancak bütün bu çabalarda bilimin söylediği "ülke ve insanın gerçeklerinin" bir şekilde kenara bırakılmaması gerektiğini hatırlatmakla yetineceğiz.

4. Türke ait çok yönlü özelliklerin içinde şunlan sıralayabiliriz:

   a. Türk, tabiatın yani doğanın içinde yaşadığından, onu sever, benimser ve korur. Hayatın ve ona bağlı olarak yaşamının güzelliğinin tabiatın içinde olduğunu bilir. Doğal dengenin bozulması için yüzlerce-binlerce yıllık gelenekleri, güçlü örfe-âdetleri ve sözleri vardır. Türk insanı tabiata karşı değildir, onun yanında ve onun içindedir.

   b. Türk insanı, öteki insanlan, öncelikle "insan" yani onlar da "Allahın kulu" olarak değerlendirir. Üstünlük vermek gerekirse, o kişinin babasını veya soyunu değil, sadece kabiliyeti esas alır. İnsanlan daha başka yönleriyle değerlendirmez. Kabiliyeti, zekâsı ve buna bağlı olarak başarılı olup olmaması onu değerlendirmede etkilendirir.

   c. Türk düşüncesinde, insanların önü, zeka ve kabiliyeti varsa açıktır. Böyle olanlar için yükselmenin önünde hiçbir engel yoktur. Başanlı ve namuslu olan bunun bedelini, yani karşılığını kesinlikle alır.

d. Türk'ün nazarında sıra, düzen ve belirlilik esasdır. Burada sözü edilen "belirlilik", kitabımızın içinde de zaman zaman temas edilip anlatıldığı gibi, XIX. Yüzyıldan sonra dünyayı etkilenen *medeniyet=sivilizasyon* un temel kurallarından birisidir. Herşey belli olduğundan atılan her adımın, yapılan her hareketin karşılığı bilinir. iyilik edenlerinki gibi kötülük eden de karşılığını bilir ve buna göre davranmaktadır.

e. *Belirlilik* insanları daha açık fikirli ve daha çalışkan yapar. Çünkü hayattaki kurallar bilindiğinden, çok çalışanın hakkına kimse engel olamaz ve önüne kimse geçemez, insanlar arasındaki yarış, eşit şartlarda olur. Bu yarışma topluma, devlete ve insanlığa faydalı yeni buluşlar ve oluşumlar getirir.

f. Türk insanı, kendisinin toplumun bir parçası olduğunu bilir. Çünkü insan çevresiyle, ailesi, boyu, köyü, milleti ve nihayet tüm insanlık ile birlikte vardır. Türk insanı, toplumun ve beşerin bir parçası olduğunu bilir. Onun içindir ki kendisi yaşarken, başkasının da yaşama hakkına saygı duyar. O sadece kendisini değil, komşularını, yani başkalarını da düşünür. Sadece bir öncelik durumu söz konusu olacağı hallerde kendisine hakkının verilmesi ister ve bekler.

g. Türk insanı, çevresiyle birlikte var olup bir değer kazanınca, çevresinden ayrılamaz. Türk insanı, mutluluğu çevresiyle birlikte bulur. Çevresini ve öteki insanların derdine çare bulmak ve onları mutlu etmek, Türk insanını da mutlu eder.

h. Türk insanının temel düşüncesi "çalışmak"tır. Emek ve alınteri dökmek, namuslu ve helâl sayılan kazancın esasıdır. Bunun için teorilere bakmaz; "Çalışmak" niteliği ne olursa olsun güzeldir ve kutsaldır. Çalışmanın iyisi-kötüsü, güzeli-çirkini olmaz. Rağbet gören, saygı duyulan insanlar, çalışanlar, çalışkanlardır. Boş duranın, tembellik yapanın, ötekilerle eşit şekilde güzel yaşaması mümkün değildir. Bu sebeple Türk toplumunda "çalışan" her zaman öndedir ve üstündür.

i. Türk insanında çalışmak esasdır, ancak herkesin yaşama hakkı vardır. Toplumun bütün bakışına rağmen çalışmayanlar ile çalışamayanların yaşabilmesi için gerekli tedbirler alınmıştır.

j. Türk toplumunda "çalışmak" esas olunca, buna dayalı bir sosyal düzen oluşmuştur. Toplumda herkesin çalışma hayatında az-çok bir payı ve yeri vardır. Bu sebepledir ki önemli olan bu ahengi sağlamak ve Türk insanına bunu verebilmektir. Geçmiş yüzyıllarda bu duygu verilmiş bulunuyordu. Çalışan Türk insanı toplumun bir parçası

olarak değeri olduğunu bilince gurur duyar ve bu gurur onun daha iyi bir insan olmasına yardımcı olur.

k. Türk insanı, toplumun bir parçası olunca, esas olan kişinin kendisi değil, doğrudan toplumun çıkandır. Son yüzelli yıllık sanıların aksine, "civilization" dünyasında da toplumun çıkarları her zaman öndedir. Toplumu ilgilendiren bir şey kutsaldır ve önemli olan, kişilerin toplum adına onun ardına sığınmamalandır.

1. Böylece tek tek kişilerin can korkularıyla ortalığa egemen olabilecek kötü niyetli ve ruhlu kişiler barınamaz. Çünkü böylesine tiplere karşı, toplumu arkasına alan kahramanlar çıkabilir ve böylesine kahramanlar bire süre sonra toplumu etkileyebilir.

m. Görülüyor ki Türk insanı, sosyaldir; çalışmayı esas alır ve daha da önemlisi toplumun yararını hep öne çıkarır. Kendisinde ayrıcalık görenlerin, sınıfsal düşüncenin Türk toplumunda yeri yoktur. Türk insanı, en büyüğünden en küçüğüne kadar eşittir ve bu tam anlamıyla "cumhuriyet" demektir. Bu düşünce binlerce yıllık Türk'ün temel özelliğidir. Bu eşitliktir ve bir yüce varlık olan Allah'ın huzurundaki eşitlik gibidir. Böylesine bir eşitliği, "kul" olmak gibi bir kavramla karalamanın yeri ve gereği yoktur.

n. Türk insanı, "insan" boyutlu düşüncelerin içindedir.

o. **Türk,** herşeye rağmen var olacağı gibi, gelecekte daha güçlü ve mükemmel olacaktır. Bu gerçek apaçık göründüğünden, üzerine akla gelebilen bütün silâhlarla saldırılmaktadır (PKK, Teröristler, Localar, Kara-ses'ler vb).

p. Oysa bu ülkenin insanımn, bu ülkeye sahip çıkarak, bu ülke insanımn daha mutlu ve bahtiyar olması için gerekenleri düşünmesi, taşınması ve çareyi yine bu ülke içinde araması gerekir. Biz, Türk ülkesinin hür fikirli, hür davranışlı, ama öncelikle bu ülkenin ve bu toprağın varlığını, birliğini ve bağımsızlığını savunan insanların ülkesi olacağına inanıyoruz.